

338.47(075)  
645

Abdurahim Ortiqov

**SANOAT  
IQTISODIYOTI**

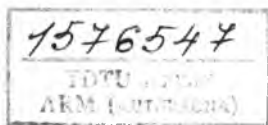
**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA  
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

**ABDURAHIM ORTIQOV**

# **SANOAT IQTISODIYOTI**

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi  
tomonidan 5230100 – Iqtisodiyot ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha  
darslik sifatida tavsiya etilgan*



“Sano-standart” nashriyoti  
Toshkent- 2014

**Mas'ul muharrir:**

i.f.d., prof. Sh.R.Xolmo'minov

**Taqrizchilar:**

i.f.n., prof. F.Sh.Karimov

i.f.n., dot. M.Yu.Isoqov

Darslikda «Sanoat iqtisodiyoti» fanining predmeti va vazifalari, iqtisodiyotning eng muhim, yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatning milliy iqtisodiyotdagi roli, o'rnini va ahamiyati, tarkibiy muammolar, boshqarish va rejalashtirishning ilmiy asoslari, fan-texnika taraqqiyoti, kadrlar va mehnatga haq to'lash, asosiy va aylanma fondlar, mahsulot sifati va raqobatbardoshlik, qiymat va tumanx, foyda, rentabellik hamda Respublikada sanoat korxonalarini mulkiylashtirish dasturi, uning mazmun-mohiyati masalalari yoritilgan. Qo'llamada shuningdek, uslubiy masalalar va sanoat sohasida yuz beradigan iqtisodiy jarayonlarning mohiyatini ochib berishga alohida e'tibor qaratilgan.

Darslikda Prezidentimiz Islom Karimovning "Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi. O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari" va "Mamlakatimizda demokratik islohotlar va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" nomli asarlarining asosiy mazmunidan kelib chiqadigan vazifalar ham bayon etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Oliy o'quv yurtlarining iqtisodiyot sohasi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etgan.

**Ortiqov A.**

**Sanoat iqtisodiyoti** / darslik. A. Ortiqov. –  
Toshkent: «Sano-standart», 2014. – 304 bet.

UO'K: 338.45 (575.1)

KBK: 65.30

## MUQADDIMA

Demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish va shu asosda jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy farovonligini ta'minlashda iqtisodiyotning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatning mavqei alohida o'rin egallaydi. Ana shu juda muhim soha iqtisodiy asoslarining ham nazariy, ham amaliy mohiyati va ahamiyatini tushunadigan, bu boradagi barcha yangiliklar va tashkiliy o'zgarishlarni his eta oladigan iqtisodchilarni tayyorlashda «**Sanoat iqtisodiyoti**» fani alohida ahamiyat kasb etadi.

Bu fanning asosiy maqsadi ilm toliblarda zamonaviy iqtisodiy fikrlashni, mamlakat milliy ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish tizimida sanoat majmuining o'rnini tavsiflash, xalq xo'jaligi va aholining sanoat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini to'laroq qondirish, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish va sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish zaruriyati to'g'risidagi umumlashgan tasavvurni shakllantirishdan iborat.

«**Sanoat iqtisodiyoti**» fani talabalarga nafaqat muayyan axborot, ma'lumotlar, bilim va ilm berishi, balki ularni o'z faoliyatining eng muhim yo'nalishlarini to'g'ri tanlab olishga, murakkab iqtisodiy muammolar yechimini topa bilishga o'rgatishi kerak.

Talabalarda bu fan bo'yicha bilim va ilm, hamda malakalarini shakllantirishning asosini ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ishlar, ilmiy-tadqiqotlar jarayoni tashkil etadi.

Bu fan bo'yicha nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'quvchilar bilimlarini mustahkamlash, fanni chuqur o'rgatish, mavzularni yozma va og'zaki bayon etish san'atini egallashga yordam beradi.

«**Sanoat iqtisodiyoti**» fani umumiy iqtisodiy mutaxassislik bo'yicha iqtisodchi kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlash bo'yicha iqtisodiy ta'lim asoslaridan biri bo'lgani bois uni

o'qitish alohida darslik va o'quv qo'llanma asosida amalga oshirilishi zarur.

Ushbu darslik Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Ilmiy kengashi tomonidan tasdiqlangan «Namunaviy dastur»ga binoan yozilgan, real tarmoqning eng muhim muammolarini bozor iqtisodiyoti va islohotlar talabiga xos va mos ravishda o'rganishga moslashtirilgan.

Darslikdan Akademiyalar, Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarining iqtisodiy ta'lim yo'nalishlarida bilim oluvchi talabalar va o'quvchilar, shuningdek, sanoat ishlab chiqarishini boshqarish, bashoratlash va rejalashtirish, tashkil etish sohasida xizmat qilayotgan mutaxassislar ham foydalanishlari mumkin.

# I bob

## «SANOAT IQTISODIYOTI» FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

### 1.1. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining obyektii.

#### Sanoatning ta'rifi va tavsifi

Har qanday fan o'zining o'rganish obyektiga ega bo'ladi. Shunday obyektning bo'lishi u yoki bu fanning dunyoga kelishi, shakllanishi va rivojlanishining muhim shartidir. «Sanoat iqtisodiyoti» fani ham o'z obyektiga ega. Uning obyektii umuman sanoat, xususan, O'zbekiston sanoati hisoblanadi. Shu bois eng avvalo, ushbu fanning obyektii hisoblangan sanoat haqidagi ta'limot bilan tanishish zururiyati tug'iladi.

Sanoat ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir. Demak, sanoat obyektiv reallik (borliqning in'ikosi va yuksak umumlashmasidir. Uning alohida tarmoq, ya'ni ijtimoiy ishlab chiqarishning alohida sohasi bo'lib yuzaga kelishi ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy mehnat taqsimotining rivoji bilan tarixiy jihatdan bog'liqdir. Sanoat ham obyektiv borliqning muhim hodisalari qatorida ma'lum davr (vaqt va fazo)da dunyoga kelgan, muayyan qonun va qoidalar asosida rivojlangan, ma'lum miqdor va sifatlarga, zarurat va imkoniyatlarga ega bo'lgan hamda ziddiyatlar qurboni ham bo'lgan.

O'zbekiston sanoati ham o'z taraqqiyoti jarayonida qator bosqichlarni bosib o'tgan. Eng avvalo, uy sanoati ("Ona qornidagi sanoat"), so'ngra, hunarmandchilik, ya'ni xonaki sanoat, kooperatsiya, manufaktura, fabrika kabi shakllari yuzaga kelgan. Bu yerda: hunarmandchilikning juda ko'p turlari, ya'ni kulolchilik, duradgorchilik, tosh-taroshlik, binokorlik, o'ymakorlik, kashtado'zlik, ko'nchilik, to'quvchilik va tikuvchilik, temirchilik, misgarlik va zargarlik, degrezlik, rixtagarlik, zardo'zlik, bo'yoqchilik, tunukasozlik va boshqalar keng tarqalgan.

Hunarmandchilik ("xonaki sanoat") bronza asrida dehqonchilikdan ajralib chiqqan. Milodning dastlabki asrlarida hozirgi O'zbekiston hududida anchagina hunarmandchilik markazlari tashkil topgan.

IX–X asrlarda ip, mato, gilam bo'yicha Xiva va Shosh, mis va temirdan aslaha, pichoq tayyorlash bo'yicha Farg'ona, shoyi matolar, shisha mahsulotlar tayyorlash bo'yicha Buxoro dunyoga tanilgan. XII–XIII asrlarda rivojlanish pasayib, Temuriylar davlatining vujudga kelishi bilan hunarmandchilik yana rivoj topgan. Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent, Shaxrisabz kabi shaharlarning ishlab chiqarish munosabatlarida hunarmandchilik alohida ahamiyat kasb etgan.

XVIII asrning 60-70-yillarda Angliyada ro'y bergan sanoat to'ntarilishidan keyin O'zbekistonda asta-sekin manufakturadan mashinalashgan industriyaga o'tish boshlandi. Xom ashyoga birlamchi ishlov beradigan sanoat sohalari (paxta tozalash, ipak tortish, vino, konserva, moy zavodlari) vujudga keldi.

XIX asr oxiriga kelib, O'zbekistonda hunarmandchilikning 30 ga yaqin turi rivojlangan. XX asr boshlarida esa hunarmandchilikning asosiy qismi artellarga, keyinchalik zavod va fabrikalarga, badiiy buyumlar korxonalariga aylantirilgan.

XX asrda O'zbekiston sanoatida juda katta o'zgarishlar ro'y berdi. Agar asr boshlarida sanoat mahsulotining eng muhim turlaridan 5-10 xili (paxta tolasi, xom ipak, o'simlik moyi, uzum vinosi, g'isht, ganch va boshqalar) ishlab chiqarilgan bo'lsa, asr oxiriga kelib yuzlab-minglab turlari tayyorlangan.

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning asosiy va yetakchi tarmog'idir. Sanoatning vujudga kelishi va rivojlanishi ishchilar sonining oshishi va uning jamiyatdagi mavqeining ko'tarilishiga olib keladi. Mustaqillik davrida jamiyatni tarixiy jihatdan yangilashda ishchilarning avangardlik roli to'g'risida so'z yuritilar ekan, faqat ishchilar sinfigina mehnatkashlar ommasining birlashuvi, jipslashuvi va istiqlolni himoya qilish, mustahkamlash va uni uzil-kesil ta'minlashga yordam bera

oladi, deyish mumkin. Ana shu fikrni O'zbekiston voqeligi kun sayin tasdiqlamoqda. O'zbekiston ishchisi respublika yalpi ijtimoiy mahsuloti, milliy daromadning asosiy qismini bunyod etmoqda, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini yuqori darajaga ko'tarishda faol ishtirok etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi ishchilari qiyofasida ham barcha rivojlangan mamlakatlar ishchilaridagidek, ongli industrial mehnatkash va insonlar munosabatining yuksak me'yorlari va umuminsoniy tamoyillarini, qadriyatlarini qaror toptiruvchi, yangi hayot uchun ilg'or kurashchi xislatlari bir butun bo'lib mujassamlashgan.

Sanoat taraqqiyotining muhim qonuniyatlaridan biri sanoat xodimlarining madaniy-texnikaviy, ma'naviy-ma'rifiy darajasining o'sishi, ishlab chiqarish malakasi va tajribasining tinmay oshib borishidir.

O'zbekiston mehnatkashlarining bilim va ko'nikmasi, ishlab chiqarish malakasi va mahorati, madaniy va ma'rifiy saviyasini yuqori darajaga ko'tarish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarda ham sanoatning yuqori o'rin tutishini ko'rish mumkin.

Sanoat mamlakat mudofaa qobiliyatining moddiy asosi, el-yurtda tinchlik va barqarorlikni saqlashning muhim omili, qo'shni mamlakatlar mustaqilligini, hamkorligi va birdamligini ta'minlovchi muhim sohadir. O'zbekiston davlati mudofaasini kafolatlashda sanoatning roli bebahodir.

Sanoat shunday tarmoqki, barcha mamlakatlarning siyosiy, iqtisodiy va tashkiliy intilishlari, ularning xo'jalik jihatdan birlashishi, ya'ni iqtisodiy integratsiya tavsifida o'z ifodasini topadi. Natijada barcha mamlakatlarning tabiiy, mehnat va moliyaviy resurslaridan, fan-texnikaning barcha yutuqlaridan oqilona foydalanish imkoniyatlari yuzaga keladi.

Sanoat, ayniqsa, og'ir sanoat butun ijtimoiy ishlab chiqarishni industrilashtirish muammolarini hal etish kalitidir. Shu sababli jamiyatning moddiy-texnika asosini qaytadan qurish ishini o'zbek xalqi Prezident rahbarligida umuman sanoat,



xususan, uning eng muhim sohalarini rivojlantirishdan boshladi. Chunki bu sohalar O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy qudrati, xalq farovonligini yanada oshirishning poydevori hisoblanar edi, bundan keyin ham shunday bo‘lib qolaveradi.

Mehnatni ijtimoiy tashkil etishning eng oliy turi – konsentratsiyaning yuqori darajasi bilan kichik biznes va tadbirkorlikni uyg‘unlashtirish asosida ijtimoiy ishlab chiqarishni uyushtirishning ilg‘or usullari – ixtisoslashtirish, diversifikatsiyalash, kooperativlashtirish va mahalliyashtirish ham sanoat sohasida hukmronlik qiladi va yaxshi samaralar beradi.

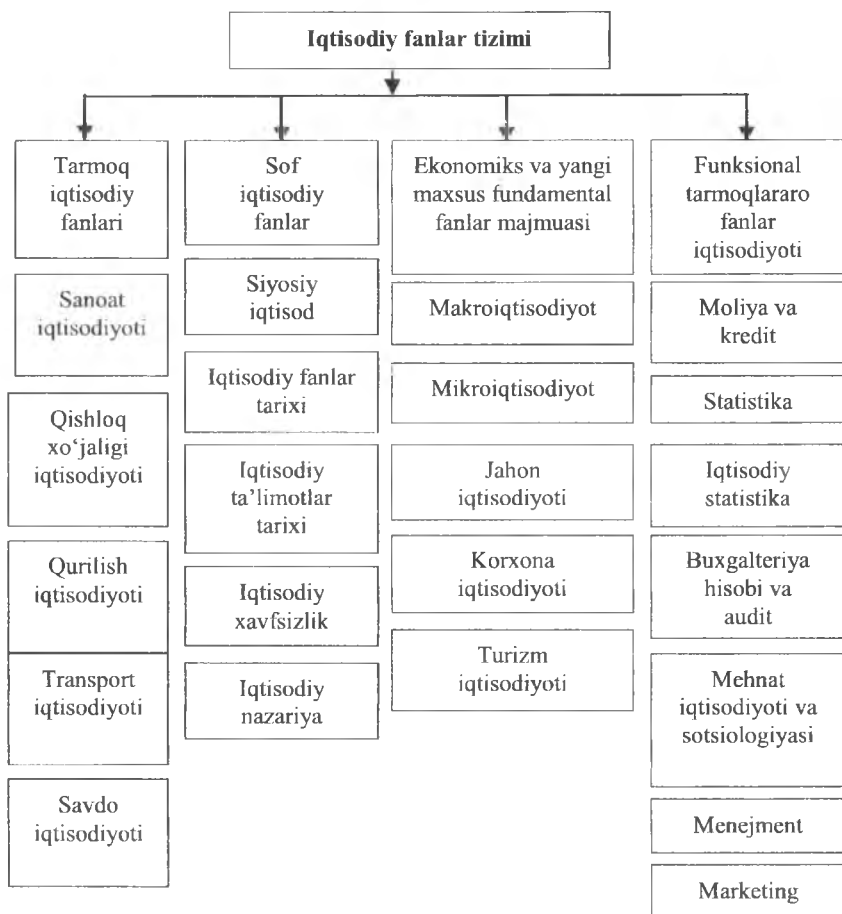
Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirishni ta‘minlovchi buyuk harakatlantiruvchi kuch – raqobat, ya‘ni bellashuv, raqiblar kurashi ham sanoat sohasida rivoj topadi. Ilg‘or texnika va texnologiyalardan foydalanish, materiallarning yangi turlarini yaratish, mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini yuqori darajaga ko‘tarish, ishlab chiqarishning boshqa bir qator texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarini yaxshilash asosida uning samaradorligini ko‘tarish uchun harakat va boshqa mehnat an‘analari ham avvalo, sanoat sohasida vujudga kelgan va kelmoqda.

Mustaqillikning afzalliklari va davlatning iqtisodiy siyosati sanoatning yetakchi o‘rnini yanada oshirmoqda. Islohotlarning asosiy yo‘nalishlari va ularning yechimini topish dastavval sanoat sohasida amalga oshirilmoqda va yaxshi samara bermoqda.

## **1.2. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining predmeti va boshqa fanlar bilan bog‘liqligi**

Ishlab chiqarish va bozorni oqilona tashkil etish, ularning samaradorligini, natijaliligini oshirmoq uchun jamiyatning umumiy iqtisodiy qonunlarini bilish, xo‘jalikka rahbarlik qilishning ilmiy asoslarini chuqur egallash zarur.

Iqtisodiyot sohasida ro‘y berayotgan barcha voqeliklardan xabardor bo‘lish, ularning mohiyati va ahamiyatini to‘g‘ri tushunish, iqtisodiy muammolarni oqilona hal etish korxonalar, firmalar, tarmoqlar va komplekslar oldida turgan vazifalarni o‘z vaqtida amalga oshirish uchun iqtisodiy bilimlar bilan qurollanmoq, ularni chuqur egallamoq kerak. Bunday bilimlarni bizga iqtisodiy fanlar tizimi o‘rgatadi (1-chizma).



1-chizma. Iqtisodiy fanlar tizimi

Iqtisodiy fanlarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi – umumiqtisodiy fanlar, ya'ni iqtisodni yaxlit o'rganuvchi fanlar. Ikkinchi – xususiy iqtisodiy fanlar, ya'ni iqtisodning u yoki bu sohasini, yoxud korxonada iqtisodini o'rganuvchi fanlar. Birinchi guruhga eng avvalo «Iqtisodiy nazariya» fani kiradi. Uning o'zi o'z nomi bilan boshqa fanlardan ajralib turadi va umum iqtisodga nazariy jihatdan yondashadi, unga xos qonun va qoidalarni o'rganadi.

«Iqtisodiy nazariya» – insonlarning ishlab chiqarish munosabatlarini ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan o'zaro aloqada o'rganuvchi fandır. Bu fan kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilishni boshqarish qonunlarini, shuningdek, ulardan amaliy faoliyatda foydalanish yo'llarini o'rganadi. Lekin «Iqtisodiy nazariya» xalq xo'jaligining ayrim tarmoqlari va tarmoqlararo komplekslarida iqtisodiy qonunlarning namoyon bo'lish, ro'y berish shakllari va xususiyatlarini o'rganmaydi. Bu bilan aniq iqtisodiy fanlar shug'ullanadi. Ana shunday fanlardan biri «Sanoat iqtisodiyoti» fani hisoblanadi. Bu fan jamiyatning iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalari sanoat va uning tarmoqlari sohasida namoyon bo'lishi, ro'y berishi, tuzilmaviy o'zgarishlarning «falsafasini», boshqarishning ilmiy asoslarini, rejalashtirish va bashoratlashning metodologiyasi va metodikasini, fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari, sanoat resurslarining mohiyati, ahamiyati va turlari hamda ulardan foydalanishni yaxshilash shart-sharoitlari va sanoatning boshqa qator muammolarini o'rganadi.

«Sanoat iqtisodiyoti» fani bir qator iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'langan. Ular jumlasiga «Ekonomiks», «Iqtisodiy nazariya», «Makroiqtisodiyot», «Mikroiqtisodiyot», «Statistika», ayniqsa, «Iqtisodiy statistika», «Mehnat iqtisodiyoti», «Marketing», «Menejment», «Buxgalteriya hisobi va audit», «Moliya va kredit», «Iqtisodiy xavfsizlik»,

«Innovatsiya strategiyasi», «Xorijiy mamlakatlar iqtisodiyoti» va boshqa bir qator fanlar kiradi.

«Sanoat iqtisodiyoti» fani «Korxonalar iqtisodiyoti» fani bilan chambarchas bog‘liqdir. Bunday bog‘liqlik sanoat va uning alohida tarmoqlari moddiy-texnika va mehnat salohiyatidan to‘la-to‘kis foydalanish imkoniyatlarini qidirib topish uchun mehnat jamoasiga iqtisodiy ta’sir ko‘rsatishning yangidan-yangi usullarini topishda mahorat va ishning ko‘zini bilishga yordam beradi.

Iqtisodiy hayot jarayonlari va hodisalarini o‘rganish darajasi nuqtai nazaridan, odatga ko‘ra, makroiqtisodiyot va mikroiq-tisodiyotni farqlaydilar.

«Makroiqtisodiyot» fani iqtisodiyotni bir butun sifatida qaraydi va umumiy (majmuiy) talab va taklifning, milliy daromad va yalpi milliy mahsulotning shakllanish jarayonlarini tadqiq etadi, byudjet siyosatining iqtisodiy o‘rishga, inflyatsiya va ishsizlik darajasiga ta’sirini tahlil etadi. Boshqacha aytganda, bu fan makroiqtisodiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish muammolarini o‘rganadi va o‘rgatadi.

«Mikroiqtisodiyot» fani ishlab chiqarish tarmog‘i va korxonalar, tovar va moliya bozorlari, banklar, turli firmalar, uy xo‘jaligi kabi alohida subyektlar va tuzilmalarning fe‘l-atvorini tadqiq etadi. U alohida tovarlarning ishlab chiqarish hajmi va ularga baho qanday belgilanishini, soliqlar va boshqa to‘lov-larning aholi jamg‘armalariga qanday ta’sir etishini o‘rganadi.

«Sanoat iqtisodiyoti» fani «Menejment» fani bilan ham bevosita bog‘liqdir. Chunki sanoat boshqaruvining muhim muammolari menejment nazariyasi va amaliyoti asosida o‘z yechimini topishi mumkin.

«Menejment» fani – boshqaruvchiga tanlovni to‘g‘ri amalga oshirish va ishchan qarorni qabul qilishni o‘rgatuvchi fandır. Uning asosiy maqsadi bozor munosabatlari sharoitida barcha bo‘g‘inlarda ishlay oladigan yuqori malakali boshqaruvchilarni tayyorlashdan iborat.

Bu fanning muhim muammolarini o'rganishda xalq xo'jaligida texnika va texnologiya taraqqiyotining yo'llarini belgilab beradigan fanlarning xulosalaridan ham keng foydalanish g'oyat zarurdir. Bilim va ilmning turli sohalari chegarasida tutashgan qator fanlar tadqiqot yoki bilish, anglash yo'lini shakllantirish jarayonida «Sanoat iqtisodiyoti» fanining tajribasiga suyanadi va tarixiy nuqtai nazardan yondashadi.

Shunday qilib, «Sanoat iqtisodiyoti» fanining predmeti deganda jamiyatning obyektiv iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalarining shu sohada namoyon bo'lish shakllarini, sanoat mahsuloti ishlab chiqarish jarayonida jonli va buyumlashgan mehnatning eng optimal xarajatlari asosida eng yaxshi natijalarga erishishni ta'minlaydigan shart-sharoitlar va omillarni o'rganish tushuniladi.

### **1.3. «Sanoat iqtisodiyoti» fanini o'rganish metodologiyasi va usullari**

Ilm – fan metodologiyasi va usullari deyilganda, uni bilish va o'rganish faoliyatining shakllari va usullari majmuasi tushuniladi. Muayyan fan bo'yicha masalani o'rtaga tashlash, tadqiqot mavzusi va ilmiy nazariyani shakllantirish, shuningdek, aniqlangan natijaning haqiqiyliги, ya'ni o'rganilayotgan obyektga muvofiqligi jihatidan tekshirish metodologiyani qo'llashning eng muhim tomoni hisoblanadi. Demak, metodologiya – tadqiqot yoki bilish, anglash yo'li, voqelikni amaliy va nazariy o'zlashtirish usullari majmuasidir.

«Sanoat iqtisodiyoti» fanining nazariy, metodologik asosini sanoatning vujudga kelishi va rivojlanish muammolari bo'yicha hozirgi nazariya, o'zbekistonlik va xorijiy mamlakatlar iqtisodchilarining ilmiy asarlari, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Respublika Prezidentining asarlari tashkil etadi.

Iqtisodiyotning yetakchi sohasi bo'lgan sanoatda ro'y beradigan barcha hodisa va o'zgarishlarni tadqiq etish anchagina

murakkab jarayondir. U jonli mushohadadan abstrakt tafakkurga va undan amaliyotga o'tishni, ya'ni haqiqatni bilishning, obyektiv reallikni tan olishning dialektik yo'ldan foydalanishni taqozo etadi. Bunday uslubiy yondashish sanoat, uning tarmoqlari va «irmoq»lari hamda korxonalarida ro'y beradigan hodisalar, voqealiklar va iqtisodiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligini, ularning uzluksiz harakati, taraqqiyot va o'zgarishi, miqdor ko'rsatkichdan sifat ko'rsatkichga o'tishi, makon va zamonda rivojlanishini anglab olishga yordam beradi.

Dialektika usuli muammolar o'rganilayotgan omillar, shart-sharoitlarning namoyon bo'lishi va yuz berishi ziddiyatlarga, qarama-qarshiliklarga boy ekanligini inobatga olishni taqozo etadi.

«Sanoat iqtisodiyoti» fani va ilmining barcha muammolarini o'rganishda unga tarixiy yondashish kerak. Ayniqsa, gumanitar fanlar masalasida eng ishonarli narsa – bu, asosiy tarixiy bog'lanishni unutmaslikdir. Har bir masalaga tarixdagi ma'lum hodisa qanday paydo bo'lganligi, bu hodisa o'z rivojlanishida qanday bosqichlardan o'tganligi nuqtai nazaridan qarab, ana shu rivojlanish, taraqqiyot qanday ro'y berganligiga e'tibor qaratish zarur.

«Sanoat iqtisodiyoti» fanining eng muhim muammolarini o'rganishda bir qator aniq usullardan foydalaniladi. Bular jumlasiga mushohada, abstrakt tafakkur, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, monografik usul, statistik usullar (sifat va miqdor, indeks, guruhlash, balanslik va u bilan bog'liq bo'lgan normativ usul, ehtimollar), iqtisodiy – matematik modellashtirish, optimallashtirish, muvozanatni aniqlash, o'z «Aqliy hujum» ("Mozgovaya ataka") va tajribaviy usullari kiradi.

«Sanoat iqtisodiyoti» faniga oid barcha masalalarni yuqorida keltirilgan va boshqa bir qator usullar yordamida o'rganish, tahlil qilish bu fanni o'rganuvchilarning va uning

muammolari yechimini hal etuvchilarning bilimi va ilmiy salohiyatini kuchaytiradi, aqliy zakovatini boyitadi.

#### **1.4. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining demokratik bozor iqtisodiyoti sharoitiga va islohotlar talabiga mos vazifalari**

Har qanday fan kabi «Sanoat iqtisodiyoti» fani ham eng avvalo, o'z yo'nalishi bo'yicha ilmiy qarash va nazariyalarga tayanadi. Uning asosiy vazifasi sanoat sohasiga taalluqli iqtisodiy bilim va ilm hamda muayyan ko'nikma bilan qurollantirishdan iboratdir.

Bu fan, birinchidan, iqtisodiyotning sanoat sohasidagi sir-asrorlarini bilib olishga; ikkinchidan, bu tarmoq iqtisodiyotida qo'llaniladigan barcha iqtisodiy tushunchalarni tavsiflashga, ular real iqtisodiy voqelikning ilmiy in'ikosi, ifoda etilishi ekanligini anglashga ko'maklashadi; uchinchidan, ishlab chiqarish san'atini egallash bo'yicha bilim va ko'nikma beradi. Demak, «Sanoat iqtisodiyoti» fani faqat nazariy tomondangina emas, balki amaliy jihatdan ham bilim berish vazifasini bajaradi. Bu fanni puxta egallagan har bir iqtisodchi mavjud iqtisodiy ko'rsatkichlarning mohiyati va ahamiyatini yaxshi tushunadigan, ularni to'g'ri hisoblash va aniqlashni biladigan, ular dinamikasidan tegishli xulosalar chiqara oladigan bo'ladi.

Har qanday bilim ham, hatto, jamiyat hayotining chuqur negizlariga kirib boruvchi ilm ham muayyan harakat uchun qo'llanma bo'lganligi, jamiyatni tubdan o'zgartirishning amaliy maqsadlariga xizmat qilganligi uchun qimmatlidir. Shu sababli «Sanoat iqtisodiyoti» ham fundamental fanlar qatoridan o'rin olib, iqtisodiy taraqqiyotning muhim qonun-qoidalaridan sanoat sohasida foydalanish yo'llarini ko'rsatib berayotganligi tufayli ahamiyatli hisoblanadi.

«Sanoat iqtisodiyoti» fanining muhim vazifalaridan biri – bu metodologik vazifadir. «Sanoat iqtisodiyoti» iqtisodiy fanlar majmuida alohida o'rin egallaydi, chunki barcha iqtisodiy-

metodologik masalalarning ilmiy va amaliy talqini, eng avvalo, sanoat sohasida amalga oshiriladi.

«Sanoat iqtisodiyoti» fanining vazifalari respublika ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining obyektiv sharoitlari, davlat iqtisodiy siyosatining asosiy yoʻnalishlari va unga binoan amalga oshirilayotgan islohotlarning mohiyati, ahamiyati va mazmuni bilan belgilanadi. Ulardan eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- mustaqil va qudratli davlat iqtisodiy siyosatining mohiyati va maqsadini tushungan holda sanoat ishlab chiqarishi hamda uning boʻgʻinlarida bu siyosatni amalga oshirishning yoʻl-yoʻriqlarini toʻla anglash;

- sanoat ishlab chiqarishining holati va rivojlanish xususiyatlarini oʻrganish, tahlil etish va uning istiqbolini belgilash haqida fikrlash;

- sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish, boshqarish, samaradorligini oshirishning ilmiy va amaliy asoslarini aniqlash boʻyicha bilim va koʻnikma berish;

- sanoat resurslari, ishlab chiqarish fondlari va quvvatlaridan bekamu koʻst, oqilona foydalanish;

- fan-texnika taraqqiyoti va innovatsiyaning iqtisodiy ahamiyati va mohiyatini anglash, sanoat mahsulotlarining sifati va raqobatbardoshligini taʼminlash, ishlab chiqarishning foydalilik darajasini oshira borish sanʼatini egallashga koʻmaklashuvi boʻyicha bilim va koʻnikma berish;

- sanoat sohasidagi tashqi iqtisodiy faoliyatning mohiyati, ahamiyati va mazmunini hamda bu boradagi oʻzaro hamkorlik va iqtisodiy integratsiyaning rolini tushuntirib berishdan ham iborat.

Ushbu fanning yana bir eng muhim vazifasi – bu sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlar tizimi, mahsulot tannarxi, narxlarning shakllanishi, foyda va rentabellik, moliyalash va kreditlash masalalari boʻyicha bilim, ilm va koʻnikmalar berishdan iborat.



## **Qisqacha xulosalar**

«Sanoat iqtisodiyoti» fani «Iqtisodiyot» fanining muhim qismi bo‘lib, sanoat ishlab chiqarishi va iqtisodiyotning boshqa sohaları uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi. U:

- fan sifatida sanoat yo‘nalishidagi jarayonlarni izohlash, tushuntirish va kelajakka tegishli voqeliklarni bashorat qilish imkonini beruvchi nazariya va metodologiyaga asoslanadi;

- ilmiy kurs sifatida umum-iqtisodiy qonunlarni chuqurlashtiradi, aniqlashtiradi va o‘z yo‘nalishi bo‘yicha o‘ziga xos qonuniyatlarni shakllantiradi; bu qonuniyatlar, shuningdek, fundamental qoidalar sanoat tarmoqlarining tipik guruhlariga muvofiq tarzda o‘rganiladi;

- tarmoq korxonalarida sodir bo‘ladigan voqealarni bashoratlash, tahlil etish, hisob va hisobot ishlarini yuritish bo‘yicha zarur bilimlar bilan qurollantiradi;

- mamlakat ichida va xorijda yuz berayotgan iqtisodiy jarayonlarni bilishga imkon yaratib beradi.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. «Sanoat iqtisodiyoti» fani nima uchun o‘qitiladi?

2. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining obyekti deganda nimalarni tushunasiz?

3. «Sanoat iqtisodiyoti» fani yordamida qanday qonunlar va qonuniyatlar o‘rganiladi?

4. «Sanoat iqtisodiyoti» fani qanday fanlar bilan chambarchas bog‘liq?

5. Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiyalash va isloh qilish ushbu fan oldiga qanday vazifalar qo‘yadi?

## Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. «O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat» - T.: O‘zbekiston, 1993.
2. Karimov I.A. «Yuksak malakali mutaxassislar taraqqiyot omili» – T.: O‘zbekiston, 1995, 16 bet.
3. Karimov I.A. «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari». – T.: O‘zbekiston, 2009.
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma’naviyat.
5. Karimov I.A. “Mamlkatimizda demokratik islohotlar va fuqorolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi”. – // Xalq so‘zi, 2010-yil, 13-noyabr.
6. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - // Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.
7. Xayitov A.B., Hakimov R., Yuldasheva Sh.M., Xolmurodov S.E., Islamov A.A. Iqtisodiy ta’limning o‘qitish texnologiyalari. Akademik S.S. G‘ulomov tahriri ostida. – T.: 2005, 82 bet.
8. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».
9. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti».

## II bob

# SANOAT – MILLIY IQTISODIYOTNING YETAKCHI TARMOG‘I

### 2.1. Sanoatning milliy iqtisodiyot rivojidagi roli va o‘rni

Sanoat – moddiy ishlab chiqarishning eng yirik, yetakchi tarmog‘idir. Unda mehnat qurollari (vositalari), mehnat buyumlari va xalq iste‘mol tovarlarining ko‘pchilik qismi yaratiladi; mashina va mexanizmlarning barcha turlari, bino va inshootlarning konstruktiv elementlari ishlab chiqariladi; yer osti boyliklari qazib olish amalga oshiriladi; mineral, o‘simlik va hayvon xom ashyosiga ishlov beriladi, keng iste‘mol mollari tayyorlanadi va h.k.lar.

Sanoat xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarini ishlab chiqarish vositalari, mehnat qurollari bilan ta‘minlaydi. Milliy iqtisodiyot, fan, maorif, madaniyat, sog‘liqni saqlash, sport, turizm va boshqa sohalar rivoji sanoatning taraqqiyot darajasiga bog‘liq.

Ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlari taraqqiyotida sanoatning tarixiy roli beqiyosdir. Shu sababli uning rivoji va samaradorligi qanchalik yuqori bo‘lsa, davlatning mavqei shunchalik kuchli bo‘ladi va aholi turmush darajasi yanada yaxshilanib boradi.

Sanoat jamiyatning yetakchi kuchi bo‘lgan ishchilar sinfini o‘zida birlashtiradi. Sanoat rivoji tufayli unda band bo‘lgan xodimlarning soni ko‘payadi, ularning bilimi va ilmi, mahorati ortadi, kadrlar salohiyati yuqori darajaga ko‘tariladi.

Sanoat sohasida mehnatni ijtimoiy tashkil etishning eng oliy turi bo‘lgan konsentratsiyaning yuqori darajasi va shu asosda ijtimoiy ishlab chiqarishni uyushtirishning ilg‘or usullari - mahalliy lashtirish, ixtisoslashtirish va diversifikatsiyalash, kooperativlashtirish va kombinatsiyalashtirish sohasida ustunlik qiladi.

Faqat yirik mashina industriyasigina fan va texnika hamda innovatsiyaning barcha yutuqlarini mujassamlashtirib, mehnatni texnika bilan qurollantirishi va unumdorligini yuqori darajaga ko'tara oladi.

Sanoat va ayniqsa, uning eng muhim sohasi bo'lgan og'ir sanoat mamlakatda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosi hisoblanadi. U moddiy-texnika vositalarini o'zi va boshqa tarmoqlar uchun takror ishlab chiqarish bilan bir vaqtda jamiyat a'zolari o'rtasidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirib ham boradi.

Sanoat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni qayta qurishning negizi hisoblanadi. Uni yangi texnika bilan ta'minlash orqali fermer, shirkat, dehqon xo'jaliklarini va boshqa shakllarda faoliyat ko'rsatayotgan subyektlarni iqtisodiy va madaniy jihatdan yuqori darajaga ko'tarishga, shahar bilan qishloq o'rtasidagi muhim tafovutlarni yo'qotishga, dehqon mehnatini industrial mehnatga aylantirishga yordam beradi.

Sanoat mamlakat mudofaa qobiliyatining moddiy manbai, dunyoda tinchlikni saqlashning muhim omili, mamlakatlar mustaqilligini va birdamligini ta'minlovchi muhim sohadir. Chunonchi, mamlakatimiz mudofa qobiliyatini mustahkamlashda sanoatning roli va ahamiyati beqiyosdir.

Barcha mamlakatlarning siyosiy, iqtisodiy va tashkiliy intilishlari, xo'jalik jihatidan hamkorligi sanoat sohasida ham o'z ifodasini topadi. Tabiiy va mehnat resurslaridan, fan va texnika yutuqlaridan foydalanish imkoniyatlari kengayishida sanoatning ahamiyati kattadir.

Sanoat uchun fan-texnikaning uzluksiz taraqqiyoti va ishlab chiqarishning yutuqlari bilan qurollanishi darajasining o'sishi xarakterlidir. Unda elektrlashtirish va elektronizatsiyalash, kompyuterlashtirish va kimyolashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan qayta qurish sohasidagi ilg'or yutuqlardan keng foydalaniladi. Ularni faqat tinchlik maqsadlarida qo'llaydi.

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning bosh tarmog'i, iqtisodiyotning poydevoridir. Milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini qayta qurishga qodir bo'lgan yirik mashinalashgan sanoatgina mustaqillikning birdan-bir moddiy negizi bo'lishi mumkin.

Mamlakat aholisining ish bilan bandligini oshirishda sanoatning roli beqiyosdir.

### 1-jadval

#### Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha aholi bandligi va uning 2000-2012-yillardagi dinamikasi (ming kishi hisobida)

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010	2012
Band bo'lganlar soni, jami	8983	10196,3	11628,4	12223,8
Shu jumladan, sanoatda	1145	1347,5	1539,6	1589,9
Qishloq va o'rmon xo'jaligida	3093	2969,5	3127,5	3260,8
Qurilishda	676	848,5	1065,1	1130,3
Transport va aloqada	382	488,1	603,8	638,7
Savdo, umumiy ovqatlanish, ta'minot sohasida	754	903,9	1243,2	1330,0
Uy-joy-kommunal xo'jaligi va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish	251	316,4	400,5	432,7
Sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya, sport va ijtimoiy ta'minot sohasida	587	735,5	894,1	924,1
Ta'lim, madaniyat, san'at, fan va ilmiy xizmat ko'rsatishda	1146	1385,1	1609,9	1642,9
Moliya, kredit va sug'urta	52	54,2	66,3	65,5
Boshqa sohalarda	897	2216,3	1307,2	1265,2

\*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

O'zbekistonda mehnatga layoqatli aholining 13 foizi sanoat ishlab chiqarishida band. Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, respublika sanoatining jadal sur'atlar bilan ta'minlanishi yanada yaxshilanib, mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi, ya'ni bandlik darajasi anchagina yuksaladi. Tarmoqning yanada jadal rivoji sanoat kadrlari soni va ularning jamiyatdagi mavqei yanada oshishiga olib keladi.

Mamlakatimiz sanoatining taraqqiyoti yuqori malakali ishchi kadrlar, muhandis va texnik xodimlar safini kengaytirdi. Hozirgi paytda O‘zbekiston sanoatida 1,6 millionga yaqin xodim ishlamoqda. Ulardan 650 ming nafari oliy, 950 ming nafardan ortig‘i o‘rta va o‘rta maxsus ma‘lumotli xodimlardir.

Taraqqiyot qonunlari xodimlarning madaniy-texnik saviyasi o‘shishini, ishlab chiqarish malakasi va tajribasi tinmay oshib borishini ta‘minlaydi. Bu O‘zbekiston sanoatida ham namoyon bo‘lmoqda.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot jadallashuvini ta‘minlovchi kuch – raqobat ham avvalo, respublika sanoatida vujudga keldi va rivojlana boshladi. Tadbirkorlar, ishbilarmonlar bellashuvning bayroqdori bo‘lib maydonga chiqdilar. Respublika sanoatida ham raqobat o‘zining oddiy bosqichidan eng yuqori bosqichiga ko‘tarilib, chinakam umumiy dastakka aylanmoqda.

Mustaqillikning afzalliklari davlat iqtisodiy siyosatining yetakchilik rolini yanada oshirmoqda. Oliy Majlis Senatining qonunlari, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, eng avvalo, sanoat sohasida amalga oshirilmoqda va sezilarli samara bermoqda.

Sanoat tabiatda uchraydigan moddiy boyliklarni qazib chiqarish va tayyorlashni, ularni va qishloq xo‘jaligida yetishtirilgan mahsulotlarni qayta ishlashni o‘z ichiga qamrab oladi.

Sanoat barcha xalq xo‘jaligi tarmoqlari uchun ishlab chiqarish kuchlarining asosiy elementlaridan biri hisoblangan jamiyatning tabiat ustidan hukmronligini birmuncha orttiradigan, texnika taraqqiyotini belgilaydigan, inson mehnatining unumdorligini oshirishga imkon beradigan mehnat va ishlab chiqarish qurollarini yaratadigan sohadir.

Sanoat taraqqiyoti ishlab chiqarish kuchlarining bir tomonlama rivojlanishiga xotima beradi, mamlakat va uning ajralmas qismi bo‘lmish viloyatlarda tabiiy boyliklardan, xom ashyo va mehnat resurslaridan kengroq va har tomonlama foydalanish imkoniyatini yaratadi.

2-jadvalda keltirilgan raqamlardan ma'lumki sanoat ishlab chiqarishining milliy iqtisodiyotdagi roli yildan-yilga oshib bormoqda. Agar XX asrning oxirgi yillarida mamlakat yalpi ichki mahsulotida uning ulushi 14 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2013-yilda u 24 foizga teng bo'ldi. Asosiy kapitalga investitsiyalarning qariyb 35 foizi sanoat sohasiga to'g'ri keladi. Sanoat ishlab chiqarishi mamlakat bo'yicha yuzaga kelayotgan foydaning 60 foizini bermoqda.

## 2-jadval

### O'zbekiston Respublikasi sanoatining milliy iqtisodiyotdagi ulushi va ko'rsatkichlari (haqiqiy bahoda, mlrd. so'm va foizda)\*

Ko'rsatkichlar	2000-y.	2005-y.	2010-y.	2012-y.
Yalpi ichki mahsulot	3255,6	15923,4	62388,3	96589,8
shu jumladan, sanoatning yalpi qo'shilgan qiymati	462,4	3370,9	14882,5	23133,7
Sanoatning salmog'i, foizda	14,2	21,1	23,9	24,0
Iqtisodiyotdagi foyda	283,3	1837,2	5956,1	7699,8
shu jumladan, sanoatda	84,4	1246,7	3197,8	4609,8
Sanoatning salmog'i	29,8	67,9	53,7	59,9
Iqtisodiyotda band bo'lgan aholining soni, mln. kishi	9,0	10,2	11,6	12,2
shu jumladan, sanoatda	1,1	1,3	1,5	1,6
Sanoatning ulushi, foizda	12,7	13,2	13,2	13,0
Asosiy kapitalga investitsiyalar	744,5	3165,2	15338,7	22797,3
shu jumladan, sanoatda	221,5	1032,4	4659,9	7794,0
Sanoatning salmog'i foizda	29,7	32,6	30,4	34,2

\*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

3-jadvalda sanoat ishlab chiqarishi tarmoqlarida yuz bergan o'zgarishlar ko'rsatilgan. Bu davrda sanoat ishlab chiqarishining jadal rivojlanishi sohada yangi korxonalarini ko'plab bunyod etish, tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, sanoat tarmoqlari va korxonalarida ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik

va texnologik jihatdan qayta jihozlash, mahalliyashtirish va diversifikatsiyalash, ayniqsa mashinasozlik va metallni qayta ishlash, o'rmonchilik, yog'ochni qayta ishlash va sellyuloza-qog'oz, oziq-ovqat, kimyo va neft-kimyo sanoatidagi yuqori o'sish sur'atlari hisobiga yuzaga keldi.

### 3 - jadval

#### Sanoat ishlab chiqarishi tarmoqlaridagi o'zgarishlar (o'sish indeksi, 2000-yilga nisbatan foizda)\*

Ko'rsatkichlar	2010	2011	2012
Sanoat yalpi ishlab chiqarishi	2,4 marta	2,6 marta	2,8 marta
Jumladan:			
1. Kon sanoati	146,0	146,8	157,5
2. Qayta ishlash sanoati	2,7 marta	3,0 marta	3,2 marta
Sanoat tarmoqlari bo'yicha			
1. Elektr energetika	102,6	103,7	106,8
2. Yonilg'i sanoati	173,7	174,9	183,3
3. Qora metallurgiya	2,6 marta	2,8 marta	3,0 marta
4. Rangli metallurgiya	105,6	108,3	111,1
5. Kimyo va neft-kimyo sanoati	2,9 marta	3,2 marta	3,4 marta
6. Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	8,2 marta	9,2 marta	10,5 marta
7. O'rmonchilik, yog'ochni qayta ishlash va sellyuloza-qog'oz	5,4 marta	6,1 marta	6,5 marta
8. Qurilish materiallari	2,2 marta	2,4 marta	2,8 marta



9. Yengil sanoat	2,4 marta	2,5 marta	2,8 marta
10. Oziq-ovqat sanoati	3,8 marta	4,3 marta	4,6 marta

\*Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va qo‘shimcha qiymat yaratuvchi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan iqtisodiy strategiya respublikaga yaxshi natijalar keltirmoqda.

O‘zbekiston o‘zining oltini, misi, paxta tolasi va ipagi, nefti va gazi, avtomobillari, shisha va qorametallar hamda ulardan tayyorlangan buyumlari, kimyo mahsulotlari, vino va konservalari hamda bir qator boshqa sanoat mahsulotlari bilan dunyoga mashhur.

O‘zbekiston Respublikasining industrial qiyofasini energetika, kon-ruda, oltin qazib oluvchi, avtomobilsozlik sanoatlari, elektrotexnika va elektronika, ko‘p tarmoqli mashinasozlik va qurilish materiallari sanoatlari belgilab bermoqda.

## **2.2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi**

Sanoat ishlab chiqarishining tarixiy rivojlanishi va uning asosiy yakunlari to‘g‘risida so‘z yuritilganda shuni ta’kidlash kerakki, hozirgi O‘zbekiston hududida «Uy sanoati»ning rivoji bundan 12-15 ming yil muqaddam – mezolit davrida boshlangan. Bu davrda juda oddiy mehnat qurollari va buyumlari tayyorlangan.

Yangi tosh asri (neolit, miloddan avvalgi 5-ming yillikning boshi) davrida kemachilik, to‘qimachilik vujudga kelgan. Neolit davrining oxirida metall dan qurol yasash boshlangan.

Arxeologik topilmalardan ma‘lum bo‘lishicha, milloddan avvalgi 3 ming yillikning oxiridayoq hozirgi O‘zbekiston hududida yashagan aholi misdan qurol yasashni bilgan.

Quldorlik tizimi (miloddan avvalgi 1-ming yillik o‘rtalari, V asr) davrida mehnat qurollarini yasash jarayonining taraqqiy

etishi, metalga ishlov berishning takomillashuvi hunarmandchilikning yuksalishiga, ayirboshlash va savdo-sotiq kuchayishiga olib keldi.

Feodalizm tuzumining boshlarida (VI-VIII asrlarda) Farg'ona bilan So'xda oltin, mis, temir, Ilokda qo'rg'oshin, kumush, oltin, Shahrisabzda toshtuz qazib chiqarilgan.

IX asrda Samarqand sifatli qog'ozi va lampa shishasi bilan mashhur bo'lgan, Shosh viloyati ko'pchilik mahsulotlari bilan dong taratgan. O'sha davrda O'rta Osiyodan Sharqiy Yevropa, Xitoy va boshqa yurtlarga Buyuk Ipak yo'li orqali charm, mato, ipak, jun, kiyim-kechak chiqarilgan.

X-XIII asrlarda yuz bergan feodal tarqoqlik, qabila va elatlar o'rtasidagi nizolarning avjiga chiqishi tufayli hunarmandchilikda yirik o'zgarishlar ro'y bermagan.

XIV asrning 2-yarmida Amir Temur Samarqandda hokimiyatni qo'lga kiritib, markazlashgan davlatga asos soldi va natijada davlatning iqtisodiy va ijtimoiy ravnaqiga katta yo'l ochib berdi.

XV asrning oxiriga kelib Movarounnahrda yuzaga kelgan ziddiyatlar tufayli Temuriylar davlatining iqtisodiy negiziga putur yetadi va rivojlanish to'xtab qoldi.

XVI-XVIII asrlarda Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklarining vujudga kelishi iqtisodiyotning, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi XIX asrga kelib Turkistonda hunarmandchilikda yog'och va metall o'ymakorligi, idishlarga naqsh solish, matolarga gul bosish, qurollarni badiiy bezash rivojlandi. Bu asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston hududida taraqqiyot tezlashib sanoat, ayniqsa, ip-gazlama sanoati rivoj topdi.

XX asr boshlarida ko'plab paxta tozalash, yog'moy zavodlari qurilib ishga tushirildi. 1925-1926-yillarda elektrostansiyalar qurila boshlandi. Birinchi bo'lib Toshkent yaqinida qurilgan Bo'zsuv gidroelektrostansiyasi 1926-yil 1-mayda ishga tushirildi.

Samarqand, Buxoro, Qo‘qon, Termiz va Asaka shaharlarida issiqlik elektrostansiyalari qurilishi boshlandi. Bunday elektrostansiyalar soni 1930-yilda 30 ga yetdi. O‘sib borayotgan energetika bazasi bir qancha yangi sanoat korxonalari qurishga imkoniyat yaratdi.

Ikkinchi jahon urushigacha bu yerda 500 dan ortiq sanoat korxonalari, jumladan, «Tashselmash», Toshkent to‘qimachilik kombinati, Chirchiq elektrokimyo kombinati, Kattaqo‘rg‘on yog‘ zavodi, Bekobod va Quvasoy sement korxonalari qurildi. Neft va rangli nodir metallar qazib chiqarish, qurilish sanoati mahsulotlarini tayyorlash rivoj topdi.

Sanoat taraqqiyotida yoqilg‘i-energetika majmuasining o‘rni alohida. Uning tarkibiga energetika, neft va neftni qayta ishlash, gaz va gaz kondensati, ko‘mir qazib olish va boshqa bir qator kichik sohalar kiradi. Bu majmua sanoat ishlab chiqarishining  $\frac{1}{4}$  qismini tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasi jahonda gaz ishlab chiqaruvchi 10 ta mamlakatdan biridir.

Bu yerda qudratli issiqlik elektrostansiyalari va gidroelektrostansiyalar mavjud. Energetika tarmog‘i respublika xalq xo‘jaligining negizi, iqtisodiyot va fan-texnika taraqqiyotining mustahkam poydevori hisoblanadi. O‘zbekiston energetika tizimi umumiy quvvati 12,5 ming. MVt bo‘lgan 37 issiqlik va gidravlik elektrostansiyalarni o‘z ichiga olgan. Ular yiliga 53 mlrd. kVt/soat dan ortiq elektr energiyasi ishlab chiqarish imkoniyatiga ega. O‘zbekiston energetika tizimining barcha kuchlanishlardagi elektr tarmoqlari umumiy uzunligi qariyb 300 ming km.ni tashkil etadi. Tarmoq transformatorlarining umumiy quvvati 42,6 ming MVt.ga teng. Hozir respublika energetika tizimida 47 mingga yaqin xodim ishlaydi.

«O‘zbekenergo» davlat aksionerlik kompaniyasi tarkibidagi qurilish-montaj, sozlash, ta‘mirlash va boshqa bir qator tashkilotlarning to‘la majmui O‘zbekiston energetika tizimi ishonchli ishlashini, izchil rivojlanishini ta‘minlamoqda.

## O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan elektrenergiyaning dinamikasi

Ko‘rsatkichlar	2000y	2010y	2012y
Elektr energiyasi (mln. kVt/soat)	46,9	52,0	53,0
shu jumladan: issiqlik energiyasi	42,0	43,8	46,3
gidro energiyasi	4,9	8,2	6,7

\*Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari

**Yoqilg‘i sanoati.** Respublika yoqilg‘i sanoati yer qa‘rida topilgan va qazib olinayotgan ko‘mir, neft, gaz konlari negizida shakllangan va rivojlanib bormoqda. Respublikada 160 dan ortiq neft va gaz konlari ochilgan, ularning 115 tasi Buxoro va Xiva geologik provinsiyasida, 27 tasi Farg‘ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan. Hozir 71 ta neft, gaz va gaz kondensat, 3 ta ko‘mir konidan foydalanilmoqda. 50 dan ortiq neft, gaz va gaz kondensat koni esa kelajakda ishga tushirish uchun tayyorlab qo‘yilgan.

Yoqilg‘i sanoati respublika yoqilg‘i-energetika majmua-sining asosiy tarmog‘ini tashkil etadi va barcha turdagi yoqilg‘ini qazib olish, tabiiy gazni tozalash va yyetkazib berish, neft mahsulotlarini qayta ishlash korxonalaridan iborat. Ular xalq xo‘jaligining barcha bo‘g‘inlarida xizmat ko‘rsatadi. Yoqilg‘i sanoatining yirik korxonalari Toshkent, Farg‘ona, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida joylashgan.

Neft sanoati yoqilg‘i sanoatining eng muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi va neftni qayta ishlash korxonalaridan tashkil topadi. Hozirgi davrda sanoatning bu tarmog‘i mamlakat xalq xo‘jaligi va aholining neftga bo‘lgan talabini to‘la qondirish imkoniyatlariga ega bo‘ldi. Shu sababdan ham bu tarmoqning ahamiyati beqiyos.

Neftni qayta ishlash sanoati sohasida Oltiariq, Farg'ona, Buxoro neftni qayta ishlash zavodlari ishlab turibdi. Farg'ona zavodi surkov moylar va yonilg'i ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, ishlab chiqarish bo'yicha 50 ga yaqin texnologik qurilmaga ega. Oltiariq neft zavodi esa yonilg'i yo'nalishida, Ko'kdumaloq neft-gaz koni ochilgandan keyin 1993-yildan Fransiyaning TEKNEP firmasi bilan hamkorlikda Buxoro viloyatining Qorovulbozor tumanida Buxoro neftni qayta ishlash zavodi qurilishi boshlandi. Uning yiliga 2,5 mln. tonna gaz kondensatini qayta ishlash quvvatiga ega bo'lgan 1-navbati 1997-yil avgustda ishga tushirildi. Neftni qayta ishlash zavodlarida yuqori oktanli benzin, dizel yoqilg'isi, koks, parafin, motor moylariga qo'shilmalar, yengil mashinalar uchun motor va surkov moylari (kompessor, turbina, urchuq moylari), kerosin, bitum, suyultirilgan neft gazlari (butan, texnik propan va b.), mazut kabi 50 dan ortiq turdagi neft mahsulotlari ishlab chiqariladi. Yangi mahsulot turlari ishlab chiqarish dasturiga muvofiq yangi texnologiyalar o'zlashtirilmoqda.

Yoqilg'i sanoatining eng muhim tarmoqlaridan biri gaz sanoati hisoblanadi. Gaz yoqilg'ining juda arzon turi, iqtisodiyotning barcha sohalarida keng foydalanish mumkinligi hamda ekologik jihatdan ustunligi tufayli unga bo'lgan talab kundan-kunga o'sib bormoqda. Agar 1940-yilda respublikada atigi 0,7 mln. m<sup>3</sup> tabiiy gaz qazib olingan bo'lsa, hozirgi paytda u 68 mlrd. m<sup>3</sup> ni tashkil etadi. Gazning respublikada qazib olinayotgan yoqilg'i balansidagi hissasi 90,1 foizga teng.

## O‘zbekiston Respublikasida neft va gaz qazib olish dinamikasi

Ko‘rsatkichlar	2000y	2010y	2012y
Gaz, mlrd m <sup>3</sup>	56,4	66,0	61,5
Neft (gaz kondensati bilan birga), mln. t.	4,2	4,0	3,3

\*Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari

Respublika neft va gaz sanoatini rivojlantirishning uzoq davrga mo‘ljalangan konsepsiyasi ishlab chiqilgan va u izchillik bilan amalga oshirilmoqda.

Yoqilg‘i sanoatining yana bir muhim tarmog‘i bu ko‘mir sanoatidir. O‘zbekiston Respublikasi qidirib topilgan 2 milliard tonna ko‘mir zaxiralari ega. Ko‘mir qazib olish va yetkazib berish ishlari bilan «Ko‘mir» aksiyadorlik birlashmasi shug‘ullanadi. Angren konida qo‘ng‘ir ko‘mir, Sharg‘un va Boysun konlarida toshko‘mir qazib olinadi. Ko‘mir konlari korxonalar tomonidan turli usullarda o‘zlashtirilayotir: ochiq usulda, yer osti va yer ostini gazlashtirish usuli bilan (Nou-Xau). Ko‘mir energetika maqsadlarida va maishiy yoqilg‘i sifatida ishlatiladi. Ko‘mirni qayta ishlashdan chiqqan chiqindi organik va mineral o‘g‘itlarga aylantiriladi.

Konlardan chiqqan ko‘mirlar sifatli yonilg‘i, qimmatbaho hamda kamyob materiallarning turli xillarini olish uchun xom ashyodir. U masalan, koks briketa, motor yonilg‘isi, kalsiy karbidi, sorbent, qora va rangli metallurgiyada uglerodli qo‘shimchalar sifatida ishlatiladi.

Ko‘mir qazib olish jarayonida kaolin, ohak, kvart qumlari, ko‘mir kukuni, kamyob yer elementi (germaniy), shag‘al va boshqa foydali qazilmalar olinadi.

Yaxshi xom ashyo, ko‘pdan sinalgan erkin maydonlarning bisyorligi, suv hamda elektr va issiqlik energiyasi, temir yo‘llar-

ning mavjudligi, stansiyalarning yaqinligi va xalqaro aeroportlar borligi ishlab chiqarish sanoat kompleksini bunyod etishda qo‘l keladi. Shuningdek, qazib olingan va boyitilgan kaolin, chinni fayans va sopol buyumlar, o‘tga chidamli va qurilish g‘ishtlari, tom yopqichlar, drenaj va kanalizatsiya quvurlari, xo‘jalik va manzarali chinni buyumlar, shisha va shisha idishlar, elektr izolyatorlari ham bu ishda yordam beradi. Bundan tashqari, kaolin qog‘ozsozlik, rezina-texnika, plastmassa sanoatida, shuningdek, kosmetika va boshqa maqsadlarda ishlatish uchun xizmat qiladi.

O‘zbekiston hududining geologik xususiyatlari qo‘shimcha foydali qazilmalarni o‘zlashtirish va ularni qayta ishlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Ayniqsa, yonuvchi slanet, ohak, bezakli tosh konlarini o‘zlashtirish ko‘pchilikni qiziqtiradi. Keramzit, absorbent, o‘g‘it va g‘isht ishlab chiqarish uchun yuqori sifatli loylar tayyorlash mumkin.

**Metallurgiya sanoati.** Hozirgi O‘zbekiston hududida rudadan metal olish 4-5 ming yildan ziyod tarixga ega. Qadimda misdan turli buyumlar tayyorlangan. Keyinroq rudadagi metallardan qalay, kumush, oltin va boshqalarni eritish, quyish va qizdirib ishlash o‘zlashtirilgan, dastlabki tanga pullar zarb qilingan. Ilk o‘rta asrlarda Farg‘onada, Zarafshon, Chirchiq, Ohangaron vodiylaridagi bir qancha hududlarda zargarlik, misgarlik, temirchilik, degrezlik, rixtagarlik rivojlangan. Rux, surma, margimush, vismut, kobal’t kabi rangli metallar ma’lum bo‘lmasada, ularning qotishmalaridan keng foydalanilgan.

**Qora metallurgiya** sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan yagona korxonalar Bekobod shahridagi “O‘zbekiston metallurgiya kombinati” Aksiyadorlik ishlab chiqarish birlashmasidir. Unda po‘lat va po‘lat prokatlar, turli aylanma hajmdagi po‘lat soqqalar, va po‘lat trubalar hamda chiroyli va bejirim sirli idishlar ishlab chiqariladi.

**O'zbekiston qora metalurgiya sanoatida mahsulot  
ishlab chiqarish dinamikasi (ming tonna)**

Ko'rsatkichlar	2000y.	2010 y.	2012y
Po'lat	415,4	731,4	750,0
Tayyor prokat	372,3	691,9	710,5

\*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

**Rangli metallurgiya** – respublika metallurgiyasining eng muhim, yetakchi tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Sanoatning bu turi O'zbekistonda XX asrning 25-yillaridan jadal rivojlana boshladi. Rangli, nodir va qimmatbaho metal (mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden, kumush, oltin, simob) konlari topildi.

Rangli metallar sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish jarayonlarini intensivlashtirish, turli foydali qazilmalarning yangi konlarini o'zlashtirish hisobiga rangli metallurgiya ishlab chiqarishini yanada rivojlantirish mo'ljallanmoqda, shu bilan birga, yangi fabrika va konlar barpo etiladi. Jizzax viloyatida O'zquloq ko'rg'oshin-rux koni, Surxondaryo viloyatida Xonrizm kon boyitish korxonasi quriladi. Olmaliq kon-metallurgiya kombinatida mis, rux, sulfat kislotasi va yo'ldosh elementlarni ishlab chiqarish ko'paytiriladi.

**Oltin qazib olish sanoati.** Markaziy Osiyoda, xususan, hozirgi O'zbekiston yerlarida miloddan avvalgi VI–V asrlardayoq oltin qazib olingan va undan turli taqinchoqlar, zargarlik buyumlari, bezaklar yasalgani mavjud arxeologik topilmalardan ma'lum. Tug'ma (erkin uchraydigan) oltin konlarini o'zlashtirishga qadar oltin asosan sochma konlarda juda ibtidoiy usullarda oltin zarralari aralash qummi qo'y terisi qore-jagan yog'och tog'oralarda yuvib, ajratib olingan. Sochma oltin olish X-XI asrlarda Chotqol, Chirchiq, Norin, Koson, So'x, Zarafshon, Darvoz daryolari vodiylarida olib borilganlari haqida ma'lumotlar bor.



Oʻrta asrlarda oltinli qumlarni yuvish bilan birga moʻgʻullar bosqiniga qadar kovlangan Chotqol-Qurama, Nurota togʻlarida, markaziy Qizilqumdagi konlarda tugʻma oltin kon lahmlari hozirgacha saqlanib qolgan. Oʻzbekistonda maʼlum boʻlgan konlarning koʻpchiligidan qadimgi konchilar qisman foydalanganlar.

XIX asrning 80-yillaridan boshlab, Markaziy Osiyoning xom ashyo resurslari oʻrganila boshlandi. Oʻlkaning barcha joylarida tadqiqotlar oʻtkazildi, geologik kartalar tuzildi, ayrim konlar tavsiflandi. Chirchiq, Piskom va Chotqol daryolari vodiylarida kichik-kichik oltin izlovchi korxonalar oltin olish bilan shugʻullana boshladilar, 1913-1917-yillarda esa Obirahmat darasi (Toshkent viloyati) dagi oltin konidan foydalanildi.

Noyob metall konlarini qidirib topish va ulardan foydalanish muammolarini hal qilish ishlarida markaziy ilmiy muassasalar faol ishtirok etdilar. 30-yillar boshida «Oʻzbekoltinnoyobmet» tresti tashkil etildi. Oʻsha yillari Ohangaron, Chirchiq daryolari vodiylarida, Qurama togʻlarida oltin izlovchilar oltin qumini yuvish usulida ajratib olganlar, lekin yillik oltin olish bir necha oʻn kilogrammdan oshmagan.

1941-1945-yillarda oltin izlovchilik (artel) yoʻli bilan oltin ajratib olish jadal olib borildi, olingan yillik oltin miqdori qariyb 50 kg. ga yetdi. Rudali oltin izlash va qidiruv boʻyicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida Qoraqoʻton, Bichanzor, Pirmurob, Gʻoʻsaksoy, soʻngra Koʻchbuloq, Muruntov, Chormiton, Maryayunbuloq, Kauldi, Qizilolmalisoy, Sarmich va boshqa rudali oltin konlari topildi. 1965-yilda Metallurgiya vazirligiga boʻysinuvchi «Oʻzbekoltin» birlashmasi va boshqa oltin qazib olish korxonalari tashkil etildi. Birlashma qazib olgan flyus rudalaridan Olmaliq kon-metallurgiya kombinatining kimyo eritish zavodida oltin ajratib olish yoʻlga qoʻyildi. 1970-yili Chodak oltin koni ishga tushirildi. Oʻsha vaqtdan respublikada oltin qazib olish sanoati shakllandi, oltin olish oldingi yillardagiga nisbatan uch marta koʻpaydi. 1972-yil-

da Ko'chbuloq koni va Angren oltin ajratish fabrikasi loyiha quvvatlarida ishlay boshladi. 1977-yili Kauldi, 1980-yili Marjonbuloq oltin qazib olish majmui, 1989-yili Zarafshon va Qizilolmachisoy konlari foydalanishga topshirildi.

Respublika mustaqillikka erishishi bilan O'zbekiston hukumati uzoq yillar davomida sobiq ittifoq ixtiyorida bo'lgan oltin qazib olish sanoatini respublika mustaqilligini mustahkamlash yo'lida rivojlantirish bo'yicha bir qancha tashkiliy choralar ko'rdi.

Respublikada 40 dan ortiq oltin koni aniqlangan. Oltinning asosiy zaxiralari Markaziy Qizilqumdagi oltin konlarida mujassam. O'zbek oltini jahonning eng yuqori sifat standartlariga mos bo'lib, to'rtta to'qqiz raqami bilan baholanadi va u oxirgi 25 yilda e'tiroz (reklamatsiya) olgani yo'q. So'nggi yillarda u sifati uchun bir necha bor xalqaro sovrinlar bilan taqdirlandi.

Yevroosiyo qit'asida eng katta hisoblanadigan, rudasi tarkibida oltin ko'p bo'lgan Muruntov koni dunyodagi gigant konlari jumlasiga kiradi. Ushbu konning topilishi xalqaro geologiya jamoatchiligi tomonidan oltin qazib chiqarish bo'yicha XX asr ikkinchi yarmining eng katta kashfiyoti deb e'tirof etildi.

Muruntovdagi affinit korxonasida zamonaviy oltin tozalash texnologiyasi joriy etilgan bo'lib, u bir qancha nou-xauni o'z ichiga oladi. Bu esa, juda yaxshi tovar ko'rinishiga ega bo'lgan yuqori probali oltin olish imkoniyatini beradi.

Mamlakat mustaqilligining dastlabki yillarida infratuzilmasi yuqori darajada rivojlangan Samarqand va Toshkent viloyatlarida oltin rudali konlar aniqlandi va razvedka qilindi. Dunyoning eng yirik oltin rudali provintiyasi bo'lgan Qizilqumdagi Muruntov koni bilan bir qatorda Aji-bugut, Bulutkon, Balpantov, Aritontov, Turbay va boshqa yangi konlar aniqlandi va o'rganildi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, oltin qazib chiqarish bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirildi. Natijada O'zbekiston

oltin qazib chiqarish bo'yicha dunyoda sakkizinchi, MDH da esa ikkinchi (Rossiyadan keyin) o'ringa chiqib oldi. Aholi jon boshiga oltin ishlab chiqarish hajmi bo'yicha O'zbekiston MDHda birinchi va dunyoda beshinchi o'rinda turadi.

Respublika kumush konlariga ham ega. Bular Navoiy viloyatidagi Visokovol'tnoe, O'qjetpes, Kosmonavtchi va Namangan viloyatidagi Oqtepa konlaridir. Katta miqdordagi tasdiqlangan zaxiralar oltin va mis-porfir konlarida mavjud. Oqtepa koni kumush qazib chiqarish bo'yicha eng istiqbolli va chet ellik investorlar uchun jozibali kondir.

O'zbekistonda qimmatbaho metallar bilan bir qatorda uran ham qazib olinadi. Uni olish uchun mineral xom ashyo bazasi mavjud. Uran eng samarali va ekologiya nuqtai nazaridan optimal hisoblangan usul – yer ostida ishqorlarni yuvish usuli bilan olinadi.

Mis, ko'rg'oshin, ruh sanoati asosan Ohongaron-Olmaliq kon sanoati rayonida Qo'rg'oshinkon-Oltintopgan polimetall konlari, Qalmoqqir mis konlari negizida shakllana boshlagan. Ushbu sanoat tarmog'ining yetakchi korxonasi tugal metallurgiya tikliga ega bo'lgan Olmaliq kon-metallurgiya kombinati hisoblanadi. Kombinatning mis majmuasi Qalmoqqir mis koni, ruda boyitish fabrikasi, metallurgiya zavodidan, qo'rg'oshin - ruh majmuasi Qo'rg'oshinkon, Oltintopgan, Chalaga va boshqa konlar, ruda boyitish fabrikasi, metallurgiya zavodlarini o'z ichiga oladi. Ular asosan tozalangan misni eksport qilmoqda. Har yili bir necha o'n ming tonna mis ishlab chiqarayotgan O'zbekiston mis zaxiralari bo'yicha dunyoda 10-o'rinda turadi. Ruda konidagi rangli metallar qatlamlari asosan Toshkent viloyatining Olmaliq rudali maydonida joylashgan. Bu erdagi uchta konda bir necha mis zaxiralari bor deb taxmin qilinmoqda. Bundan tashqari, Dal'nee koni razvedka qilingan. Zaxiralarning kattaligi, qazib chiqarish tannarxi, rudadagi misning tarkibi jihatidan MDH mamlakatlarida hali unga teng keladigan kon yo'q. Volfram, molibden, litiy sanoatining yirik korxonasi

O'zbekiston qattiq qotishmalar va o'ta chidamli Chirchiq metallar kombinati hisoblanadi. Kombinat ingichka volfram (Samarqand) va Qo'ytosh volfram, molibden (Jizzax) konlari rudalari hamda mis rudalaridan ajratib olinadigan molibden negizida ishlaydi. Kombinatda birinchi molibden quyilmasi 1956-yili olingan. 1957-yildan esa qattiq qotishmalar ishlab chiqarish boshlangan. Kombinat mahsulotlari (100 turdan ortiq) elektrotexnika, po'lat eritish, kon burg'ilash sohalarida keng qo'llaniladi.

2010–2013-yillar mobaynida Surxondaryo viloyatining Sariosiyo tumanida umumiy qiymati 146 million dollar bo'lgan Xonjiza konida polimetall rudalari, ya'ni rux, qo'rg'oshin, mis va kumushning katta zaxiralarini qayta ishlash bo'yicha yirik loyihalar amalga oshirildi<sup>1</sup>.

Respublikada yana bir qator nodir va sochma metallar – renny, selen, tellur, skandiylar ishlab chiqariladi, rangli metallarning ikkilamchi quyilmalarini olish yo'lga qo'yilgan. Alyuminiy parchalarini qaytadan eritib, yiliga bir necha o'n ming tonna ikkilamchi alyuminiy xalq xo'jaligiga etkazib berilmoqda.

**Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati** – iqtisodiyot uchun mashina va mexanizmlar, jihozlar, agregat va apparatlar, asbob-uskunalar, madaniy-maishiy mollar, shuningdek, mudofaa ahamiyatiga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi og'ir sanoat tarmoqlari majmuidir. Ushbu sanoat butun xalq xo'jaligini texnika bilan ta'minlashda moddiy asos hisoblanadi. Fan-texnika taraqqiyoti, xalqning moddiy-madaniy farovonligi va mamlakat qudrati mashinasozlik sanoati taraqqiyotiga bog'liq. Uning ahamiyati, eng avvalo, fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga va insonlar hayotining barcha sohalariga joriy etish asosida qo'l mehnatini mashina mehnatiga aylantirish, yengillashtirish, mashinani mashina bilan yaratish,

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. Surxondaryo viloyati Kengashining navbatdan tashqari sessiyasidagi nutqi / Xalq so'zi, 2013, 21-dekabr.

tejamkorlikni ta'minlash va mehnatning mazmuni va xarakterini o'zgartirishdan iborat. Mashinasozlik sanoati mahsulot sifatini yaxshilash, ishlab chiqarishning samaradorligini yuqori darajaga ko'tarishga imkoniyat yaratadi.

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati respublika sanoat tarmoqlari orasida yuqori o'rinlarda turadi (3-jadvalga qarang). O'sish sur'atlari bo'yicha ham bu tarmoq yuqori o'rinni egallaydi. Bu holatni 7-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rish mumkin.

#### 7 – jadval

### O'zbekistonda sanoat mahsuloti, jumladan, mashinasozlik mahsuloti hajmining o'sishi, %

Ko'rsatkichlar	2000-y	2010-y	2012-y
Jami sanoat	6,4	8,5	7,9
Shu jumladan: mashinasozlik va metallni qayta ishlash	10	12,8	13,0

\*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Hozirgi kunda mashinasozlik sanoatining 10dan ortiq tarmog'i mavjud.

Ular qatoriga avtomobilsozlik, samolyotsozlik, traktorsozlik va qishloq xo'jalik mashinasozligi, elektrotexnika va vagonsozlik, asbobsozlik va kabelsozlik kabi yirik tarmoqlar kiradi.

Mustaqillik yillarida mashinasozlik sanoati korxonalarini tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning hajmi va turlari keskin o'zgardi. Uni 8-jadvalda keltirilgan raqamlardan ham ko'rish mumkin.

## O'zbekiston mashinasozlik sanoatida muhim mahsulot turlari

Ko'rstkichlar	O'lchov birligi	2000-y	2010-y	2012-y
Avtomobillar	ming dona	31,3	220,3	239,9
Avtobuslar	dona	483	1268	1100
Traktorlar	ming dona	1,0	2,8	1,8
Kuchlannsh transformatorlari	Ming kVt	134,0	1879,3	6093,4
Maxsus elektrik ko'prik kranlari	dona	12	23	23
Akkumulyatorlar	ming dona	24,0	411	542,9

\*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Ushbu sanoat tarkibida metallni qayta ishlash sohasi ham mavjud bo'lib, bu soha o'z navbatida, metall buyumlar tayyorlash, metall konstruksiyalar hamda mashina va asbob-uskunalar ta'miri tarmoqlaridan iborat. Bunday faoliyat bilan 2,5 mingdan ortiq korxonalar shug'ullanmoqda.

**Qurilish materiallari sanoati.** Respublika qurilish materiallari ishlab chiqaradigan ko'p tarmoqli sanoatga ega. Sement, asbest-sement, devorbop materiallar, yumshoq yopqich va gidroizolyatsiya materiallari, tabiiy toshlardan qoplama material (plita)lar, noruda qurilish materiallari, qurilish keramikasi, issiqlik izolyatsiyasi materiallari, ohak, gips, bog'lovchi materiallar va ulardan buyumlar, sanitariya-gigiena jihozlari, polimer xom ashyodan qurilish materiallari va buyumlar, temir-beton konstruksiyalari va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari mavjud. O'zbekistonda tabiiy xom ashyodan qurilish materiallari sifatida foydalanish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ayniqsa, binolar qurilishida xom g'isht, guvala, yog'och sinch, oddiy tuproq(loy)dan tiklanadigan

paxsa asrlar davomida asosiy qurilish materiali bo'lib kelgan. Xumdonlarda pishirilgan g'isht, sopol, chinni koshin, ganch, yo'nilgan granit, marmar toshlar saroy, madrasa, masjid, rabotlar qurilishida keng qo'llanilgan.

Hozirgi davrda ushbu tarmoq korxonalarida 500 dan ortiq nomdagi mahsulot turlari tayyorlanadi. Jumladan, 2012 yilda 6,8 mln. tonna sement, 1365 mln. dona devorbop materiallar, 7,4 mln. m<sup>2</sup> deraza oynalari ishlab chiqarilgan.

## 9- jadval

### Yengil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasi

Mahsulotlar nomi	2010 y.	2011 y.	2012 y.
Ipak tolasi, ming t.	1,3	1,4	1,1
Ip gazlama, mln. m <sup>2</sup>	145,3	130,0	138,9
Shoyi gazlama, mln.m <sup>2</sup>	3,4	3,3	2,9
Gilam va gilamchilik mahsulotlari, ming m <sup>2</sup>	21649,6	26141,8	27663,0
Paypoqlar, mln. juft	27,8	24,1	34,4
Trikotaj mahsulotlari, mln. dona	98,9	112,3	132,6
Poyabzal, mln. juft	3,3	4,2	5,2

\*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

**Yengil sanoat.** Hozirgi davrda O'zbekiston yengil sanoati ko'p tarmoqli industrial kompleks bo'lib, uning tarkibida paxta tozalash zavodlaridan tashqari, to'qimachilik, trikotaj, shoyi to'qish, tikuvchilik, ko'npoyabzal, gilamchilik, chinni-fayans buyumlari va attorlik mollari ishlab chiqarish sohalarida 300 ga yaqin yirik korxonalar bor. Respublika sanoat mahsulotlari umumiy hajmida yengil sanoat hissasi 13,0 % ni tashkil etadi. Bu tarmoqda 145 mingga yaqin xodim ish bilan band. Yengil sanoat tarmog'i faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari 9-jadvalda keltirilgan.

**Oziq-ovqat sanoati.** Sanoatning bu tarmog'i asosan xom ashyoni qayta ishlashga asoslangan. Uning korxonalarida go'sht va go'sht mahsulotlari, yog'-moy, sut va sut mahsulotlari, shakar, non va non mahsulotlari, makaron, meva-sabzavot konservalari, qandolat, choy qadoqlash, uzum va shampan

vinosi, spirt, aroq, pivo, chanqoqbosar ichimliklar, tamaki, sovun va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradigan ko'plab sanoat korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda.

Oziq-ovqat sanoatida 2000–2012-yillarda erishilgan daraja haqida quyidagi jadvalda keltirilgan ko'rsatkichlar orqali muayyan tasavvurga ega bo'lish mumkin.

**11-jadval**

**Oziq-ovqat sanoati mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasi**

	2001-y.	2005-y.	2010-y.	2012-y.
Go'sht va go'sht mahsulotlari, ming t.	122,3	152,7	182,7	198,5
Sut va sut mahsulotlari, ming l.	186,9	250,6	307,2	319
Mol yog'i, ming t.	2,0	1,7	5,2	8,7
O'simlik yog'i, ming t.	236,8	261,7	244,2	236
Pishloq va yog'li brinza, ming t.	1,2	0,9	1,6	1,8
Qand-shakar, ming t.	288,0	146,4	286,1	323,1
Un, ming t.	1784,9	1576,2	1579,8	1820,3
Krupa, ming t.	62,6	36,8	20,5	34,7
Non va non mahsulotlari, ming t.	846,7	685,7	912,9	1062,0
Konservalar, mub,	474,7	370,3	448,4	461
Qandolat mahsulotlari, ming t.	62,5	32,0	36,3	43,6
Makaron mahsulotlari, ming t.	92,2	50,8	57,4	77,3
Margarin mahsulotlari, ming t.	19,3	21,3	16,2	29,7
Kir sovun, ming t.	36,2	55,0	56,0	52,3
Atir sovun, ming t.	1022	621	2501,9	2889,1
Uzum vinosi, ming dal.	7185	4314	3605,8	3750,7
Aroq va liker-arooq mahsulotlari, ming dal	6,6	6,8	11,7	15,5
Alkogolsiz ichimliklar, ming dal	13,6	7,5	43,0	47,4
Mineral suvi, mln yarim litr	102,6	147,5	311,9	390,7
Choy tabiiy, ming t.	6,5	8,4	21,1	17,2
Tamaki mahsulotlari, mln dona.	6976	5349	13949	9934,1

\*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari



Keyingi o'n yilda ayniqsa go'sht va go'sht mahsulotlari, sut va sut mahsulotlari, non va non mahsulotlari, mineral suvi, qandolat mahsulotlari ishlab chiqarish yuqori sura'tlar bilan rivojlandi. Bunday iqtisodiy o'sishga ana shunday mahsulotlarni ishlab chiqaradigan korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash bo'yicha dasturiy topshiriqlarni so'zsiz amalga oshirish yuzasidan ko'rilgan izchil chora-tadbirlar tufayli erishildi.

2013-yilning oxiriga kelib respublika oziq-ovqat sanoati korxonalari uyushmasi tizimidagi 150 dan ortiq korxonada aholi ehtiyojlari uchun mingdan ortiq turdagi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

### **Qisqacha xulosalar**

Sanoat milliy iqtisodiyotining yetakchi tarmog'i hisoblanadi. Ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirishda, aholining farovonligini oshirishda uning ahamiyati beqiyosdir.

O'zbekiston sanoati juda katta tarixiy yo'lni bosib o'tdi va istiqbol yillarida tubdan o'zgarib, bozor iqtisodiyoti talablariga mos ravishda rivojlana boshladi.

Mustaqillik yillarida respublika uchun mutlaqo yangi bo'lgan avtomobilsozlik, matorsozlik va ularga butlovchi qismlar tayyorlaydigan sohalarga, neft va gazni qayta ishlaydigan, farmasevtika, zamonaviy televizor va kompyuterlar ishlab chiqaradigan sanoat tarmoqlariga asos solindi.

Sanoat ishlab chiqarishi ayniqsa keyingi o'n yil ichida jadal rivojlandi. Oqibat natijada O'zbekiston dunyoning sanoati rivojlangan mamlakatlari safidan joy oldi.

O'zbekistonda sanoat tarmoqlarini yana ham rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlar, ya'ni – juda katta moddiy, mehnat, moliyaviy va intellektual resurslar mavjud. Ulardan oqilona foydalanish asosida respublika sanoatini qudratli sanoatga aylantirish va samaradorlik jihatidan uni yanada yuqori darajaga ko'tarish mumkin.

## **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1.Sanoat – milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘i.

2.Sanoatning asosiy xususiyatlari va sanoat ishlab chiqarishining xalq xo‘jaligining boshqa sohalar bilan o‘zaro bog‘liqligi nimalarda namoyon bo‘ladi?

3.O‘zbekiston sanoatining rivojlanish bosqichlari va sanoat tarmoqlarining taraqqiyoti.

4.Sanoat va bozor xo‘jaligi hamda uning xorijiy bozorga chiqish imkoniyatlari va yo‘llari nimalardan iborat?

5.Sanoat ishlab chiqarishning xalqaro hamkorlik sohasidagi vazifalari nimalarni taqazo etadi?

## Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

2. Karimov I.A. “Mamlakatimizda demokratik islohotlar va fuqorolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi”. - //Xalq so‘zi, 2010-yil, 13-noyabr.

3. Karimov I.A. Amalga oshirilayotgan islohotlarimizni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati qurish yorug‘ kelajakning asosiy omilidir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 21 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruza. - //Xalq so‘zi, 2013-yil, 7-dekabr.

4. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - // Xalq so‘zi, 2014-yil 18-yanvar.

5. Промышленность Республики Узбекистан. Статистические сборники. Т.: - 2000-2013 гг.

6. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

7. <http://www.gov.uz> – «Hukumat sayti».

8. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti».

### III bob

## SANOAT TARMOQ TUZILMASI VA TARKIBIY SILJISHLAR

### 3.1. Tarkibiy siyosat, uning mohiyati va ahamiyati

Tarkibiy siyosati haqida mulohaza yuritishdan oldin, strukturaning o'zi nima ekanligini bilib olishimiz zarur.

Tarkibiy lotincha, «structura» so'zidan olingan bo'lib, narsalar tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liq ravishda joylashishini, tuzilishini bildiradi.

Tarkibiy siyosatining mohiyati sohalarning tuzilmaviy jihatlarini belgilab berish, yo'lga solib turishdan iboratdir. Ana shu nuqtai nazardan mustaqillikning o'tgan davri uchun va 2010–2020-yillarga mo'ljallangan iqtisodiy siyosatning yo'nalishi va xususiyatlari doirasida belgilangan milliy iqtisodiyot strukturasi progressiv o'zgarishlarni amalga oshirish, tarmoqlararo va tarmoq ichki mutanosibliklarini takomillashtirish, fan-texnika taraqqiyotini belgilovchi sohalarni ustuvor rivojlantirishni davom ettirish vazifasi muhim ahamiyatga molikdir.

Davlat strategiyasiga muvofiq ijtimoiy ishlab chiqarish va jumladan, sanoat strukturasi izchil tarzda takomillashtirish ko'z ilg'aydigan istiqbolda quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- xalq xo'jaligi va uning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatni balanslashtirilgan tarzda va izchil rivojlantirish;

- iqtisodiyotni, xususan, sanoatni modernizatsiyalash va ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish yo'liga o'tkazish, uning samaradorligini oshirish, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar iste'molini ratsionallashtirish, ularni har tomonlama tejash;

- iqtisodiyotning, jumladan, sanoatning ijtimoiy yo'nalishini yanada kuchaytirish, milliy iqtisodning aholi farovonligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan xilma-xil vazifalar tomon yanada chuqurroq burilishini ta'minlash lozim.

Bir butun qismlarning muayyan o‘zaro aloqasi, bir-biriga nisbatan joylashuvi bo‘lgan strukturaning ahvolini mutanosibliklar juda ham aniq va konkret tarzda ifodalaydi. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyatini chuqur bilib olish va ularni bashoratlar va loyihalarda tatbiq etish, ijtimoiy va shaxsiy iste‘molni, fan-texnika taraqqiyotining, milliy iqtisodiyotning tegishli ishlab chiqarishlari va tarmoqlari rivoji istiqbollarini sinchkovlik bilan hisobga olish, korxonalarni zarur zaxiralar bilan ta‘minlashni mustahkamlash – ana shularning hammasi prognozlash va loyihalashtirish texnologiyasining eng muhim tarkibiy, tuzilmaviy qismlari bo‘lib, ularga qat‘iy rioya qilish vazifalarining mutanosibligi, balanslashtirilganligi, realligi, qo‘yilgan maqsadlarga erishishdagi ishonchliligi, ta‘sirchanligining shartidir.

O‘zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasida xalq xo‘jaligi strukturasi takomillashtirish, uning tarmoqlarini rivojlantirish yuzasidan muhim topshiriqlar hamda bu tarmoqlarning marralari batafsil belgilab berilgan.

Takror ishlab chiqarishning hozirgi sharoitlarida iqtisodiy o‘shish iqtisodiyot ko‘lamining o‘shishi bilangina emas, balki iste‘molda ham, ishlab chiqarishda ham strukturaviy siljishlar, ularning tezligi va samaradorligi bilan aniqlanadi.

Tarkibni aniqlovchi siyosatni shakllantirish iqtisodiyotdagi strukturaviy o‘zgarishlarni sifat jihatdan baholashni aniqlanishining prinsipial xususiyati iqtisodiyotning o‘shish sur‘ati ko‘rsatkichlarining degradatsiyasi yuz berishi muammosini hal etishi zarurligidir, chunki ayni bir sur‘atning o‘zi bir necha tarmoqlarning turli o‘shish sur‘atlarida ifodalanishi mumkin. Bu bir xil bo‘lmagan iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarga olib keladi. Bu muammo oqibatda u yoki bu sohaga ustuvorlik (afzallik) berish tizimini yaratilishini taqozo etadi. Masalan, fan-texnika taraqqiyotida to‘liq aks etadigan sohalar ajralib turadi: yoqilg‘i-energetika, elektronika, mashinasozlik, kimyo. Shuning uchun bu tarmoqlar o‘shish sur‘atlari bo‘yicha sanoat o‘shishidan

yuqori turishi kerak. Mashinasozlikning tarmoq strukturasi ham jiddiy o'zgarishlar yuz berishi zarur. Kimyoda biotexnologiya va nanotexnologiyani qo'llab, nozik organik sintez mahsulotlarini ishlab chiqarish jadal sur'atlarda rivojlanishi zarur.

Tarkibiy o'zgarishlarning yo'nalishi, ularning jadalligi va ko'lamini aniqlash muhim ish. Ayni vaqtda iqtisodiy darajasi bir xil yoki iqtisodiyotdagi struktura yo'nalishlari o'zgarishi o'xshash bo'lgan mamlakatlar guruhi bo'yicha tarmoqlararo komplekslar va ayrim tarmoqlar ishlab chiqarishi va iste'molining rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarni aniqlash - bu barcha analitik materiallar istiqbolni prognozlashning muhim zamini hisoblanadi.

Shu bilan birga, struktura yo'nalishlari o'zaro muvofiqlashtirilishi kerak, chunki rivojlanish strategiyasiga muvofiq tarmoqlararo komplekslar va tarmoqlarni rivojlantirish uyg'unlashtirilishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XIV sessiyasida qilgan ma'ruzasi va keyingi chiqishlarida mamlakatimizning yangi – XXI asr boshlaridagi asosiy vazifalari aniq belgilab berilgan. Ularda tabiiyki, yangi asrga qadam qo'ygan mamlakatimizning «iqtisodiyotni isloh etish va jamiyatni o'zgartirish borasidagi ishlar natijasini xolis baholash» bilan birgalikda «ustuvor yo'nalishlar va bundan keyingi rivojlanish strategiyasini shakllantirish» masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Yangi asrning dastlabki yillaridagi taraqqiyot strategiyasi, jamiyatni yangilash, barcha sohadagi islohotlarni yanada chuqurlashtirish borasidagi faoliyat 6 ta ustuvor yo'nalishdan iborat. Birinchi ustuvor yo'nalish – aholini yanada kuchli ijtimoiy himoya qilish, ikkinchi ustuvor yo'nalish – mamlakat siyosiy va iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada jadallashtirish, uchinchi ustuvor yo'nalish – jamiyat

ma'naviyatini yanada yuksaltirish, to'rtinchi ustuvor yo'nalish – kadrlar tayyorlash, beshinchi ustuvor yo'nalish – iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash, oltinchi ustuvor yo'nalish – jamiyatdagi barqarorlik, tinchlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikni, sarhadlarimiz daxlsizligini, mamlakatimiz hududiy yaxlitligini ta'minlashdan iborat.

Ana shu ustuvor yo'nalishlardan biri iqtisodiyotda, shu jumladan, sanoatda ham tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish bo'lib, sanoat boshqaruvi tuzilmasini yaxshilashdan tortib korxonalarni yangilash va texnik jihatdan qayta jihozlashga, mamlakatning boy tabiiy va mineral xom ashyo salohiyatidan to'la, samarali foydalanishga, eksportga moslangan va import o'rmini bosuvchi mahsulot ishlab chiqaradigan quvvatlarni barpo etishga qaratilmog'i darkor.

Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonida, ayniqsa, investitsiya dasturini amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. Bu borada mamlakatda katta ishlar qilinmoqda. 2012-yilda asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiyalarning 34,2 foizi sanoatga kiritilmoqda. Ana shu investitsiyalar asosida yangidan-yangi korxonalarning barcha viloyatlarda qurilayotganligi nafaqat hududlarning sanoat tizimini, balki ularning qiyofasini ham tubdan o'zgartirib yubormoqda.

Respublika iqtisodiyotida, shu jumladan, sanoatda tarkibiy o'zgarishlarni izchil ta'minlash natijasida davlatning qudratini yanada orttirish, mamlakat mustaqilligini mustahkamlash, yurtni obod etish va xalqning farovonligini yanada yuqori darajaga ko'tarish mumkin.

### **3.2. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi**

Ijtimoiy mehnat taqsimoti ma'lum buyum va mahsulotlar ishlab chiqarish hajmining o'sishi va fan-texnika taraqqiyoti natijasidir. Ishlab chiqarish ko'lamining kengayishi esa ixtisoslashgan ishlab chiqarishning konsentratsiyalashuvi va

kichiklashuvi, yangi sanoat tarmoqlarining tashkil topishi va ilgari bunyod etilganlarni takomillashtirishni taqozo etadi.

Ijtimoiy mehnat taqsimotining mohiyati va ahamiyati to'g'risida so'z borganda, shuni aytish kerakki, u tufayli xo'jalik rivojlanishi natijasida sanoatning ayrim va mustaqil tarmoqlari ko'payadi, bu rivojlanish tendensiyasi har bir ayrim mahsulotni chiqarishnigina emas, hatto mahsulotning har bir ayrim qismini ishlab chiqarishni ham va faqat mahsulot ishlab chiqarishgina emas, hatto mahsulotni iste'mol qilishga tayyorlashdagi ayrim ishlarni ham sanoatning alohida tarmog'iga aylantirishdan iborat.

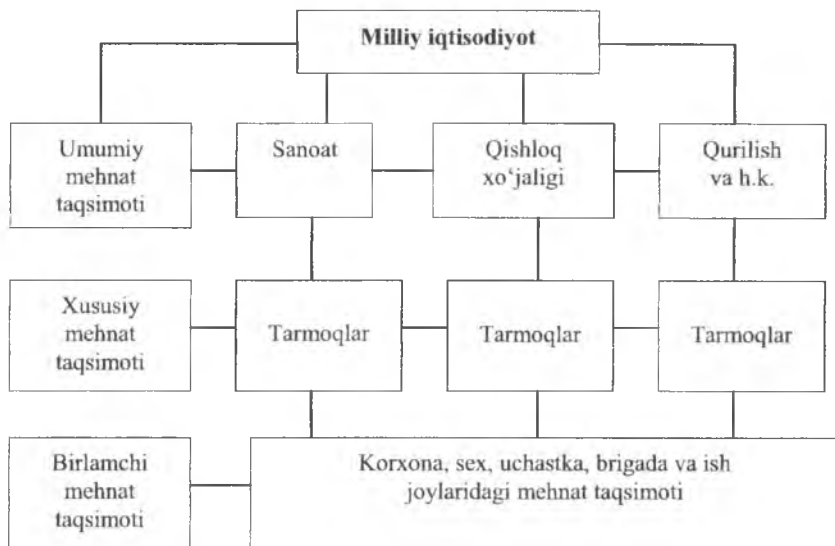
Ijtimoiy mehnat taqsimoti uch shaklda: umumiy, xususiy va ayrim, birlamchi shaklda ro'y beradi. Xalq xo'jaligining yirik sohalari, ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va aloqaning vujudga kelishi umumiy mehnat taqsimotining mahsulidir. Bu tarmoqlarning har birida sohalarning mustaqil ravishda ajralib chiqishi xususiy mehnat taqsimoti natijasidir. Birlamchi mehnat taqsimoti esa, ishlab chiqarishni korxonalar ichida sexlar, uchastkalar va yangi ish joylari tashkil etish bilan bog'liqdir. Bunday turkumlarga ajratish va uning mahsulini 2-chizmadan ko'rish mumkin.

U yoki bu ishlab chiqarish faqat ma'lum texnik – iqtisodiy asos (zamin) yaratilgandagina alohida sanoat tarmog'iga aylanishi mumkin. Buning uchun, eng avvalo, bir necha turdosh korxonalar bo'lishi lozim. Ular aniq mustaqil sanoat tarmog'iga birlashtirish imkoniyatini beradigan ma'lum belgiga ega bo'lishi kerak. Sanoat tarmog'i – ishlab chiqarish uyushmalari, kombinatlari va korxonalar (firma)lari yig'indisidir. Tarmoq hosil etish uchun korxonalar bir necha umumiy xususiyatlarga ega bo'lishlari kerak:

- ishlab chiqariladigan mahsulot iqtisodiy mazmunining bir xilligi;
- ishlatiladigan xom ashyo va asosiy materiallarning o'xshashligi;



- ishlab chiqarish texnik bazasi va texnologik jarayonlarining umumiyligi;
- ma'lum kasbdagi kadrlar tarkibining umumiyligi;
- ijtimoiy mehnatni tashkil etish darajasi va shakllarining bir biriga o'xshashligi va hokazolar.



2-chizma. O'zbekistonning milliy iqtisodiyoti tuzilmasi.

Mehnat vositalarining mehnat buyumlariga ta'sir ko'rsatishiga qarab sanoat qazib oluvchi va ishlov beruvchi tarmoqlarga bo'linadi. Sanoatning bunday ikki qismga bo'linishi ishlab chiqarish aloqalarini ko'rsatishga, material va yoqilg'i-energetika resurslarini, ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchi tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni asoslab berishga imkon yaratadi.

## O'zbekiston sanoatining kompleks tarmoqlari

№	Kompleks tarmoqlari	Kompleks tarmoqqa kiruvchi sohalar soni
1.	Elektroenergetika sanoati	3
2.	Ko'mir sanoati	2
3.	Gaz sanoati	2
4.	Neft va neftni qayta ishlash	2
5.	Qora metallurgiya	2
6.	Rangli metallurgiya	4
7.	Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	36
8.	Kimyo va neft-kimyo sanoati	12
9.	O'rmonsozlik, yog'ochni qayta ishlash va qog'oz sanoati	3
10.	Qurilish materiallari sanoati	11
11.	Oyna va chinni-fayans sanoati	2
12.	Mikrobiologiya sanoati	10
13.	Meditsina (farmasevtika) sanoati	3
14.	Poligrafiya	1
15.	Yengil sanoat	16
16.	Oziq-ovqat sanoati	20
17.	Un, yorma va em sanoati	3
18.	Qolgan tarmoqlar	21

Ishlab chiqariladigan mahsulotning funktsional vazifasiga binoan ham tarmoqlarni guruhlash mumkin. Bunda alohida guruhlar, masalan, yoqilg'i ishlab chiqaruvchi tarmoqlar – yoqilg'i sanoatiga, oziq-ovqat mahsulotlari tayyorlovchi tarmoqlar esa – oziq-ovqat sanoatiga birlashishi mumkin.

Hozirgi paytda barcha sanoat tarmoqlari 18 kompleks tarmoqqa birlashtirilgan (11-jadval).

Tarmoq tuzilmasi deyilganda, uning tarkibi, tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlar va o'zaro bog'liqlik tushuniladi. Tarmoq tuzilmasi sanoat taraqqiyoti darajasini belgilaydi hamda unda yuz bergan va yuz beradigan o'zgarishlarni aks ettiradi.

Tarmoq tuzilmasiga binoan quyidagi jihatlarni aniqlash mumkin:

- ijtimoiy mehnat taqsimoti va kooperatsiyaning darajasini;
- mamlakatning iqtisodiy jihatdan mustaqil ekanligini;
- sanoat va butun halk xo'jaligining ilmiy-texnika salohiyatini;
- mamlakat va uning viloyatlari sanoatining rivojlanish darajasini;
- ijtimoiy mehnat unumdorligi yoki ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligining darajasini;
- mehnatkashlarning moddiy faravonligi va madaniy darajasi o'sganligini.

### **3.3. Sanoatning tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar**

Sanoat tarmoqlari tuzilmasini tavsiflash uchun ayrim tarmoqlar o'rtasidagi ma'lum ishlab chiqarish aloqadorligini ifodalovchi miqdoriy nisbatlarni aniqlab olish kerak. Bu muammoni hal etish uchun bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ulardan biri tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni ifodalasa, ikkinchisi ma'lum davr ichidagi tuzilmaviy o'zgarishlarni, uchinchisi esa, ishlab chiqarish aloqalarini ifodalaydi. Tarmoq tuzilmasini ifodalovchi ko'rsatkichlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- mustaqil sanoat tarmoqlarining soni;
- tarmoqlarning sanoat ishlab chiqarishi umumiy hajmidagi salmog'i;
- tarmoq rivojining sur'ati;
- tarmoqning ilgarilab ketish koeffitsiyenti.

Mustaqil sanoat tarmoqlarining soni mamlakat industrial taraqqiyoti, uning iqtisodiy va ilmiy-texnik salohiyati, iqtisodiy jihatdan mustaqilligini ifodalaydi.

Tarmoq strukturasi uning yalpi mahsulotining sanoat ishlab chiqarishi umumiy hajmidagi ulushi, xodimlar soni va asosiy fondlar qiymatidagi salmog'i ko'rsatkichlari bilan o'lchanadi.

Sanoat tarmoqlari orasidagi yuzaga kelgan mutanosibliklar va ularning o'zgarishiga ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi hamda boshqa bir qator omillar ta'sir etadi.

Sanoat ishlab chiqarishi tarmoq tuzilmasini belgilovchi asosiy omillarga quyidagilar kiradi:

- fan-texnika taraqqiyoti va innovatsiyalar, ularning yutuqlarini ishlab chiqarishda joriy etish;

- material va yoqilg'i, energetika resurslarining iqtisodiy tejalishini kuchaytirish;

- ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, diversifikatsiyalash, ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish darajasi;

- sanoat ishlab chiqarishining o'sish sur'atlari;

- aholining moddiy va madaniy darajasi o'sishi;

- ijtimoiy-tarixiy sharoitlar;

- mamlakatning tabiiy resurslari va ularni o'zlashtirish darajasi;

- mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotida tutgan o'rni va boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorligi.

Sanoat tarmoq tuzilmasi o'zgarishiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri fan-texnika taraqqiyotidir. Fan-texnika taraqqiyoti eng avvalo, yangi mehnat vositalari va mahsulotning yangi turlarini yaratish, mavjud asbob-uskunalar va texnologiya jarayonlarini takomillashtirish, yangilarini joriy etish bilan bog'liq. Bu esa, mavjud sanoat tarmoqlaridan yangidan-yangi sohalarning ajralib chiqishiga va shakllanishiga turtki beradi. Natijada progressiv hisoblangan avtomobilsozlik, asbobsozlik, radiotexnika va elektronika, lazer texnologiyasi tez sur'atlar bilan rivojlanadi.

Bundan tashqari, fan-texnika taraqqiyoti tufayli yangi progressiv xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya turlaridan foydalanish sanoatda ishlab chiqarish xarakterini o'zgartiradi. Yuqori tejamkorlikka ega bo'lgan xom ashyo, material yarim-fabrikatlar va yoqilg'i ishlab chiqaradigan tarmoqlar iste'molchi tarmoqlarga mahsulot yetkazib berish ko'lamini kengaytirishlari

natijasida xalq xo‘jaligining boshqa tarmoqlar mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyoji nisbatan kamayadi. Masalan, sun‘iy va sintetik tolani ishlab chiqarishning taraqqiy etishi to‘qimachilik sanoatida bir so‘mlik mahsulot uchun sarflanadigan tabiiy tola sarfini qisqartiradi. Natijada mahsulotning materialtalabligi kamayadi va sanoat bilan qishloq xo‘jaligi, sanoatning qazib oluvchi tarmog‘i bilan ishlov beruvchi tarmog‘i o‘rtasidagi nisbat o‘zgaradi.

Sanoat tuzilmasining o‘zgarishiga ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllari - konsentratsiyalash, mahalliyashtirish va diversifikatsiyalash juda katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ishlab chiqarishda kichik korxonalarining ko‘payishi tarmoq taraqqiyotini tezlashtirgani holda uning umumsanoat mahsulotidagi miqyosi oshishiga olib keladi. Mahalliyashtirish zamonaviy talablarga javob beruvchi, raqobatdosh va import o‘rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmini oshirish, asossiz import hajmini qisqartirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish kabi masalalarni hal etadi. Diversifikatsiyalash esa korxonalar va tarmoqlarning faoliyat sohaslarini o‘zgartirish va kengaytirish, ishlab chiqariladigan mahsulotlarni ko‘paytirish va ularning xilma-xilligini ta‘minlaydi. Mustaqillik davrida ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash tufayli mashinasozlikda butlovchi buyumlar sanoati, asbob-uskuna sanoati, asbobsozlik, elektronika va boshqa sohaslar tashkil topdi.

Aholining moddiy farovonligining o‘shishi ham sanoat tarmoqlari tuzilmasining o‘zgarishiga muhim ta‘sir ko‘rsatadi. Bu omil ta‘siri ostida engil va oziq-ovqat sanoatlarida chiqariladigan mahsulotlar nomenklaturasi va assortimenti o‘zgaradi, shuningdek, madaniy-maishiy buyumlar – mebel, televizor, muzlatkichlar, konditsionerlar, kir yuvish mashinasi, mototsikl, velosiped, sport anjomlarini ishlab chiqaradigan maxsus tarmoqlar va ishlab chiqarish sohalari tashkil topadi.

Sanoat tarmoqlari tuzilmasiga ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim omillardan yana biri – mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rni hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida respublika sanoatining tarmoq tuzilmasida muhim o'zgarishlar ro'y berdi. Buni 12-jadval ma'lumotlaridan ham ko'rish mumkin.

## 12-jadval

### O'zbekiston sanoatida 1991–2012-yillar mobaynida yalpi mahsulot ishlab chiqarishning tarmoqlar tuzilmasi dinamikasi (yakuniga nisbatan foiz hisobida)

Tarmoq	1991	2000	2010	2011	2012
Butun sanoat	100	100	100	100	100
Shu jumladan: Elektroenergetika	2,8	8,5	8,1	7,9	7,7
Yoqilg'i sanoati	3,7	15,3	19,8	17,3	18,0
Qora metallurgiya	0,7	1,4	2,4	2,6	2,6
Rangli metallurgiya	9,7	10,0	10,9	10,4	10,0
Kimyoy va neft kimyoy	4,3	5,3	5,1	5,7	5,5
Mashinazorlik va metallni qayta ishlash	11,6	9,9	16,1	16,2	17,5
Qurilish materiallari sanoati	5,2	5,1	4,9	5,3	5,5
O'rmon, yog'och va qog'oz sanoati	1,2	1,0	1,0	1,2	1,3
Yengil sanoat	39,9	19,1	13,3	13,4	12,9
Oziq-ovqat sanoati	14,7	13,3	12,8	14,1	13,2
Boshqa tarmoqlar	6,2	3,3	5,6	5,9	5,8

\*Manba: 1991–2012-yillarga taalluqli statistik to'plamlar.

1991–2012-yillarda O'zbekiston sanoatining tarmoq tuzilmasidagi o'zgarishlarning tahlili sanoat ishlab chiqarishida fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni ta'minlaydigan tarmoqlar

yuqori sur'atlar bilan rivojlanayotganligini va boshqa progressiv o'zgarishlar ro'y berayotganligini ko'rsatadi.

### **Qisqacha xulosalar**

Sanoat juda ko'p tarmoqlardan iborat bo'lib, ularning har biri korxonalar yig'indisidan tashkil topadi. Tarmoq hosil bo'lishi uchun korxonalar bir necha umumiy xususiyatlarga ega bo'ladilar.

Sanoat tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarishning o'zaro aloqadorligi va ularning takror ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan miqdoriy nisbatlari tarmoq strukturasi tashkil etadi. U sanoat taraqqiyotida ro'y beradigan texnika va texnologiya hamda innovatsiya rivojining darajasi, ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlar bilan bog'liq ravishda o'zgaradi.

Turli sanoat tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari o'zaro mahsulot almashish, tajribalarni o'rganish bilan tavsiflanadi.

Ishlab chiqarish taraqqiyotining istiqbolini aniqlash, hisob-kitob ishlarini amalga oshirish, uning ahvolini tahlil etish maqsadida sanoat tarmoqlari guruhlariga ajratiladi. Guruhlarga ajratishning eng muhim tamoyili tayyorlanadigan mahsulot iqtisodiy mazmunining bir xilligidir.

Sanoat tarmoq tuzilmasining o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi: fan-texnika taraqqiyoti va innovatsion faoliyat; ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish shakllari – konsentrat-siyalash, ixtisoslashtirish, mahalliyashtirish, kooperativlashtirish, diversifikatsiyalash va hududiy joylashtirish.

Respublika iqtisodiyotida va uning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoat sohasida amalga oshirilayotgan tarkibiy siljishlar yaqin kelajakda milliy iqtisodiyot salohiyatini yanada yuqori darajaga ko'tarish va sanoatning eksport ustunligini ta'minlash uchun juda katta imkoniyatlar yaratadi.

## Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat sohalari qanday shakllanadi?
2. Davlatning iqtisodiyot, jumladan, sanoat sohasidagi tarkibiy o'zgarishlarga tegishli siyosatining mohiyati nimada?
3. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash deganda nimalar tushuniladi?
4. Tarmoq va tarmoq tuzilmasi tushunchasi nimani anglatadi?
5. Tarmoqlarning iqtisodiy guruhlanishi.
6. Tarmoqning rivojlanish sur'atlarini aniqlashning qanday usullari mavjud?
7. Tarmoq strukturasi va uni belgilovchi omillar.



## Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O‘zbekiston – bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li. – T.: O‘zbekiston, 1993-yil, 42 bet.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni. //Xalq so‘zi, 2007-yil, 15-mart.

3. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo‘llari va choralari. - T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

4. Karimov I.A. “Mamlakatimizda demokratik islohotlar va fuqorolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi”. //Xalq so‘zi, 2010-yil, 13-noyabr.

5. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘shish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - // Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.

6. Промышленность Республики Узбекистан. Статистические сборники.– Т.: 2000-2009 гг.

7. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

8. <http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».

## IV bob

# SANOATDA ZAMONAVIY BOSHQARUV TIZIMI

### 4.1. Boshqaruv obyektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida

Har qanday ishlab chiqarish boshqaruvning muayyan tizimisiz oqilona harakat qila olmaydi va rivojlanmaydi. Shu tufayli ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida jamiyat o'ziga xos va mos boshqaruv tizimini yaratadi.

«Boshqaruv» tushunchasi uzoq va chuqur tarixiy taraqqiyotga ega. Uning yuzaga kelishi esa insoniyat taraqqiyotining eng muhim jarayonlaridan biri hisoblanadi. Boshqaruv faoliyatining dastlabki davrida insonlar o'z bilim va tajribasiga asoslangan holda ishlab chiqarishni boshqargan bo'lsalar, astasekinlik bilan texnika-texnologiyaning rivojlanishi, ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi va har xil tashkiliy sharoitlar yuzaga kelishi natijasida faoliyatning mazkur turi ancha murakkablashib bordi. Bunday holatni anglash, chuqurroq o'rganish va bilish «Boshqaruv fani»ning vujudga kelishiga olib keldi.

Boshqaruvning bir qator nazariy va amaliy vazifalari F.U. Teylor tomonidan asoslab berilgan. U boshqarishga «Nima qilish kerakligini, uni eng yaxshi va qulay usulda amalga oshirishni aniq bilish san'ati», - deb ta'rif bergan.

Boshqaruvning ma'nosi va mohiyati, ahamiyati va mazmuni, tamoyillari va usullari to'g'risida buyuk olimlar, mutafakkirlar, mutaxassislar juda ko'p fikr aytishgan va yozib qoldirishgan.

Boshqaruv – alohida funksiya bo'lib, turli-tuman sohalar (mamlakat va uning hududlari, milliy iqtisodiyot va uning tarmoqlari, korxonalar va uning bo'limlari) da insonlar ustidan rahbarlik qilish faoliyatidir.

Boshqaruv – tashkilotning maqsadini ifodalash va unga erishish uchun zarur bo'lgan bashorat qilish, rejalashtirish,

tashkil etish, ishtiyoqni uyg‘otish (motivatsiya) va nazorat qilish bo‘yicha faoliyat turi, jarayonidir.

Boshqaruv – shunday faoliyatki, uning yordamida uyushmagan jamoa (xaloyiq yoki to‘da) samarali va aniq maqsadga yo‘naltirilgan unumli (barakali) guruhga aylantiriladi.

Boshqaruv – ma‘lum jarayonga, organizm va jamoaga maqsadli ta‘sir ko‘rsatishni o‘zida ifoda etuvchi ijtimoiy faoliyatning bir turidir.

Boshqaruv – muayyan axborotga asoslangan va mavjud dasturga muvofiq obyektning ishlashini, ya‘ni faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlashga yo‘naltirilgan tadbirlar majmuasidir.

Shuningdek, mashhur fransuz olimi Anri Fayol ham boshqaruvga quyidagicha ta‘rif beradi: «Boshqaruv – bu, korxonada ixtiyoridagi barcha resurslardan maksimal (eng ko‘p – A.O.) foyda olgan holda uni maqsad sari yetaklash faoliyatidir».

Demak, boshqaruv obyektiv zaruriyat va maqsadga yo‘naltirilgan jarayon hisoblanadi.

Makroiqtisodiy sohaning yetakchi tarmog‘i bo‘lgan sanoatni boshqarish zaruriyati to‘g‘risida so‘z yuritilganda yuqoridagi ta‘riflarni yanada kengaytirish va mazmunan boyitish zarurati yuzaga keladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni, jumladan, uning eng yirik va yetakchi sohasi bo‘lgan sanoatni boshqarishning obyektiv zaruriyatini izohlab shuni aytish kerakki, yirik miqyosda amalga oshiriladigan, har qanday to‘g‘ridan-to‘g‘ri qilinayotgan mehnat, ishlab chiqarish ko‘proq yoki kamroq darajada boshqarilishga muhtojdir.

Boshqaruv ilmi (menejment)da boshqaruvning ikki xil tushunchasi mavjud bo‘lib, ularning birini boshqaruvning subyeksi va ikkinchisini boshqaruvning obyeksi tashkil etadi.

Boshqaruv subyeksi – jismoniy yoki yuridik shaxslar bo‘lib, undan amaldagi qonunlar asosida hokimiyat idoralari tomonidan berilgan vakolatlarga muvofiq huquqiy ta‘sir yuzaga keladi.

Boshqaruv obyekti – boshqaruv subyekting huquqiy ta'siri qaratilgan narsadir. Bunga ishlab chiqarish va xo'jalik tizimlari, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, jismoniy va yuridik shaxslar kirishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, u holatda ham, bu holatda ham insonlarni boshqarish ularning o'zi tomonidan amalga oshiriladi. Faqat kishilar. ularning faoliyati, jumladan, mahsulot ishlab chiqarish, xo'jalik va boshqa jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlari boshqaruvning predmeti, ya'ni hozirgi zamon menejmentining asosi hisoblanadi. Boshqaruvning subyekti va obyektisiz menejment fan va xo'jalik tajribasi sifatida o'z mazmun va mohiyatini yo'qotadi.

Albatta, minglab kishilar ishlaydigan sanoat ham bu tushuncha va mulohazalardan xoli emas. Ayniqsa sanoat ishlab chiqarishida «subyekt» va «obyekt» tushunchalari boshqa tarmoqlarga nisbatan xiyla ravshanroq ko'rinadi. Bunda vazirlik, kompaniya va aksiyadorlik jamiyatlaridagi boshqaruvchilar korxonadagi boshqaruvchilarga, korxonadagi boshqaruvchilar esa tex, uchastka boshqaruvchilariga rahbarlik qiladilar.

Har qanday boshqaruv o'z maqsadi va vazifalariga ega. Maqsad – bu, inson faoliyatining avvaldan fikran o'ylangan natijasidir. Shunga binoan, boshqaruvning maqsadi deganda, boshqaruv subyekting oldindan o'ylangan, mo'ljallangan, erishish zarur bo'lgan natijasi tushuniladi. Sanoatda esa, maqsad – ko'p va sifatli, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish va uni o'z vaqtida sotish hamda mo'ljallangan foydani olishdir.

Har qanday maqsadga ma'lum talablar qo'yiladi. Dastavval, maqsad ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan bo'lishi kerak. Ikkinchidan, u aniq, yaxshi ifodalangan va adresli bo'lishi zarur. Uchinchidan, qo'yilgan maqsad erishimli bo'lishi, ya'ni unga etishishning imkoniyatlari, shart va sharoitlari hisobga olingan bo'lishi kerak.

Qo'yilgan maqsadga erishish uchun ma'lum vazifalarni bajarish zarur. Ma'lumki, vazifa – bu, avvaldan belgilangan,

tashkil etish, ishtiyoqni uyg‘otish (motivatsiya) va nazorat qilish bo‘yicha faoliyat turi, jarayonidir.

Boshqaruv – shunday faoliyatki, uning yordamida uyushmagan jamoa (xaloyiq yoki to‘da) samarali va aniq maqsadga yo‘naltirilgan unumli (barakali) guruhga aylantiriladi.

Boshqaruv – ma‘lum jarayonga, organizm va jamoaga maqsadli ta‘sir ko‘rsatishni o‘zida ifoda etuvchi ijtimoiy faoliyatning bir turidir.

Boshqaruv – muayyan axborotga asoslangan va mavjud dasturga muvofiq obyektning ishlashini, ya‘ni faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlashga yo‘naltirilgan tadbirlar majmuasidir.

Shuningdek, mashhur fransuz olimi Anri Fayol ham boshqaruvga quyidagicha ta‘rif beradi: «Boshqaruv – bu, korxonada ixtiyoridagi barcha resurslardan maksimal (eng ko‘p – A.O.) foyda olgan holda uni maqsad sari yetaklash faoliyatidir».

Demak, boshqaruv obyektiv zaruriyat va maqsadga yo‘naltirilgan jarayon hisoblanadi.

Makroiqtisodiy sohaning yetakchi tarmog‘i bo‘lgan sanoatni boshqarish zaruriyati to‘g‘risida so‘z yuritilganda yuqoridagi ta‘riflarni yanada kengaytirish va mazmunan boyitish zarurati yuzaga keladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni, jumladan, uning eng yirik va yetakchi sohasi bo‘lgan sanoatni boshqarishning obyektiv zaruriyatini izohlab shuni aytish kerakki, yirik miqyosda amalga oshiriladigan, har qanday to‘g‘ridan-to‘g‘ri qilinayotgan mehnat, ishlab chiqarish ko‘proq yoki kamroq darajada boshqarilishga muhtojdir.

Boshqaruv ilmi (menejment)da boshqaruvning ikki xil tushunchasi mavjud bo‘lib, ularning birini boshqaruvning subyekt va ikkinchisini boshqaruvning obyekt tashkil etadi.

Boshqaruv subyekt – jismoniy yoki yuridik shaxslar bo‘lib, undan amaldagi qonunlar asosida hokimiyat idoralari tomonidan berilgan vakolatlarga muvofiq huquqiy ta‘sir yuzaga keladi.

Boshqaruv obyekti – boshqaruv subyektining huquqiy ta'siri qaratilgan narsadir. Bunga ishlab chiqarish va xo'jalik tizimlari, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, jismoniy va yuridik shaxslar kirishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, u holatda ham, bu holatda ham insonlarni boshqarish ularning o'zi tomonidan amalga oshiriladi. Faqat kishilar, ularning faoliyati, jumladan, mahsulot ishlab chiqarish, xo'jalik va boshqa jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlari boshqaruvning predmeti, ya'ni hozirgi zamon menejmentining asosi hisoblanadi. Boshqaruvning subyekti va obyektisiz menejment fan va xo'jalik tajribasi sifatida o'z mazmun va mohiyatini yo'qotadi.

Albatta, minglab kishilar ishlaydigan sanoat ham bu tushuncha va mulohazalardan xoli emas. Ayniqsa sanoat ishlab chiqarishida «subyekt» va «obyekt» tushunchalari boshqa turmoqlarga nisbatan xiyla ravshanroq ko'rinadi. Bunda vazirlik, kompaniya va aksiyadorlik jamiyatlaridagi boshqaruvchilar korxonadagi boshqaruvchilarga, korxonadagi boshqaruvchilar esa tex, uchastka boshqaruvchilariga rahbarlik qiladilar.

Har qanday boshqaruv o'z maqsadi va vazifalariga ega. Maqsad – bu, inson faoliyatining avvaldan fikran o'ylangan natijasidir. Shunga binoan, boshqaruvning maqsadi deganda, boshqaruv subyektining oldindan o'ylangan, mo'ljallangan, erishish zarur bo'lgan natijasi tushuniladi. Sanoatda esa, maqsad – ko'p va sifatli, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish va uni o'z vaqtida sotish hamda mo'ljallangan foydani olishdir.

Har qanday maqsadga ma'lum talablar qo'yiladi. Dastavval, maqsad ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan bo'lishi kerak. Ikkinchidan, u aniq, yaxshi ifodalangan va adresli bo'lishi zarur. Uchinchidan, qo'yilgan maqsad erishimli bo'lishi, ya'ni unga etishishning imkoniyatlari, shart va sharoitlari hisobga olingan bo'lishi kerak.

Qo'yilgan maqsadga erishish uchun ma'lum vazifalarni bajarish zarur. Ma'lumki, vazifa – bu, avvaldan belgilangan,

aniqlangan, ko'rsatilgan, bajarilishi va hal etilishi lozim bo'lgan ish, narsadir.

Sanoat ishlab chiqarishida boshqaruvning vazifalari quyidagilardan iborat:

– kelajakni aniq ko'rmoq (istiqbolni to'g'ri bashorat qilish va unga monand bo'lgan faoliyat dasturini tuzish);

– tashkillashtirmoq (sanoatning ichki, moddiy va ijtimoiy tuzilmasini barpo etish);

– personalni idora qilmoq (sanoat ishlab chiqarish xodimlarini harakatga keltirish);

– kelishish (harakat va tirishqoqlikni bir-biri bilan uyg'unlashtirish);

– nazorat qilish va kuzatish (joriy etilgan va berilgan buyruq asosida harakatning, ya'ni faoliyatning qanday tarzda bo'layotganini mushohada qilish).

Boshqarish jarayonida oldindan ko'ra bilish nihoyatda katta ahamiyatga ega. Barcha jarayonlarni kuzatib, ularning o'zgarishiga qarab ishlab chiqarish, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish boshqarilib turiladi. Masalan, mahsulotga bo'lgan ehtiyoj, narx-navo, texnika va texnologiyalar o'zgarishi, ish haqi va ijtimoiy muhofazaning holati ishlab chiqarishga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun vaziyatga qarab kerakli o'zgarishlarni zudlik bilan amalga oshirish kerak bo'ladi.

Boshqarish jarayonida rejalashtirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, mahsulot hajmini belgilaganda uni barcha resurslar bilan ta'minlash va ularni yyetkazib berish masalasiga katta e'tibor berish kerak. Ma'lumki, rejalar bir kunlik, o'n kunlik, bir oylik, bir kvartallik, bir yillik, uch yillik, besh yillik va o'n-o'n besh yillik bo'lishi mumkin. Oxirgisi «konsepsiya», «bashorat» tushunchalari bilan bog'liqdir.

Ishlab chiqarish jarayoni uzluksiz bo'ladi, chunki u, eng avval, yuzaga keladi, shakllanadi, rivojlanadi va takomillashadi. Ana shu o'zgarishlarni tashkilotchilik ta'minlaydi.

**Tashkilotchilik** – moddiy – texnika ta'minoti, ishlab chiqarish

va mehnatni tashkil etish va tayyor mahsulotni sotish jarayonlaridan iborat. Tashkilotchilikka kunda yuz beradigan muammolarni tez hal etish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat ham kiradi.

Muvofiqlashtirish va nazorat ham muhim vazifalardan hisoblanadi. Tarmoqlar, korxonalar, sexlar va uchastkalar, bo'limlar hamda unda ishlaydigan xodimlar faoliyatini muvofiqlashtirib turilgandagina yuqori natijalarga erishish mumkin. Barcha topshiriqlarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash uchun nazorat kerak.

#### **4.2. Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari**

Boshqaruv tamoyillari deganda, rahbarlik qilishning fundamental qoidalari tushuniladi. Ular iqtisodiy qonunlar harakati va boshqarish usullari bilan bog'liq bo'lgan voqeliklarning mohiyatini aks ettiradi.

Boshqarish mexanizmini quyidagicha ta'riflash mumkin:

#### **qonunlar – tamoyillar – usullar – uslublar**

Ushbu mexanizmning eng muhim elementi Qonun hisoblanadi. Shu sababli u to'g'risida ikki og'iz so'z aytish kerak bo'ladi. Qonun – bu, obyektiv borliqda turli hodisalar o'rtasida kishi ongidan va ixtiyoridan tashqari, hamma mavjud bo'lgan zaruriy bog'lanish, munosabatdir. Masalan, ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot qonunlari: talab va taklif qonuni, qiymat qonuni va boshqalar.

Qonun – bu davlat hokimiyati tomonidan qabul qilingan, hamma uchun, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishida mehnat qilayotganlar uchun ham majburiy bo'lgan ijtimoiy-huquqiy me'yor va munosabatlarni belgilovchi rasmiy hujjat. Masalan, Konstitutsiya – O'zbekiston davlatining asosiy qonunidir.

Tamoyillarni boshqaruv fani nazariyasi va amaliyotning poydevori deyish mumkin. Ma'lumki, poydevor qancha mukammal va mustahkam bo'lsa, boshqaruv apparati shunchalik qudratli bo'ladi.



Boshqaruv tamoyillarining shakllanishi chuqur tarixiy ildizga ega. Xususan, O‘zbekistonda bu tamoyillar Amir Temur hukmronligi davrida shakllana va rivojlana boshlagan. Buyuk Sohibqiron davlati o‘zining ixcham, tezkor boshqarish devoniga ega bo‘lib, yakkaxonlik, ierarxiya (bo‘ysunish tartibi), bilimdonlik, ilmiy, javobgarlik, demokratiya kabi tamoyillar asosida boshqarilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolga erishishining asosiy tamoyillari Respublika Prezidenti Islom Karimovning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 2-chaqiriq birinchi sessiyasidagi ma‘ruzasida o‘z aksini topgan (13-jadval):

13-jadval

**Bozor iqtisodiyoti sharoitida O‘zbekistonda davlatni boshqarish tamoyillari**

№	Tamoyillar	Izoh
1.	Demokratiya tamoyili	<ul style="list-style-type: none"> <li>• insonning o‘z xohish-irodasini erkin bildirish hamda uni amalga oshirish;</li> <li>• barcha fuqarolarning teng huquqliligi;</li> <li>• davlat va jamiyat boshqaruvida qonun ustuvorligi;</li> <li>• davlat va nodavlat idoralarning saylovchilar oldidagi javobgarligi va boshqalar</li> </ul>
2.	Iqtisodiy munosabatlarni demokratiyalash tamoyili	<ul style="list-style-type: none"> <li>• monopollashgan iqtisodiyotdan erkin iqtisodiyotga;</li> <li>• sotsialistik musobaqadan erkin, sof raqobatga;</li> <li>• qat‘iy belgilangan narxlardan erkin narxlarga;</li> <li>• davlatlashgan mulkdan xilma-xil mulkchilikka asoslangan iqtisodiyotga o‘tish</li> </ul>
3.	Yuksak ma‘naviyat tamoyili	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Mustaqillik tafakkurini shakllantirish, ya‘ni:               <ul style="list-style-type: none"> <li>- O‘zbekiston davlatinng istiqboli va istiqloli haqida qayg‘urish;</li> <li>- o‘zining va o‘z xalqinng, vatanining qadru qimmatini, or-nomusini anglab, uni himoya qilish;</li> <li>- yuksak g‘oyalar, yangi kashfiyotlar, niyatlar og‘ushida mehnat qilib, iste‘dodi va iqtidori, bor imkoniyatini, kerak bolsa, jonini yurt istiqboli, eliga baxshida etishdir.</li> </ul> </li> </ul>
4.	Milliy xavfsizlikni ta‘minlash tamoyili	<ul style="list-style-type: none"> <li>• O‘zbekistonning dunyo hamjamiyatiga kirish sur‘atlarini tezlashtirish;</li> <li>• turli xalqaro, davlat va nodavlat tashkilotlari ishlarida faol ishtirok etishni ta‘minlash</li> </ul>

O'zbekistonning istiqlol yo'li Islom Karimovning bozor munosabatlariga o'tish yuzasidan olg'a surgan besh tamoyiliga asoslanadi. Ularning mohiyati quyidagicha (14-jadval).

Ushbu tamoyillar O'zbekistonning o'ziga xos sharoitlarini hisobga olgan holda izchillik bilan shakllantirib va rivojlantirib borishni, unga asta-sekin, bosqichma-bosqich, aholining zaif qatlamlarini himoya qila borib, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy barqarorlikni ta'minlash orqali bozor munosabatlariga o'tishni bildiradi. Ayni vaqtda ular kengash, hamjihatlik, maslahat bilan ish yuritishni, shijoat va tavakallchilik bilan harakat qilishni talab etadi. Bu borada sohibqiron Amir Temurning quyidagi so'zlarini keltirish o'rinlidir: «Tajribamdan ko'rilganki, ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat'iy tadbirkor va hushyor bir kishi ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir. Chunki tajribali bir kishi ming kishiga ish buyuradi»<sup>1</sup>.

#### 14-jadval

#### Besh asosiy tamoyil<sup>2</sup>

№	Asosiy tamoyillar	Asosiy tamoyillarning mohiyati
1.	Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi	<ul style="list-style-type: none"> <li>Iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosat ortida qolmasligi kerak, ular birorta mafkuraga bo'ysundirilishi kerak emas. Buning ma'nosi shuki, iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi kerak.</li> <li>Ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlarni mafkuradan xoli qilish zarur.</li> </ul>
2.	Davlat bosh islohotchi	<ul style="list-style-type: none"> <li>Davlat bosh islohotchi bo'lishi lozim. U islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berishi, o'zgartirishlar siyosatini ishlab chiqishi va uni izchillik bilan o'tkazishi, jaholatparastlar va konservatorlar qarshiligini bartaraf etishi shart.</li> </ul>
3.	Qonunlar va ularga rioya qilish ustuvorligi	<ul style="list-style-type: none"> <li>Qonunlarga rioya etish ustuvor bo'lishi lozim. Demokratik yo'l bilan qabul qilingan Konstitutsiya va qonunlarni hech istinosiz hamma hurmat qilishi va ularga og'ishmay rioya etishi lozim</li> </ul>

<sup>1</sup> Temur tuzuklari. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996-yil, 24 - bet.

<sup>2</sup> Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. – T.: O'zbekiston, 1993-yil, 42-bet.

4.	Kuchli ijtimoiy siyosat yuritish	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Aholining demografik tarkibini hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosat o'tkazish.</li> <li>• Bozor munosabatlarini joriy etish bilan bir vaqtda aholini ijtimoiy himoyalash yuzasidan oldindan ta'sirchan choralar ko'rilishi lozim. Bu bozor iqtisodiyoti yo'lidagi eng dolzarb vazifa bo'lib keldi va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi</li> </ul>
5.	Bozor iqtisodiyotiga sekin-asta, bosqichma-bosqich o'tib borish	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Bozor iqtisodiyotiga o'tish obyektiv iqtisodiy qonunlarning talablarini hisobga olgan holda, o'tmishdagi «inqilobiy sakrashlar»siz, ya'ni evolyutsion yo'l bilan, puxta o'ylab, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak</li> </ul>

Sanoat ishlab chiqarishining tarmoqlari, korxonalari va boshqa sohalarini boshqarishda bir qator boshqa tamoyillardan ham keng foydalanish mumkin, ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- kadrlarni tanlash, joy – joyiga qo'yish, tarbiyalash va himoya qilish tamoyili;
- ilmiylik tamoyili;
- yakkaboshchilik va boshqaruvda hamjihatlilik;
- izchillik va barqarorlik tamoyili;
- mehnatni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tamoyili;
- qat'iy tejamkorlik tamoyili.

“Yangi uy qurmasdan turib, eskisini buzmag” degan hayotiy tamoyil.

Rahbarlik qilishning fundamental qoidalarini amalga oshirish uchun bir qancha usullardan foydalanish kerak. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- tashkiliy-ma'muriy va huquqiy usullar;
- iqtisodiy usullar;
- ijtimoiy-ruhiy usullar;
- tarbiyaviy usullar.

Tashkiliy-ma'muriy usullar to'g'risida so'z yuritilganda, avvalo, bu usulning mohiyati, ahamiyati, shakllarini ochib berish kerak. So'ngra, boshqarishning huquqiy vositalari, huquqiy me'yorlarini bayon etish zarur.

Tashkiliy-ma'muriy usullar boshqaruv usullari tizimida alohida o'rin tutadi va quyi idoralarning yuqori idoralarga bo'ysunishiga asoslanadi. Bu usulning mohiyati shundaki, boshqarish tizimidagi munosabatlarni tartibga solib turadi, jamoalar ichida va orasida ratsional aloqalar tarkib topishiga yordam beradi.

Tashkiliy-ma'muriy usullar yordamida boshqaruv apparatining muayyan tizimini tuzish; boshqaruv bo'g'inlarining funksiyalarini belgilash; kadrlarni to'g'ri tanlash va joy-joyiga qo'yish; buyruqlar, farmoyishlar va qo'llanmalar chiqarish hamda ularning bajarilishini nazorat qilish; topshiriqlar va direktiv ko'rsatmalarni bajarmayotgan bo'linma va shaxslarga nisbatan ma'muriy choralar qo'llash amalga oshiriladi.

Boshqaruvning iqtisodiy usullari iqtisodiy manfaatlardan foydalanishga asoslanadi. Zero, har bir muayyan jamiyatning iqtisodiy munosabatlari, eng avvalo, manfaatlar tarzida namoyon bo'ladi. Manfaatlar uch xilda bo'lishi mumkin:

- umumjamiyat manfaatlari;
- jamoa manfaatlari;
- shaxsiy manfaatlar.

Bu manfaatlarni uyg'unlashtirish muammosi bir qator vazifalarni hal etishni, xar bir davr sharoitlariga muvofiq keladigan munosabatlar o'rnatishni talab etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida quyidagi iqtisodiy usullardan keng foydalanishga e'tibor beriladi:

- tarmoqlar va ularning bo'linmalariga faoliyat yuritishlarida erkinlik va mustaqillik berishga;
- barcha sohalarni pirovard natijalarga binoan moddiy rag'batlantirish, soliq imtiyozlarini berishga;
- korxonalar va xo'jaliklar o'rtasidagi o'zaro shartnomalarning bajarilish intizomini mustahkamlash va ularning rolini oshirishga;
- moliya-kredit munosabatlarini takomillashtirishga;
- bozor munosabatlari mexanizmlari: baho va foyda, soliq va boj to'lovlari, kredit va rentabellik, raqobat va hokazolarga.

Bu usulda xodimlarning shaxsiy va guruhiiy manfaatlarini yuzaga chiqarish orqali ularning samarali ishlashi ta'minlanadi. Shu maqsadda ko'pincha ish haqi to'lash, mukofotlar berish, bir yo'la katta mablag' bilan taqdirlash kabilar muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy usullar boshqarishning barcha usullari orasida yetakchi o'rin egallaydi. Bu usuldan oqilona foydalanish jiddiy rejalar qabul qilishga, barcha resurslardan yanada unumliroq foydalanishga, yangi texnologiyalarni joriy etishga, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga va foydani maksimallashtirishga, natijada ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga keng imkoniyatlar yaratadi.

Boshqaruv tizimining muhim usuli hisoblangan ijtimoiy-ruhiy usullarning asosiy maqsadi jamoalarda sog'lom ijtimoiy-ruhiy muhitni yaratishdan iborat.

Sanoat ishlab chiqarishini boshqarishda ham bir qator umumfalsafiy usullarni qo'llash mumkin. Sanoatni boshqarishning sir-asrorlarini ilmiy asosda o'rganish, tahlil qilish maqsadida quyidagi usullardan ham keng foydalaniladi:

1. Tizimli yondashuv;
2. Kompleks yondashuv;
3. Tarkibiy yondashuv;
4. Vaziyatli yondashuv;
5. Integratsion yondashuv;
6. Modellashtirish bo'yicha yondashuv;
7. Kuzatish usuli;
8. Tajriba usuli.

Birinchi usulda sanoat ishlab chiqarishi yaxlit tizim tarzida olib qaraladi. Ikkinchi usulda esa sanoat boshqa sohalar, tarmoqlar bilan o'zaro bog'lanishda va aloqadorlikda qaraladi. Uchinchi usulda sanoat ishlab chiqarishi tarkibiy qismlarga, ya'ni tarmoqlar, korxonalar, sanoat infratuzilmasi va hokazolarga bo'lib o'rganiladi. To'rtinchi usulda sanoatning muayyan sharoitdagi ichki va tashqi vaziyatiga qarab boshqarishning ma'qul uslubi qo'llaniladi. Beshinchi usulda

sanoat yuqoridagi usullarni birgalikda qo'llash yordamida boshqariladi.

Modellashtirish va iqtisodiy-matematik usullardan foydalanish jarayonida turli chizmalar, xomaki materiallar tayyorlanadi, hisoblash texnikasi va kompyuter texnologiyalarning barcha imkoniyatlari ishga solinadi.

Kuzatish usulida sanoat ishlab chiqarishi to'g'risidagi ma'lumotlarni bashoratli, ilmiy jihatdan namunali uyushtirilgan asosda to'plash va internetdan foydalanilgan tarzda yo'lga qo'yiladi. Kuzatuvchining sotsiologik usuli anketali so'rovlar, suhbatlar, testlar va infratuzilmaviy tahlillarni o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi.

### **4.3. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi**

Xo'jalikka rahbarlikning tamoyillari va usullari ishlab chiqarish jarayonida insonlarga boshqaruvning tegishli shakllari va boshqaruv idoralari hamda ularning tashkiliy tuzilmalari orqali ta'sir etadi.

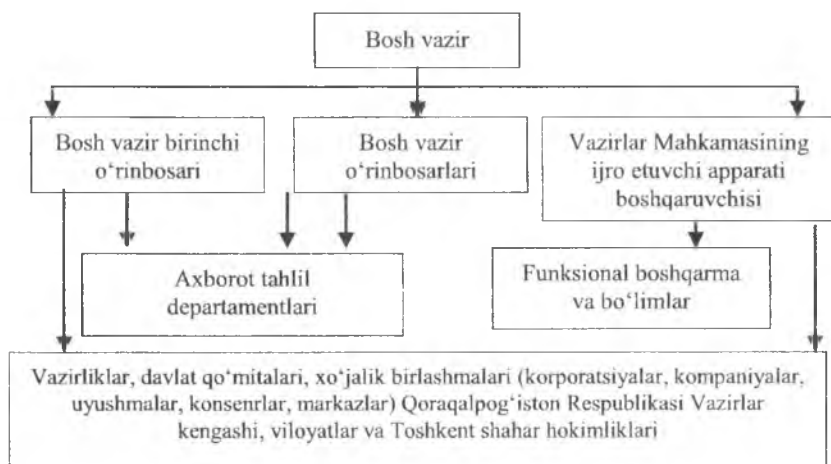
Mamlakat iqtisodiyoti va uning tarmoqlarini rivojlantirishning muhim masalalari davlat iqtisodiy siyosatini belgilaydigan va hayotga tatbiq etadigan oliy idoralar (Prezident devoni, Oliy Majlis Senati, Vazirlar Mahkamasi) tomonidan qarab chiqiladi.

Sanoatni rivojlantirishning qonun bilan hal etiladigan masalalari (masalan, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning istiqboli va yillik rejalari, sanoat boshqaruvining yangi idoralarini tashkil etish) mamlakat davlat hokimiyati oliy idorasi – Oliy Majlis Senati tomonidan muhokama qilinadi va hal etiladi.

Iqtisodiyotga va uning asosiy tarmoqlaridan biri sanalgan sanoatga kundalik rahbarlikni davlat hokimiyatining ijro etuvchi va boshqaruvchi oliy idorasi – Vazirlar Mahkamasi amalga oshiradi. Vazirlar Mahkamasining tarkibini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tuzadi va u Oliy Majlis Senati tomonidan tasdiqlanadi.

Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, shu jumladan, sanoatning samarali faoliyatiga rahbarlikni, sanoat ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan barcha konunlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlar va farmoyishlar ijrosini ta'minlaydi.

Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmoiyshlar chiqaradi. Bu mahkamaning tarkibiy tuzilishi 3-chizmada berilgan:



3-chizma. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining tarkibiy tuzilishi

O'zbekiston sanoati tasarrufida o'nlab mustaqil tarmoqlar, ming-minglab korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning har birini rivojlantirish, bir-birlari bilan o'zaro muvofiqlashtirish, respublika hududlarida joylashtirish, mahsulot (ish bajarish va xizmat ko'rsatish)ga bo'lgan talabni aniqlash va boshqa juda murakkab, keng qamrovli masalalarni o'z vaqtida, oqilona hal etish tarmoq boshqaruvini amalga oshirishni taqozo etadi. Shu sababli bir qator tarmoq idoralari tashkil etiladi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- vazirliklar va davlat qo‘mitalari;
- konsernlar va korporativalar, uyushma va assotiativalar;
- xolding va milliy kompaniyalar;
- korxonalar va boshqalar.

Vazirliklar Vazirlar Mahkamasining ajralmas qismi hisoblanib, ular O‘zbekistonning barcha hududlarida o‘zlariga bo‘ysunuvchi barcha korxonalar va tashkilotlarga rahbarlik qiladilar. Shu sababli vazirlik – bu o‘ziga tegishli tarmoqning xo‘jalik tizimida boshqarishning eng oliy bo‘g‘inidir. U quyidagi faoliyatlar uchun javobgar hisoblanadi:

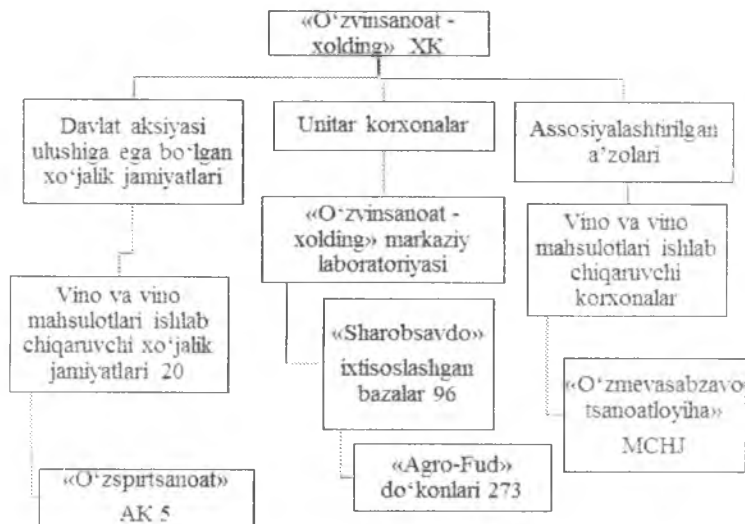
- tarmoqning ahvoli, uni yanada taraqqiy ettirish;
- kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo‘yish, tarbiyalash va himoyalash;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulotning hajmi, sifati va uning raqobatbardoshligi;
- tayyorlanayotgan mahsulotga bo‘lgan ichki va tashqi talabni qondirish;
- va nihoyat, o‘ziga qarashli korxonalarning xorijiy mamlakatlar bilan aloqasini tashkil etish va kuchaytirish.

Vazirliklar tomonidan amalga oshirilayotgan boshqaruv mexanizmining shaklini “O‘zvinosanoat-xolding” xolding kompaniyasi misolida ko‘rish mumkin (4-chizma).

Sanoatga rahbarlik tizimida O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi alohida o‘rin egallaydi. Chunki u iqtisodiyotni boshqarishning eng yirik ilmiy rejali-iqtisodiy idorasi hisoblanadi. Bu tashkilotning tuzilishi to‘g‘risida 2002-yilning 24-dekabrida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni qabul qilingan. Bu farmonga muvofiq Iqtisodiyot vazirligi zimmasiga mamlakatni rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyasi hamda kompleks dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, quyidagi g‘oyat muhim vazifalarni hal etishga qaratilgan chuqur o‘ylangan va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni o‘tkazish yuklatilgan:



- makroiqtisodiy barqarorlikni, iqtisodiyotning barqaror, mutanosib va jadal sur'at bilan rivojlanishni ta'minlash;
- ko'p ukladli va samarali faoliyat ko'rsatuvchi iqtisodiyotni shakllantirish, xususiy mulkchilikning yetakchilik rolini ta'minlash, bozor infratuzilmasini rivojlantirish;



4-chizma. «O'zvinosanoat-xolding» xolding kompaniyasining tashkiliy tuzilmasi.

- boy tabiiy va mineral-xom ashyo zaxiralaridan, bunyod etilgan ishlab chiqarish va fan-texnika salohiyatidan samarali va oqilona foydalanishga qaratilgan aniq maqsad yo'lidagi strukturaviy siyosatni amalga oshirish, eksport salohiyatini rivojlantirish hamda mamlakat iqtisodiyotining jahon iqtisodiy tizimiga keng miqyosida integratsiyalashuvini ta'minlash;

- yangi ish joylarini yaratish, mehnat resurslarini oqilona band etish muammosini hal qilish, aholining aniq yo'naltirilgan ijtimoiy muhofazasini kuchaytirish, aholining turmish darajasi barqaror, jadal o'sishini, ijtimoiy infratuzulmani rivojlantirishni ta'minlash;

- mamlakat mintaqalari iqtisodiyotining kompleks rivojlanishini, ishlab chiqaruvchi kuchlarni mamlakat hududi bo'yicha maqbul hamda samarali rivojlantirish va joylashtirishni ta'minlash.

Milliy iqtisodiyotni, shu jumladan, sanoatni boshqarishda sobiq Fan-texnika Davlat qo'mitasining roli alohida o'rin egallagan. Bu qo'mita sanoat ishlab chiqarishi sohasida fan-texnika siyosatini amalga oshirib kelgan. Endilikda bu qo'mita o'rniga 2002-yil 20-fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida"gi farmoni bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Ilmiy-texnika taraqqiyotini Muvofiqlashtirish kengashi tuzilgan. Bu kengash zimmasiga quyidagi asosiy vazifalarni hal etish yuklatilgan:

- fundamental va amaliy-ilmiy tadqiqotlar, texnologik ishlanmalarning ustuvor yo'nalishlarini iqtisodiyot va ijtimoiy sohalar rivojlanishining strategiyasi, shuningdek, mamlakat iqtisodiyotidagi qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli istiqbolli tarkibiy o'zgarishlar bilan bog'liq holda belgilash;

- mamlakat manfaatlari va davlatimizning iqtisodiy hamda ijtimoiy taraqqiyot sohasidagi ustuvor yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda yirik ilmiy-tadqiqot dasturlari va texnologik loyihalar bo'yicha ekspertizalar tashkil etish va ekspertiza xulosalarini tasdiqlash;

- mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning davlat ustuvor yo'nalishlariga mos keluvchi yirik ilmiy dasturlar va texnologik loyihalarni tasdiqlash;

- ilmiy tadqiqotlar va texnologik ishlanmalar bo'yicha yillik Davlat dasturini tasdiqlash;

- yangi innovatsiyaviy ilg'or g'oyalarni ilgari suruvchi, jahon ilm-fanidagi yangi, istiqbolli yo'nalishlarni muntazam kuzatib boruvchi hamda mamlakat manfaatlari yo'lida qo'llay

olishga qodir iqtidorli yosh olimlarni qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish.

Sanoat ishlab chiqarishining moliyaviy masalalarini hal etishda Moliya vazirligining tutgan o'rni ham alohida ahamiyatga ega. Sanoat va uning tarmoqlariga qarashli sohalarda mehnatni tashkil etish, ishchi kuchini taqsimlash va ularni ijtimoiy himoya qilish borasida Mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish vazirligi hal qiluvchi o'rin egallaydi.

#### **4.4. Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari**

Sanoat ishlab chiqarishiga oqilona rahbarlik qilish mamlakat xalq xo'jaligining yanada taraqqiy etishiga va mustahkamlanishiga har doim katta ta'sir ko'rsatib keldi va kelgusida ham yetarli ta'sir ko'rsatadi.

Shuning uchun ham sanoatni boshqarish masalalari doimo Respublika Prezidenti, Oliy Majlis va Vazirlar Mahkamasining diqqat e'tiborida bo'ladi. Natijada, sanoatni boshqarish tizimi milliy iqtisodiyot va sanoat oldida turgan vazifalarga bog'liq ravishda muttasil o'zgarib turadi.

Mustaqillikka erishilgandan so'ng boshqaruv tizimida juda katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Iqtisodiyotga rahbarlikning ilmiy asoslari, ishlab chiqarishni boshqarishning tamoyillari va usullari ishlab chiqildi, boshqaruvning yangi tuzilmalari, funksiyalari, huquqlari va burchlari aniqlandi. Lekin, hali xo'jalikka rahbarlik qilish, ishlab chiqarishni boshqarishni yanada yaxshilash borasida o'z yechimini kutayotgan muammolar kam emas. Shuning uchun kelgusida sanoat ishlab chiqarishiga rahbarlik qilishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Bularning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

1. Bozor iqtisodiyoti qoidalari va demokratik tamoyillarga asoslangan boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish;

2. Boshqaruvni amalga oshirish jarayonida iqtisodiyotni mafkuradan to'la xoli qilish, iqtisodning siyosatdan ustuvorligini to'la ta'minlash;

3. Xo'jalikka rahbarlik qilishda davlatning bosh islohotchi bo'lishiga to'la-tekis erishish. Bozor munosabatlariga o'tish chuqurlasha borgan sari davlatning boshqaruv tizimidagi mavqe'ini nodavlat tashkilotlari va o'z-o'zini boshqarish tizimlariga o'tkaza borish;

4. Boshqaruv jarayonlarining mustahkam huquqiy asoslarga qurilishini ta'minlash. Qonunlarning barcha boshqaruv subyektlari va obyektlari tomonidan og'ishmay bajarilishiga erishish;

5. Bozor islohotlari bosqichma-bosqich va izchil ravishda amalga oshirilishini inobatga olgan holda boshqaruv tizimini ham bosqichma-bosqich takomillashtirib borishni ta'minlash.

Markazdan turib rahbarlik qilishda asosiy e'tibor quyidagilarga qaratilishi kerak:

- inson omilini maksimal darajada faollashtirish, jamiyatning intellektual salohiyatini yuqori darajaga ko'tarish, samarali va sifatli mehnat qilish uchun sharoit va unga undovchi motivlarni yaratish;

- aholining ish bilan samarali va oqilona band bo'lishini ta'minlash va ijtimoiy adolat tamoyilini izchil amalga oshirish asosida mamlakat aholisining turmush darajasini yanada yuksaltirish;

- eng yangi, avvalo ilm-fan va innovatsiyalar asosida taraqqiy etadigan tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni jadallik bilan rivojlantirish;

- mamlakat ishlab chiqarish apparatini texnika va texnologiya jihatidan doimo yangilab turish, undan oqilona foydalanishni to'la ta'minlaydigan struktura va investitsiya siyosatini yuritish;

- respublikaning ilmiy salohiyatini mustahkamlash va uni ishlab chiqarish bilan birlashtirish, fan-texnika taraqqiyotining

ustuvor yo‘nalishlarini va axborot texnologiyalarini jadalroq rivojlantirish, xavfsiz va ekologik jihatdan toza ishlab chiqarishlarni yaratish, iqtisodiyotni intensivlashni ta‘minlaydigan miqyoslarda resurslarni tejashga erishishga qaratilgan ilmiy-texnika siyosatini amalga oshirish;

- bozor iqtisodiyotining barcha vositalaridan bekamu-ko‘st foydalanish asosida ishlab chiqarishining, jumladan, sanoat ishlab chiqarishning barcha sifat ko‘rsatkichlarini yanada yaxshilashga e‘tiborni kuchaytirish;

- barcha viloyatlar va tumanlar manfaatlarini aks ettiradigan va ulardan har birining milliy iqtisod kompleksiga qo‘shadigan hissasini ko‘paytirishga yordam beradigan regional siyosatni amalga oshirish;

- xalqaro mehnat taqsimotining, integratsiyaning afzalliklaridan yanada samaraliroq foydalanishga qaratilgan tashqi iqtisodiy siyosatni amalga oshirish.

Markazlashgan rahbarlikning yangicha qiyofasi, o‘zbek modeliga xos xususiyati shu bilan tavsiflanadiki, bunda vazifalar ma‘muriy usullar bilan emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy usullar bilan hal etiladi, ishlab chiqarish qatnashchilarining manfaatlarini birga qo‘shib olib borish asosida demokratik yo‘l bilan amalga oshiriladi.

Boshqaruvning sifat jihatlari, samaradorligi juda ko‘p omillarga bog‘liq:

•davlat va nodavlat idoralarining rahbarlarini to‘g‘ri belgilashga;

•tegishli qonunlar va qarorlar qabul qilinishiga;

•kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo‘yish va tarbiyalashga;

•nazoratni tashkil etishga;

•idora xodimlari mehnatining texnik jihatdan qurollanishiga.

Bularning barchasini shartli boshqaruvning texnologiyasi desa bo‘ladi.

Ayni vaqtda, masalaning bir muhim jihati, ya'ni xodimlarni boshqaruv jarayoniga tortish va ularning bu jarayonda manfaatdor sifatida qatnashishi alohida ahamiyat kasb etadi.

#### **4.5. Sanoat ishlab chiqarishini boshqarishda moliya va kredit tizimining roli**

Sanoat ishlab chiqarishini boshqarish va tashkil etishda moliya va kredit tizimi muhim rol o'ynaydi.

Moliya maqsadli pul fondlarini hosil etish, jamlash, taqsimlash va ishlatish yuzasidan paydo bo'ladigan iqtisodiy munosabatlardir. Moliya iqtisodiyotning pul sektorida yuzaga keladi va daromadlar asosida yuz beradi. Pul va pulga tenglashtirilgan aktivlarning harakati natijasida vujudga keladigan pul fondlari moliya resurslari yoki moliya obyektini hisoblanadi. Moliya resurslari moliya va moliya tizimining moddiy asosi, moliya siyosati o'tkazishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Moliya subyekti shu fondlarni yaratish, taqsimlash va ishlatishda ishtirok etuvchilar, ya'ni korxonalar, turli xo'jaliklar, xonadonlar, nodavlat jamoat tashkilotlari va davlat idoralaridan iborat.

Iqtisodiyotning asosiy, yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatning moliyaviy resurslari uning korxonalarida yuzaga keladi. Ular asosan mahsulotlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish va sotish bilan bog'liq bo'lgan pul tushumlaridan iborat bo'ladi.

Sanoat ishlab chiqarishining moliyaviy resurslariga uning yalpi pul tushumidan tashqari, bankdan olgan krediti, o'z mulkini sotishdan kelgan tushum, aksiyalarini sotishdan kelgan mablag'lar kiradi.

Moliya sanoat ishlab chiqarishida bir qator muhim funksiyalarni bajaradi, jumladan:

– rivojlantirish funksiyasi – sanoat tarmoqlariga moliya fondlaridan pul berish orqali ularning faolligini yuzaga keltirish;

– ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdan tushgan pul mablag‘larini taqsimlash va joylashtirish;

– moliyaviy boshqaruvni yo‘lga qo‘yish va nazorat qilish.

Nazorat funksiyasiga binoan moliyalashtirish yo‘sinida ajratilgan pulni o‘rinli yoki o‘rinsiz ishlatilishiga qarab moliyalashtirish ko‘paytirilishi, qisqartirilishi yoki umuman to‘xtatilishi mumkin bo‘ladi.

Kredit lotincha «creditum» so‘zidan olingan bo‘lib, pul mablag‘lari, tovar va xizmatlarni kelishilgan ustama (foiz) to‘lab, qaytarib berish sharti bilan ma‘lum muddatlarga qarz berishni anglatadi. Qarzga mablag‘ beruvchi tomon kreditor (davlat, bank, korxonalar), ssuda oluvchi tomon esa debitor (qarzdor) deyiladi.

Kredit mamlakat iqtisodiyotida, shu jumladan uning yetakchi tarmog‘i bo‘lgan sanoatda muhim vazifalarni bajaradi. Ularning orasida moliya resurslarini qayta taqsimlash asosiy o‘rinda turadi. Kredit yordamida kapitalni bir tarmoqdan ikkinchisiga oqib o‘tishi ta‘minlanadi. Shu bilan ishlab chiqarishni kengaytirish, iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, mablag‘larni kapital qo‘yishning eng foydali va istiqbolli yo‘nalishlarida to‘plash imkoniyatlari yuzaga keladi.

Kredit munosabatlarida uning barqaror bo‘lishi muhim ahamiyatga ega. Bunga erishish uchun mamlakatda kredit siyosati olib boriladi. Kredit siyosati tarkibida banklarning foiz siyosati va ajratilayotgan kreditlarning yo‘nalishlari, ularning qaytarilishini ta‘minlash, kreditlarning samaradorligini oshirish, imtiyozlar, yuz berishi mumkin bo‘lgan xavf-xatarlarni oldini olish tadbirlari katta rol o‘ynaydi.

Mustaqillik yillarida tijorat banklari kreditlari, birinchi navbatda, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish, yangi, zamonaviy, raqobatbardosh sanoat korxonalarini barpo etish bilan bog‘liq investitsiyaviy loyihalarni moliyalashga yo‘naltirildi. Natijada banklar sarmoyalari evaziga yuzlab yangi

korxonalar ishga tushirilib, yangi sanoat tarmoqlariga asos solindi. Asakadagi “GM Uzbekistan” avtomobil zavodi, Sho‘rtan gaz – kimyo majmuasi, Yangiyo‘l va Qo‘qon biokimyo zavodlari, Andijon gidroliz zavodi, “Xorazm shakar” zavodi, Qizilqum fosforit kombinati, Qo‘ng‘irot soda zavodi, To‘palang GES, Gazli – Sarimoy gaz quviri qurilishi, “Toshguzar – Boysun – Qumqo‘rg‘on” temir yo‘li qurilishi va boshqa o‘nlab yengil hamda oziq-ovqat sanoat korxonalari shular jumlasidandir.

O‘zbekiston bank tizimida olib borilgan izchil va maqsadli islohotlar uning nafaqat jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozining salbiy ta’siri va oqibatlaridan ishonchli tarzda himoyalashga, balki banklar faoliyatida sifat o‘zgarishlarga erishish, iqtisodiyotning real sektorini kreditlash hajmini kegaytirish hamda xizmatlar ko‘rsatish sifatini tubdan yaxshilash imkonini berdi.

Mamlakat tijorat banklarining to‘lanmay qolgan qarzlar tufayli banklarning balansiga o‘tkazilgan bankrot korxonalarni moliyaviy sog‘lomlashtirish borasidagi faoliyati muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Bankrot korxonalar faoliyatini qayta tiklash, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash uchun banklar tomonidan qo‘shimcha investitsiya kiritish, korxonalarni moliyaviy sog‘lomlashtirish, yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va zamonaviy boshqaruv usullarini tatbiq etib, ish o‘rinlarini qayta tiklash hamda yangilarini yaratishni ko‘zda tutadigan mexanizm yaratildi.

Respublika Prezidentining 2008-yil 18-noyabrdagi “Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni ushbu masalada dasturil amal bo‘lib xizmat qilmoqda. Jumladan, mazkur hujjatga binoan, 2009-yildan buyon samarasiz ishlayotgan 173 ta korxonalar tijorat banklari balansiga



o'tkazildi. Banklar tomonidan yo'naltirilgan sarmoyalar evaziga ularning 120 tasida ishlab chiqarish faoliyati to'liq tiklanib, yangi mulkdorlarga sotildi. Banklar balansida qolgan 53 ta korxonaning 44 tasida esa ishlab chiqarish faoliyati tiklandi<sup>1</sup>.

Ushbu korxonalarda modernizatsiyalash va ishlab chiqarish faoliyatini tiklash uchun 576 mlrd. so'm hajmidagi investitsiya kiritilib, 21 ming nafardan ziyod kishining bandligi ta'minlandi. Muhimi, faoliyati tiklangan korxonalar tomonidan jami 3,0 trln. so'mga yaqin tayyor mahsulot ishlab chiqarilib, shundan 730 mln. AQSh dollarilik mahsulot eksportga yo'naltirildi.

Iqtisodiyotning real sektorini moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun ajratilgan kreditlar so'ngi 2000–2013-yillar davomida 44 barobarga oshdi. Moliya muassasalari tomonidan investitsiya maqsadlariga ajratilgan kreditlar hajmi ham ancha ortib, 4,2 trln so'mdan ziyodni tashkil etdi.

### **Qisqacha xulosalar**

Yirik miqyosda amalga oshiriladigan, har qanday to'g'ridan-to'g'ri mehnat, amaldagi ishlab chiqarish u yoki bu darajada boshqaruvga muhtojdir. Shu sababli boshqaruv obyektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Respublika sanoatiga rahbarlik qilish O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasiga asoslanadi va unga muvofiq amalga oshiriladi.

Boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullari mavjud bo'lib, ular jamiyat taraqqiyotining turli obyektlarida turlicha bo'lishi mumkin. Ularni oqilona va izchil hamda bosqichma-bosqich amalga oshirish sanoat ishlab chiqarishi taraqqiyotini jadallash-tirishga olib keladi.

---

<sup>1</sup> Mullajonov F. Taraqqiyot yo'ida sobit hamkor. / Xalq so'zi, 2014-yil, 7-avgust.

Umuman olganda, O‘zbekistonda iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi, davlat bosh islohotchi ekani, kuchli ijtimoiy siyosat olib borilayotgani, islohotlarning bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgani to‘g‘ri yo‘l ekani iqtisodiy inqiroz sharoitida o‘zining hayotiylikini yana bir bor isbotladi.

Sanoatning so‘nggi yillardagi jadal va barqaror rivojlanishi ham O‘zbekiston tanlagan taraqqiyot modelining hayotiy va samarali ekanligini ko‘rsatdi.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Boshqaruvning mohiyati, ahamiyati, zaruriyati, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?

2. Boshqaruvning bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos va xos tamoyillari va usullari-chi?

3. Sanoat boshqaruvining hozir ahvoli qanday?

4. Boshqaruvning istiqboli hamda uni iqtisodiy o‘shish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yo‘naltirish nimalarni taqazo etadi?

5. Boshqaruvda xorijiy mamlakatlar tajribasi va undan keng foydalanish nima uchun zarur?

## Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O‘zbekiston – bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li. – T.: O‘zbekiston, 1993-yil, 42 bet.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni. //Xalq so‘zi, 2007-yil, 15-mart.

3. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo‘llari va choralari. - T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

4. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - // Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.

5. Mullajonov F. Taraqqiyot yo‘lida sobit hamkor. // Xalq so‘zi, 2014-yil, 7-avgust.

6. Xodiev B.Yu., Bekmuradov A.Sh. va boshqalar. «O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo‘llari va choralari» nomli asarini o‘rgansh bo‘yicha o‘quv qo‘llanma – T.: Iqtisodiyot, 2009-yil, 120 bet.

7. O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.: O‘zbekiston, 1995-yil, 6-bet.

8. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 5–6-jildlar. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent, 2003.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xo‘jalik boshqaruv organlari tizimini takomillashtiish to‘g‘risida»gi farmoni. 2004-yil, 9-yanvar.

10. M.Sharifxo‘jaev, Yo.Abdullaev . Menejment: 100 savol va javob.-T.: Mehnat, 2000-yil, 560 bet.

11. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

12. <http://www.gov.uz> – «Hukumat sayti».

13. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»

## V bob

# SANOAT ISHLAB CHIQRISHINI PROGNOZLASH VA REJALASHTIRISH

### 5.1. Prognozlash va rejalashtirishning mohiyati, ahamiyati va vazifalari

Ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan rivojlangan jamiyatda prognoz qilish va rejalashtirish singari vosita boshqaruv jarayonining kengayishi, fan-texnika taraqqiyoti hamda ehtiyojlarning darajasi va hajmi jihatidan ortishi boshqaruv instansiyalari, ya'ni bir-biriga itoat qiladigan tashkilotlar oldiga siyosat, iqtisodiyot va alohida shaxslar, oilalar, mahallalar, korxonalar, hududiy jamoalar, mamlakatlar, shuningdek, butun insoniyat uchun muhim bo'lgan muammolarni qo'ymoqda. Tajriba shuni ko'rsatadiki, kelajakning murakkab masalalarini hal etish uchun odamlar jiddiy fikr yuritishlari va faol harakat qilishlari darkor. Bunda istalgan maqsadlarni o'z vaqtida anglash va ularga erishish choralari belgilashning ma'qul ko'rinishida ko'maklashadigan loyiha, konsepsiyalar, asosiy yo'nalishlar, ayniqsa, zarur. Ehtiyojlarni qondirish uchun mablag' qancha kam bo'lsa, tegishli texnikaviy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni oqilona boshqarishda ko'maklashadigan vositalar shunchalik ta'sirchan bo'lishi lozim. Ma'lum orzu-umidlar bilan bog'liq bo'lgan boshqaruv vositalaridan biri prognozlash va rejalashtirishdir.

Milliy iqtisodiyot va uning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoat ishlab chiqarishining uzoq davrga mo'ljallangan rivojini belgilash uchun boshqaruvning eng muhim funksiyalaridan biri bo'lgan prognozlash alohida e'tibor berishni talab qiladi. Shu munosabat bilan bu kategoriyaning mohiyati va ahamiyati, mazmuni va turlari, usullari va vazifalarini yaxshi bilish kerak.

Eng avvalo, shuni qayd qilish kerakki, ijtimoiy hayot kelajakni oldindan ko'rmasdan va uning istiqbolini bashorat qilmasdan rivojlanishi mumkin emas. Shu sababli keyingi

vaqtda bashorat qilish xalq xo'jaligi optimal faoliyat ko'rsatishining eng zaruriy shartiga aylanmoqda. Istiqbolni boshqaruvning juda murakkab jarayonida bashorat qilish ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'llarini oldindan ko'rish vazifasini bajaradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bashorat qilish jamiyat rivoji, shu jumladan, moddiy ishlab chiqarishning eng muhim sohasi bo'lgan sanoat rivojining kelajakda amalga oshishi mumkin bo'lgan maqsadlarini va ularga erishishni ta'minlovchi iqtisodiy resurslarni aniqlash, iqtisodiy va texnikaviy siyosatning uzoq va o'rta muddatli yo'nalishlari eng ehtimolga yaqin iqtisodiy samarali variantlarini qidirib topish uchun zarur.

Bashorat, ya'ni bashorat deganda real obyektning kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan ahvoli, uni amalga oshirishning alternativ, ya'ni muqobil (mumkin bo'lgan qarama-qarshi ikki holdan birini tanlab olish zaruriyati) yo'llari va muddati to'g'risidagi ilmiy jihatdan asoslangan mulohaza tushuniladi. Qisqacha qilib aytganda, u oldindan qilingan xulosadir.

Prognoz qilish deganda, kelajakni ko'rish, mo'ljal qilish va oldindan aytib berish jarayoni tushuniladi. Faqat mavjud dalillar, ma'lumotlar va aniq raqamlar asosida voqea yoki hodisaning qanday bo'lishi, rivojlanishi va oqibatini oldindan aytib berish, ya'ni bashorat qilish mumkin.

Prognoz qilishning bir qancha yo'llari mavjud bo'lib, ulardan eng asosiylariga iqtisodiy va ijtimoiy bashorat qilish kiradi. Ularni bir-biridan shartli ajratish mumkin, chunki bashorat qilishning maqsadi va vazifasi bir hodisa yoki voqeaning ham iqtisodiy, ham ijtimoiy jihatlari bilan bog'liq, bir medalning ikki tomonidir.

Prognoz qilishning maqsadi real obyektning kelajakda fikran o'ylangan natijasini ta'minlashdan, hodisa va voqealar fikriy modelining natijasiga erishishdan iborat.

Prognoz qilishning vazifasi esa, bu jarayonning oldida turgan maqsadga erishish uchun bir qator ishlarni bajarishdan iborat.

**Rejalashtirish** – loyiha ishlab chiqish bo‘yicha axborotni ishlashga asoslangan, kelajakda maqsadga erishish uchun parametrlarni aniqlovchi tartibga solingan jarayondir.

Milliy iqtisodiyot va uning sohalari hamda bo‘limlari iqtisodiyotida rejalashning qator ta‘riflari mavjud bo‘lib, ular yuqorida keltirilgan ta‘riflardan turli darajada farq kiladi, lekin mohiyatan unga o‘xshab ketadi. Shunday ta‘riflardan bir nechtasini keltirish mumkin.

Rejalashtirish – «kelajakning ongli tafakkuri».

Rejalashtirish (keng ma‘noda) – «mazmunan bo‘lajak voqealarni aniqlash bo‘yicha qarorlar qabul qilishni tizimli tayyorlash asosida boshqaruv qarorlarini shakllantirishdir».

Rejalashtirish – «oldindan sezib qabul qilingan qaror», ya‘ni rejalashtirish deganda, shunday yechim tushuniladiki, u (qaror qabul qilishga muvofiq keluvchi axborot jarayoni bilan bir qatorda) vaqt jihatdan konyukturali voqealar yuzaga kelishidan oldin ishlab chiqiladi.

Rejalashtirishni «aslida tafakkurning aqliy bashorati va ta‘kidlar kelajak faoliyatini ko‘zda tutadigan tafakkur jarayoni sifatida», deb ta‘riflash mumkin.

Rejalashtirish – kelajak muammolarini bilish va hal etishning tizimli, usuliy (metodik) jarayon.

Nihoyat, rejalashtirish – xalq xo‘jaligiga rahbarlik qilishning o‘zagidir. Rejalar esa, davlat iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishning asosiy qurolidir.

Rejalashtirishning ahamiyati shundan iboratki, u iqtisodiyotni rivojlantirishning prinsipial masalalariga oid davlat va xukumat ko‘rsatmalarini iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot rejaları yordamida aniq topshiriqlarga va amaliy ishlarga aylantiradi. Uzoq muddatli, ya‘ni uch yillik, besh yillik va o‘n yillik rejalarda davlatning iqtisodiy strategiyasi jamlangan holda

ifodalanadi. Yillik rejada, odatda, xo‘jalik vazifalarini hal etishning eng samarali taktikasi nazarda tutiladi.

Rejalashtirish faoliyatlarda, ya‘ni amalda muayyan uyg‘unlik va muvofiqlikni ta‘minlaydi, ishlab chiqarish taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlarini aniqlaydi, raqobat, bellashuv sharoitida umuman, iqtisodning, xususan, sanoatning omon (sog‘) qolishiga imkoniyat, qulaylik yaratadi. Aynan rejalashtirish tufayli tarmoq idoralari mahsulotning u yoki bu to‘rini ishlab chiqarish, o‘z vaqtida resurslar bilan ta‘minlash vazifasini hal etadilar. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni sotish yo‘llari va usullarini aniqlaydilar. Bundan tashqari, rejalashtirish ishlab chiqarish zahiralardan (rezervlaridan), raqobatning afzalliklaridan, iqtisodiyotdagi yangi tendensiyalar, ya‘ni mayl va g‘oyalarni ko‘zatish imkoniyatini yaratadi, faoliyatning nozik va zaif tomonlari ta‘sirini susaytirish, bo‘lishi mumkin xatolarning oldini olish va xavf-xatarni kamaytirish imkonini beradi.

Rejalashtirish obyektiv iqtisodiy qonunlardan ongli ravishda foydalanishni taqozo etadi. Rejali xo‘jalik yuritish imkoniyati va zaruriyatining o‘zi har bir jamiyatda xalq xo‘jaligini rejali va mutanosib rivojlantirish qonunining amal qilishini taqzo etadi. Lekin bozor iqtisodiyoti sharoitida nafaqat rejali rivojlanish qonuni, balki bir qator boshqa qonunlar, jumladan, qiymat qonuni, talab va taklif qonuni, vaqtini tejash, mehnatga qarab taqsimlash qonunlari harakatda bo‘ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida umumdavlat strategiyasining, jumladan, umumdavlat rejasining «falsafasi» masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu «falsafa» O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muhim sohalari va maqsadlarini, struktura va investisiya siyosati, fan-texnika taraqqiyotining yo‘nalishlarini, ilmiy, ma‘naviy va ma‘rifiy salohiyatini ko‘tarish, mamlakat mudofaa qobiliyatini saqlab turish vazifalarini belgilab beradi.

Bozor iqtisodiyotining barcha imkoniyatlari erkin reja asosida amalga oshiriladi. Demak, rejalashtirish qanchalik erkin va mukammal bo'lsa, mustaqillikning afzalliklari, istiqbolning samarasi shunchalik to'liqroq ko'zga tashlanadi, shundagina jamiyat o'z ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini muvaffaqiyatli hal etadi. Ana shundagina rejalashtirish xalq xo'jaligining barcha sohalari, jumladan, sanoat tashkiliy ravishda va tartibli rivojlanishiga imkon yaratadi.

Rejalashtirish mutlaqo ilmiy asosda tuziladi va u jamiyat taraqqiyotini, jumladan, sanoat taraqqiyotining amaliyotini doimo umumlashtirib borishni, fan va texnikaning barcha yutuqlaridan foydalanishni talab qiladi. Sanoatga rejali rahbarlik qilish voqealarni oldindan ko'rish, demakdir. Voqealarni, hodisalarni, bo'lajak faoliyatni oldindan ko'rish jamiyat iqtisodiy qonunlarini bilib olishga asoslanadi va jamiyat moddiy va ma'naviy hayoti rivojining etilgan talablariga suyanadi.

Iqtisodiy qonunlarning mohiyati, mazmuni va boshqa tomonlarini bilib olish iqtisodiy jarayonlar mohiyatini o'qib va uqib olishga, taraqqiyotning ilg'or tendensiyalarini hali ular kurtak holida bo'lganidayoq aniqlab olishga, iqtisodiy taraqqiyot jarayonini ilmiy asosda oldindan ko'ra olishga, uni mustaqil, buyuk davlat qurish manfaatlari uchun reja asosida yo'lga solishga yordam beradi.

Rejalashtirish nazariyasida rejalashtirishning turlari, bosqichlari, maqsadlari, vazifalari, tizimlari degan tushunchalar mavjud.

Rejalashtirishning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

- munosabatdor kattaliklar bo'yicha rejalashtirish;
- muvofiqlashtirish shakllari bo'yicha rejalashtirish;
- moslashuv (adaptasiya) shakliga ko'ra rejalashtirish.

Rejalashtirish turlarini bir qator alomatlar bo'yicha tasniflash mumkin. Masalan, rejalashtirishning birinchi eng muhim turi bo'lgan munosabatdor kattaliklar bo'yicha rejalashtirish turining alomatlariga quyidagilar kiradi:



-zamon (vaqt) ko‘lami (qisqa muddatli, o‘rtacha muddatli, o‘zoq muddatli rejalashtirish);

- funksional bo‘lim (ishlab chiqarishni, sotishni, saqlashni, ta‘minotni, moliyani, investisiyani rejalashtirish);

- boshqaruv ierarxiyasi (rahbariyat ierarxiyasi);

- rejalash ierarxiyasi (strategik, ya‘ni oliy; taktik, ya‘ni o‘rta; operativ, ya‘ni past darajadagi rejalashtirish).

Agar rejalashtirish jarayonini boshdan-oyoq ko‘rib chiqilsa, unda ayrim bosqichlarni ajratish mumkin. Ularga quyidagilar kiradi:

- maqsadlarni ifodalash, ya‘ni ishlab chiqish;

- muammolarni qo‘yish;

- muqobil variantlarni izlash va tanlash;

- taxmin qilish;

- baholash va qarorlar qabul qilish.

Sanoatni rejalashtirishdan ko‘zlangan oliy maqsad sanoat ishlab chiqarishining faoliyati asosida avvaldan fikran o‘ylangan bo‘lg‘usi natijani aniqlash va bu natijaga erishish uchun tegishli chora-tadbirlarni belgilashdan iborat. Shu sababli rejalashtirish jarayonining birinchi bosqichi maqsadlarni ifodalashdan iborat.

Maqsadlarni ifodalashning alohida vazifalari quyidagilardir: maqsadlarni izlash, maqsadlarni aniqlash, maqsadlarni tarkiblash; maqsadlarni amalga oshirish.

Ushbu nazariyadan kelib chiqib, sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishning asosiy vazifalarini quyidagicha izohlash mumkin:

- eng avvalo, maqsadni qo‘yish;

- sanoat ishlab chiqarishining xilma-xil faoliyatini, ayniqsa xalq xo‘jaligi va aholi uchun zarur bo‘lgan yuqori sifatli, raqobatbardosh mahsulotlar tayyorlashning ijtimoy-iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini asoslab berish;

- zaruriy moddiy-texnik bazani shakllantirish;

- moliyalash manbalarini aniqlash va ijobiy pirovard natijaga erishish.

## **5.2. Prognozlash va rejalashtirish tamoyillari va usullari**

Prognozlash va rejalashtirish nazariyasida xo‘jalikka rahbarlik qilishning ma’lum fundamental qoidalari, ya’ni tamoyillari masalasi alohida o‘rin egallaydi. Bozor munosabatlari sharoitida bunday tamoyillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- Ilmiylik tamoyili;
- Rejalarni ma’lum maqsadga yo‘naltirish tamoyili;
- Mutanosiblik va balanslilik tamoyili;
- Komplekslik tamoyili;
- Uzluksizlik tamoyili;
- Barqarorlik tamoyili;
- Tarmoq va hududiy rivojlanishning uyg‘unligi;
- Xalq xo‘jaligi va uning tarmoqlari hamda korxonalar rivojlanishining uzviy birligini hisobga olish tamoyili.

Sanoat va uning tarmoqlari, korxonalari, tashkilotlari faoliyatlarini rejalashtirganda yuqoridagi tamoyillarga to‘la amal qilinsa topshiriqlarni muvaffaqiyatli bajarish mumkin, iqtisodiy o‘sish kuchayadi va ishlab chiqarish samaradorligi albatta, ko‘tariladi. Yuqorida keltirilgan tamoyillarni amalga oshirish uchun bir qator usullardan – balans, maqsadli, normativ, statistik-iqtisodiy, ko‘p variantli, iqtisodiy-matematik matrisa usullaridan foydalaniladi.

Balans usuli rejalashtirishning bosh usuli hisoblanadi. Faqat balans usuligina asosiy proporsiyalarni belgilash, resurslarning jamiyat ehtiyojlariga muvofiqligini aniqlash, rejalarni real va natijali qilish imkonini yaratadi. Balanslardan istiqbol va joriy rejalarning barcha bo‘limlarini ishlab chiqishda foydalaniladi.

Balanslar ishlab chiqarishning ko‘lami va dinamikasi, uning tarkibi va tuzilmasi hamda samaradorligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni mujassamlashtiradi. Ularda sanoat tarmog‘i va milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari o‘zaro munosabatlarini ko‘rish mumkin.

Balanslarning eng muhimlardan biri moddiy balans bo‘lib, u mahsulotlarning eng muhim to‘plamini qamrab oladi. Balans-

larni ishlab chiqish katta bilim va ilm, tajriba, ijobiy yondashuvlar talab qiluvchi murakkab ishdir.

Moddiy balanslar ma'lum chizmalar bo'yicha ishlab chiqilib, unda, bir tomondan, mahsulot resurslari, ikkinchi tomondan, uning ayrim qismlari bo'yicha taqsimlanishi ko'rsatiladi (5-chizmaga qarang).

### **Moddiy balansning taxminiy chizmasi**

<b>Resurslar</b>	<b>Resurslarning taqsimoti</b>
1. Rejalashtirish davri boshiga qoldiq	1. Ishlab chiqarish – ekspluatasiya iste'moli
2. Ishlab chiqarish hajmi	2. Kapital qurilish ehtiyojlari
3. Import	3. Bozor fondlari
4. Davlat zahiralari kelib tushishi	4. Eksport
5. Boshqa kelib tushishlar	5. Davlat resurslarini to'ldirish
	6. Rejalashtirilayotgan davr oxiriga mahsulot qoldig'i
<b>JAMI</b>	<b>JAMI</b>

5-chizma. Moddiy balansning taxminiy chizmasi.

Balanslarning yana bir eng muhim turi – bu mehnat balanslaridir. Bunday balanslarda mavjud mehnat resurslari va ulardan foydalanish yo'nalishlari aks ettiriladi. Mehnat balanslariga mehnat resurslarining yig'ma balansi, tarmoqlar va hududlar bo'yicha ishchi kuchi balansi va h.k.lar kiritiladi.

### **5.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi**

Ma'lumki, milliy iqtisodiyot, jumladan, sanoat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun aniq topshiriqlar, ya'ni xo'jalik vazifalari va amaliy chora-tadbirlar belgilanadi. Ular reja shaklida namoyon bo'ladi.

Reja – bu, davlat ijtimoiy-iqgasodiy siyosatini, jamoa va shaxs o'z ishlarini amalga oshirishining asosiy vositasi hisoblanadi. Shu sababli reja va rejalashtirish masalasiga alohida e'tibor beriladi va ularning mohiyati, ahamiyati, mazmuni va vazifalarini chuqur bilish zaruriyati yuzaga keladi.

Reja – bu, biror ish, dastur, tadbir va shu kabilarni amalga oshirishning oldindan belgilangan tartibi, loyihasi. Ko‘pincha uni topshiriq deb ham ataydilar.

Ishlab chiqarish rejasi har xil bo‘lishi mumkin. Masalan, ijtimoiy ishlab chiqarish rejasi yoki yagona xalq xo‘jaligi kompleksining, ya‘ni mamlakat xalq xo‘jaligi rejasi, milliy iqtisodiyot va uning real tarmog‘i rejasi (sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish, transport va h.k.lar rejasi).

Rejaning bir qancha shakllari mavjud:

- vaqti va muddatiga qarab har qanday reja soatlik, kunlik, xaftalik, o‘n kunlik, bir oylik, bir choraklik (kvartallik), bir yillik va bir necha yillik bo‘lishn mumkin.

- rejalashtirishning maqsadi va vazifasiga ko‘ra, reja ikki turga: operativ reja va texnik-iqtisodiy rejaga bo‘linadi. Bu rejaning ikkinchi turi, o‘z navbatida, ikki shaklda, ya‘ni joriy (taktik) reja va istiqbolli (strategik) reja shakllarida bo‘ladi.

«Rejalashtirish» atamasi haqida so‘z borganda shuni ta’kidlash kerakki, turli ilmiy asarlar, darslik va o‘quv qo‘llanmalari, ensiklopediya va lug‘atlarda turlicha ta’riflar berilgan va ular o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Lekin O‘zbek Sovet ensiklopediyasida «Reja» va «Rejalashtirish» atamaları umuman keltirilmagan, uning o‘rniga «Plan» va «Planlashtirish» atamaları ishlatilgan.

Mustaqillik, istiqloq va ular tufayli yuzaga kelgan keskin o‘zgarishlar bu kategoriyaning mohiyati, ahamiyati, mazmuni, maqsadi va vazifalarini tubdan tadqiq qilishni talab etadi. Ayniqsa, markazlashgan rejalashtirishning tubdan o‘zgarganligi va tarmoqlar, korxonalar katta erkinlik olganliklari muammolari o‘z echimini topishi kerak.

Bozor va rejalashtirish bir-birini taqozo etadi va ularni bir biridan ajratib bo‘lmaydi. Bu yerda: shuni aytish kerakki, mustaqillikning birinchi yillarida «Reja» va «Rejalashtirish» so‘zlaridan qo‘rqa boshlagan edik. Buni anglagan Respublika Prezidenti Vazirlar Mahkamasining 1995-yil yakunlari va 1996-

yil vazifalariga bag'ishlangan majlisida taajjublanib shunday degan edi: «Xorijiy mamlakatlarda, agar fermer foyda olishga ishonmasa, unda umuman ishga qo'l urmaydi. Bizda-chi? Hech kim iqtisodiy tahlil bilan shug'ullanmaydi, hech kim yil boshida hisob qilmaydi». Bundan ko'rinib turibdiki, yil boshida rejalar aniqlanmaydi.

Reja va rejalashtirish ma'lum ko'rsatkichlar tizimi, ya'ni topshiriqlar majmui tariqasida aks ettiriladi. Ular rejaning asosiy g'oyasi, maqsadi va vazifalarini ifodalaydi hamda natijalarini tavsiflaydi. Ko'rsatkichlar yordamida bir qator funksiyalarni baholash, hisob-kitob qilish va topshiriqlarning mutanosibligini ta'minlash mumkin.

Reja to'zish jarayonida qo'llaniladigan barcha ko'rsatkichlarning belgilanish tartibi, ishlab chiqarish xodimlarining xo'jalik faoliyatida qo'llanish miqyosi va vazifasiga qarab guruhlariga ajratilishi mumkin.

Belgilanish tartabiga ko'ra, ular tasdiqlanadigan va hisoblanadigan ko'rsatkichlarga bo'linadi.

Tasdiqlanadigan ko'rsatkichlar yuqori tashkilot tomonidan belgilanadi va tasdiqlanadi. Hisoblanadigan ko'rsatkichlar esa boshqarishning ma'lum bo'g'ini tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Qo'llanish miqyosiga binoan ko'rsatkichlar umumiy va differensiyalashgan turlarga bo'linadi. Umumiy ko'rsatkichlar sanoat tarmog'ining barcha bo'g'inlari uchun taalluqli bo'lib, ular xalq xo'jaligi va uning tarmoqlari bo'yicha ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslashni ta'minlash maqsadida belgilanadi. Differensiyalashgan ko'rsatkichlar ham sanoatda amalga oshiriladigan ko'pgina jarayonlarni aniq ifodalashga yordam berib, ularni takomillashtirishga olib keladi.

Ishlab chiqarishning xo'jalik faoliyatidagi vazifasiga qarab, reja ko'rsatkichlarini miqdor va sifat ko'rsatkichlariga ajratish mumkin. Miqdor ko'rsatkichlari ishlab chiqarish hajmi, ish haqi fondi, xom ashyoga bo'lgan ehtiyojlardan iborat. Sifat

ko'rsatkichlari moddiy resurslar va ishchi kuchidan foydalanish darajasini ifodalaydi.

Sifat ko'rsatkichlari o'z navbatida sintetik va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarga bo'linadi. Sintetik ko'rsatkichlar (masalan, mehnat unumdorligi, mahsulot sifati, mahsulot birligining tannarhi, foyda yoki daromad) korxonada faoliyatini har tomonlama aks ettiradi.

Texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar esa, ayrim ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish darajasini ifodalaydi. Masalan, uskunalardan foydalanish, mahsulot birligiga sarflanadigan xom ashyo, yoqilg'i va elektr energiya, ko'p mehnat talab etadigan jarayonlarni mexanizatsiyalash, eng mukammallashgan texnologik jarayonlarni qo'llash shular jumlasidandir.

Ko'rsatkichlar rejalashtirish tajribasida eng ko'p ishlatiladigan, belgilanadigan va hisoblanadigan, umumiy va xususiy, miqdoriy va sifat ko'rsatkichlaridan iborat bo'lishi mumkin.

Natura ko'rsatkichlari ishlab chiqarishning moddiy buyum nisbatlarini, mahsulotni tayyorlovchi va iste'mol etuvchilar orasidagi aloqalarni belgilab, mahsulotning turlari yoki ish xajmining o'lchov birliklari (dona, metr, kubometr, tonna, kilovatsoat va xokazolar)da ifodalanadi.

Tovar-pul munosabatlari sharoitida qiymat ko'rsatkichlari alohida o'rin egallaydi. Bu ko'rsatkichlar ishlab chiqarishning hajmini, sarflarini va moliyaviy natijalarini aniqlash uchun keng ko'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash yo'llaridan biri – sanoatni yuqori sur'atlar bilan rivojlantirishdir. Bunga erishish uchun, dastavval, uning ahvolini va imkoniyatlarini bilish lozim. Buning uchun har xil ko'rsatkichlardan foydalanish kerak bo'ladi. Bir tomondan, ko'llaniladigan ko'rsatkichlar sanoatning umumiy taraqqiyotini ifoda etsa, ikkinchidan, sanoatning o'zidagi shart-sharoitlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar ham mavjud bo'lishi mumkin.

Bunday ko'rsatkichlarga asoslanib, sanoatning texnikaviy, iqtisodiy va ijtimoiy shart-sharoitlari aniqlanadi.

Sanoat taraqqiyotini ifodalaydigan ko'rsatkichlar sanoat tarmoqlari korxonalar tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulot hajmini natural o'lchov birligida, qiymat birligida ifoda etadigan ko'rsatkichlaridir.

Sanoat mahsulotlarining hajmini aniqlashda qo'llaniladigan natural birliklar bo'lib kilovat-soat, tonna, kubometr, kvadrat-metr, dikolitr, dona va boshqalar hisoblanadi.

Bu o'lchovlarga tayangan holda ishlab chiqariladigan sanoat mahsulotlarining miqdorini aniqlash mumkin. Masalan, O'zbekistonda 2001 yilda 47,9 mlrd. kilovat-soat elektr energiya, 7,3 mln. tonna neft, 57,4 mlrd. kubometr gaz, 428,3 mln. kvadrat metr gazlama va 38,2 mln. dona trikotaj kiyimlari ishlab chiqarish mo'ljallangan edi.

Sanoat mahsulotlarining natural o'lchov birliklari orqali barcha sanoat tarmoqlari rivojlanishini solishtirib bo'lmaydi, chunki bir tarmoqning mahsuloti kilovat-soatda o'lchansa, ikkinchisidiki tonnada, uchinchisidiki kubometrda o'lchanadi va h.k. Shuning uchun barcha sanoat tarmoqlarining ishlab chiqaradigan mahsulotlarini va bajaradigan ishlarini hisoblashda yagona o'lchov birligi bo'lishi lozim. Bu o'lchov birligi har tomonlama bo'lishi kerak. Bunday vazifalarni qiymat ko'rsatkichlari bajaradi. Qiymat ko'rsatkichlari baholar yordamida sanoatning umumiy rivojlanishini, o'sish sur'atlari va uning strukturasi aniqlashga imkoniyat yaratadi.

Qiymat ko'rsatkichlarini ishlatishning yana bir afzal tomoni borki, bu xar hil tarmoqlar ish faoliyatini bir-biriga solishtirish imkoniyatini beradi.

Hozirgi davrda sanoat rejasini to'zishda qo'llaniladigan qiymat ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat: yalpi ichki mahsulot, tovar mahsuloti, realizasiya qilingan mahsulot, normativ sof mahsulot, sof mahsulot.

Sanoat tarmoqlarida ishlab chiqariladigan mahsulotlar uchta katta guruhga bo‘linadi: mehnat buyumlari, mehnat qurollari va xalq iste’mol mollari.

Mehnat buyumlariga xom ashyo, materiallar, yoqilg‘i, elektroenergiya va ishlab chiqarishda ko‘llaniladigan boshqa buyumlar kiradi. Bu buyumlar sanoatni yuqori sur‘atlar bilan va samarali rivojlantirish uchun ko‘p miqdorda talab qilinadi.

Prognozlash va rejalashtirish qanchalik mukammal bo‘lsa, taraqqiyot shunchalik muvaffaqiyatli bo‘ladi.

#### **5.4. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish**

Namunali metodikaga ko‘ra, sanoat tarmog‘ining joriy va istiqbolli rejasi quyidagi qismlardan iborat bo‘lishi mumkin.

1. Mahsulot ishlab chiqarish va uni realizasiya qilish. Bu belgilangan turdagi mahsulotni ishlab chiqarish va uni realizasiya qilish hamda iste’molchilar bilan o‘zoq davom etadigan xo‘jalik aloqalari asosida mahsulot ishlab chiqarish va uning eksportga mo‘ljallangan hajmini ifodalaydi.

2. Fan-texnika taraqqiyotini, jaddallashtirish ishlab chiqarishni modernizasiya qilish, texnik yangilash va diversifikasiya qilishi, inovasion texnologiyalarni joriy etish.

3. Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi. Bunda ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi, jumladan, ish vaqti, asosiy va aylanma mablag‘lar, moddiy resurslar va kapital mablag‘lardan foydalanishga doir ko‘rsatkichlar rejalashtiriladi.

4. Norma va normativlar. Ular rejani asoslash va ishlab chiqarish zahiralarni harakatga keltirish uchun zarur bo‘lgan norma va normativlarni yaratish hamda sistemaga solish masalalarini o‘z ichiga oladi.

5. Kapital qurilish bo‘limida ishlab chiqarish quvvatlari va boshqa asosiy fondlarni takomillashtirish hamda turar-joy va boshqa qurilish obyektlarini yaratish bo‘yicha ko‘rsatkichlar nazarda tutiladi.



6. Asosiy moddiy resurslarga bo'lgan ehtiyoj. Bunda birlashma (korxon)ning asosiy materiallarga bo'lgan ehtiyoji aniqlanadi, ularni sotib olish tartibi belgilanadi, ichki zahiralarni safarbar etish yo'llari mo'ljallanadi.

7. Mehnat va ish haqi bo'limida mehnat unumdorligini oshirish mo'ljallanadi, ishlovchilarning soni, ish haqi fondining miqdori belgilanadi, ishchilarga bo'lgan ehtiyoj va kadrlarni tayyorlash hamda qayta tayyorlash ko'rsatkichlari aniqlanadi.

8. Tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi. Bu bo'limda realizatsiya qilinadigan mahsulotlarning tannarxi, foyda va rentabellik rejalashtiriladi.

9. Iqtisodiy rag'batlantirish fondlari. Bu yerda: barcha rag'batlantirish manbalari va ulardan keng foydalanishning aniq yo'nalishlari belgilanadi.

10. Moliya rejasi. Bu bo'limda moliyaviy mablag'lar, daromadlar, xarajatlar va ajratmalar, byudjetda to'lovlar, byudjetdan olinadigan mablag'lar aniqlanadi.

11. Ijtimoiy rivojlanish rejasi. Bu o'z tarkibiga xodimlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularning bilim va ilmiy darajasini, ishlab chiqarish malakasini ko'tarish, jamoa a'zolarining turarjoyi, maishiy hamda madaniy sharoitlarini yaxshilash kabi tadbirlarni oladi.

12. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish. Bu bo'limda tabiatni muhofaza qilishning ijtimoiy va iqtisodiy qirralari, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va boshqa ekologik tadbirlar belgilanadi.

Hozirgi paytda gap ma'muriy buyruqbozlik tizimi davridagi rejalashtirish to'g'risida emas, balki bozor iqtisodiyotiga mos keladigan reja va rejalashtirish to'g'risida borishi kerak. Gap asosan u yoki bu soha (tarmoq), korxon (firma)ning o'z fikri, g'oyasini amalga oshirish va shu asosda foyda (daromad) olishga yo'naltirilgan rejali tashkil etilgan tadbirlar, harakatlar tizimidan iborat bo'lgan Biznes-reja haqida bo'lishi lozim.

Biznes-reja zamonaviy ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishning muhim vositasidir. Shu sababli uning mohiyatini, ahamiyatini, mazmunini chuqur anglash zarur. Bu masala haqida soʻz borganda eng avvalo, «biznes-reja» nima uchun kerak? – degan savol tugʻiladi. Bunday reja eng avvalo, bankir hamda investorlarga zarur. Chunki korxonaga oʻz loyihasini amalga oshirish uchun ulardan pul mablagʻlari soʻraydi.

Ikkinchidan, biznes-reja korxonaga xodimlari uchun kerak. Ular oʻzlarining maqsad, vazifalarini, istiqbolni bilishlari zarur.

Uchinchidan, eng asosiysi ishbiarmon, tadbirkor, korxonaga rahbari oʻz gʻoyalarini, ularni toʻgʻri va realligini bilishi kerak.

Biznes-rejani tuzishda rahbarning shaxsiy ishtiroki juda zarur. Shuning uchun ham koʻpgina xorijiy mamlakatlar banklari, investorlar va boshqa muassasalar agar biznes-rejani boshdan oyoq chetdan, konsultant orqali ishlab chiqilib, rahbar unga faqat imzo chekkani maʼlum boʻlib qolgan taqdirda loyihaga mablagʻ berishdan bosh tortadilar. Bunday reja, odatda, talabgorsiz qoladi.

Biznes-rejada quyidagi narsalar yoritiladigan boʻlimlar boʻladi:

- biznesning maqsadi va asosiy gʻoyasi;
- korxonaga ishlab chiqaradigan mahsulotning oʻziga xos xususiyati va ular bilan bozor ehtiyojini qondirish;
- ayrim bozor segmentlarida firmaning xulq-atvori, strategiyasini belgilash;
- tashkiliy qoida hamda ishlab chiqarish tarkibiy toʻzilishini belgilash (aniqlash);
- ishning moliyaviy loyihasini shakllantirish (shu jumladan, moliyalashtirish strategiyasi va investisiyalash boʻyicha takliflar);
- firmaning rivojlanish istiqbollari boʻlimlari.

Biznes-rejani tuzib chiqish jarayonida:

Birinchi, oʻzimiz boshlayotgan ishni puxta bilishga; ikkinchi, harajatlarni bilamiz, korxonani yaxshi boshqarishga;

uchinchidan, o'z g'oyamizni boshqariluvchiga tez etkazamiz va moliyaviy faoliyatimizni reja asosida olib borishga erishamiz.

Biznes-reja juda ko'p bo'limlardan iborat:

1. Rezyume (xulosa);
2. Korxonona (firma) haqidagi ma'lumotlar;
3. Tovar (mahsulot yoki xizmat) turlari;
4. Sotuv bozori;
5. Marketing strategiyasi;
6. Ishlab chiqarish dasturi;
7. Ishlab chiqarishni tashkil etish;
8. Korxonaning tashkiliy-reja shakli;
9. Moliyaviy reja;
10. Loyihaning rentabelligi (foydaliligi, samaradorligi, natijaliligi).

### **5.5. Prognozlash va rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari**

Davlatning iqtisodiy strategiyasida boshqaruv va uning eng muhim funksiyasi bo'lgan prognozlash va rejalashtirishni takomillashtirish alohida o'rin egallaydi. Chunki u prognozlash va rejalashtirishning barcha darajalari va sohalarida qonuniy jarayon hisoblanadi. Bu esa jamiyatda ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan vazifalar bilan belgilanadi.

Sanoat ishlab chiqarishini prognozlash va rejalashtirishni takomillashtirish sohasida eng avvalo, quyidagi vazifalarni hal etish lozim:

1. Prognozlash va rejalashtirishning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tezlatishga, sanoatning ilg'or strukturasi shakllantirishga, uni balansli va mutanosib rivojlantirishga, ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy hamda ilmiy va texnikaviy salohiyatdan samarali foydalanishga ta'sirini kuchaytirish;

2. Fan-texnika taraqqiyotini jadal va uzluksiz amalga oshirishni oqilona bashorat qilishga erishish;

3. Bashorat qilish bilan istiqbolli va joriy rejalashtirish o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash. Bu vazifalarni amalga oshirish texnologiyalaridan keng foydalanish;

4. Reja ko'rsatkichlari tizimini takomillashtirish, ularni pirovard natijalar sari yo'naltirishni kuchaytirish hamda mehnat, moddiy, moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini, mahsulotning sifati va uni yangilash miqyoslarini aks ettiradigan ko'rsatkichlardan keng foydalanish.

Galdagi eng muhim vazifalardan biri – prognozlash va rejalashtirishning ilmiy saviyasini, darajasini oshirishdir. Rejalar ilmiy tarzda tuzib chiqilishi, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan asoslab berilgan va to'la-tekis balanslashtirilgan bo'lishi kerak. Aniqroq qilib aytganda, milliy iqtisodiyot, jumladan, sanoat rejalarida ko'zda tutilgan ishlab chiqarishni o'stirish, yalpi ichki mahsulotni ko'paytirish sur'atlari va asosiy mutanosibliklar optimal bo'lishi, ya'ni mavjud imkoniyatlardan yangi jamiyatning obyektiv iqtisodiy qonunlariga muvofiq ravishda eng yaxshi, eng samarali foydalanishni ta'min etish kerak. Hozirgi jadallashgan fan-texnika taraqqiyoti sharoitida rejalashtirishning eng muhim vazifalaridan biri ilm va texnikaning so'ngi yutuqlarini sanoat orqali tez sur'atlarda o'zlashtirib olishni rejalarda, ayniqsa, istiqbolli rejalarda ko'zda tutishdan iborat. Istiqbolli rejalarining rolini oshirish rejalashtirish uchun ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan normativlar tizimini vujudga keltirishni talab etadi. Shundagina rejalashtirishda tavakkalchilik yuz berishining oldini olish hamda ishlab chiqarishning natijaliligini yuqori darajaga ko'tarish bo'yicha imkoniyatlarni ishga solish mumkin bo'ladi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirishni shunday prognozlash va rejalashtirish kerakki, natijada mahsulot ishlab chiqarish hajmi ko'pasin, mehnat unumdorligi borgan sari ko'tarilsin,

mahsulotning tannarxi pasaysin, tarmoqlar va korxonalar foydasi oshib borsin.

Buning uchun nimalar qilish kerak?

Buning uchun eng avvalo, investitsiyalardan, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona va samarali foydalanmoq kerak.

Prognozlash va rejalashtirishni yanada takomillashtirish uchun bu jarayon bilan shug'ullanadigan idoralarni iste'dodli va iqtidorli, bilimdon, obro'li, o'z ishining ko'zini biladigan kadrlar bilan mustahkamlash kerak. Faqat shunday mutaxassislarga bu sohada ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zboshimchaliklar va subyektivizmga barham beradilar.

Prognozlash va rejalar to'zish ishning bir qismigina xolos. Ularning bajarilishi va oshirib bajarilishi har bir rahbar va hodimning aql zakovati, tashabbuskorligi va fidokorona mehnatiga bog'liqdir. Agarda jamoa va uning har bir hodimi o'z vazifasini muntazam, bekamu-ko'st bajarib borsa belgilangan rejalar albatta, muvaffaqiyatli bajariladi.

## **Qisqacha xulosalar**

Sanoat ishlab chiqarishini prognozlash va rejalashtirish boshqaruv tizimining ajralmas qismidir. Ular yordamida milliy iqtisodiyotning eng muhim tarmog‘i – sanoatning rivojlanishiga taalluqli bo‘lgan ko‘rsatkichlar muayyan vaqtga belgilanadi.

Prognozlash va rejalashtirish o‘zining tegishli tamoyil va usullariga ega va ular iqtisodiyot nazariyasida alohida o‘rin egallaydi.

Sanoat rejasini tuzish eng murakkab ishlardan biri hisoblanadi. Chunki bunda taraqqiyotning barcha tomonlarini oldindan ko‘rish, ya’ni bashorat qilish hamda bu taraqqiyotni ta’minlovchi iqtisodiy va texnik salohiyatning samarali variantlarini qidirib topish kerak bo‘ladi.

Mustaqillik yillarida prognozlash va rejalashtirishni takomillashtirish borasida anchagina ishlar amalga oshirildi. Lekin sanoatni rejali, mutanosib rivojlanishining ba’zi bir masalalari hali o‘z yechimini to‘la topgani yo‘q. Shu sababli bu sohada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish va demokratik davlat, bozor iqtisodiyotining talablariga to‘la javob beradigan prognozlash va rejalashtirish tizimini yaratish zarur.

## Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Prognozlash va rejalashtirishning tavsifi, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Prognozlash va rejalashtirishning bozor iqtisodiyotiga mos tamoyillari va usullarichi?
3. Prognozlash va rejalashtirish tizimi nima? Uning bozor munosabatlariga mosligi nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Sanoat ishlab chiqarishi rejasining bo'limlari va ko'rsatkichlari.
5. Biznes-reja nima? U qay tartibda tuziladi?
6. Prognozlash va rejalashtirishni takomillashtirishning qanday yo'llari bor?

## Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O‘zbekiston – bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li. – T.: O‘zbekiston, 1993-yil; 42 bet.
2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo‘llari va choralari. T.:O‘zbekiston, 2009-yil, 56 bet.
3. Karimov I.A. “Mamlakatimizda demokratik islohotlar va fuqorolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi” // Xalq so‘zi, 2010-yil, 13-noyabr.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning Osiyo taraqqiyot banki boshqaruvchilar kengashi 43-yillik majlisining ochilish marosimidagi nutqi. //Xalq so‘zi, 2010-yil 4-may.
5. Karimov I.A. 2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘taradigan yil bo‘ladi. //Xalq so‘zi. 2012-yil, 20-yanvar.
6. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz – keng ko‘lamli islohotlar va modernizatsiya yo‘lini qat’iyat bilan davom ettirish. // Xalq so‘zi, 2013-yil, 19-yanvar.
7. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. // Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.
8. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti (Darslik). –T.: TDIU, 2004-yil, 256 bet.
9. Maxmudov E.X. Korxonalar iqtisodiyoti (O‘quv qo‘llanma).-T.:TDIU, 2004-yil, 208-bet.
10. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».
11. <http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».
12. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»



## VI bob

# SANOAT ISHLAB CHIQRISHINING IQTISODIY VA IJTIMOIY SAMARADORLIGI

### **6.1. Demokratik bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning o‘rni va ahamiyati**

Rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiy strategiyasi uzoq vaqtga mo‘ljallangan fundamental maqsadlarni o‘rtaga qo‘yish bilan bir qatorda, bu maqsadlarga erishish vositalari, yo‘llarini belgilashni ham o‘z ichiga oladi. Bular orasida ishlab chiqarish samaradorligini to‘xtovsiz oshirib borish asosiy o‘rinda turadi.

O‘zbekiston davlatining qudratini mustahkamlash, aholining moddiy va ma‘naviy ne‘matlarga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘laroq qondirish, kelajakda esa, ularni mo‘l-ko‘l yaratish, iqtisodiy va ilmiy-texnika sohasida eng rivojlangan davlatlar qatoridan joy olish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga bevosita bog‘liqdir.

Mustaqillikka erishilganligi, qudratli iqtisodiy va ilmiy-texnik salohiyat yaratilayotganligi, iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarning takomillashayotganligi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish masalalarini birinchi o‘ringa qo‘ydi. Binobarin, Respublika Prezidentining ma‘ruza va nutqlarida, Vazirlar Mahkamasining qarorlarida ishlab chiqarishning, jumladan, sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning mohiyati va ahamiyati, dolzarb muammolari, iqtisodiyotni ekstensiv va intensiv taraqqiyot yo‘liga o‘tkazish munosabati bilan kelib chiqadigan ustuvor vazifalar chuqur va har tomonlama tahlil etib berilmoqda.

Ma‘lumki, ishlab chiqarishni rivojlantirishda ikki xil omil: miqdor va sifat, ekstensiv va intensiv, ya‘ni kengaytiruvchi (uzaytiruvchi) va zo‘r beruvchi, kuchaytiruvchi omillar harakatda bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, agar ishlab chiqa-

rish sohasi kengaytirilsa, ekstensiv suratda kengaygan takror ishlab chiqarish bo'ladi; agar yana ham ko'proq samara beradigan ishlab chiqarish vositalari qo'llaniladigan bo'lsa, intensiv suratda kengaygan takror ishlab chiqarish yuzaga keladi.

O'zbekiston sanoatida ana shu ikki yo'ldan oqilona foydalanish natijasida ishlab chiqarishning samaradorligi bosqichma-bosqich o'sib bormoqda.

Samaradorlik eng ko'p uchraydigan umumiy tushunchalardan biri bo'lib, iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotning xilma-xil sohalarida juda keng ishlatiladi. Masalan, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi, mehnat samaradorligi, o'qish va o'qitish samaradorligi, davolash va davolanish samaradorligi, qabul qilingan qonun va qoidalar hamda yechimlarning samaradorligi va hokozolar.

Samaradorlik sanoat ishlab chiqarish faoliyatining «ko'zgusi» hisoblanadi. Bu «ko'zgu»da ishlab chiqarishning barcha natijalarini ko'rish mumkin. Ma'lumki, har bir tarmoq, korxonalar, qolaversa, har bir shaxs o'z ishlab chiqarish faoliyatida maksimum foyda olishga intiladi. Buning uchun ma'lum xarajatlar qiladi. Ana shu foyda bilan xarajatlar o'rtasidagi farq tarmoq va korxonalar faoliyatining «ko'zgusi» bo'lgan samaradorlikda ko'zga tashlanadi. Ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligi ishlab chiqarish xarajatlarini minimum darajaga keltirishdan iborat.

Bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning alohida o'rni mavjud. Bozor iqtisodiyoti natijalilikni, foydalilikni taqazo etadi. Tartibli bozorga asoslangan iqtisodiyotda eng kam resurs sarflab, ko'p natijaga erishish zarur. Mahsulot ishlab chiqarish jarayonida 5 turdagi resurslar tizimi harakatda bo'ladi: a) moddiy resurslar; b) mehnat resurslari; v) moliyaviy resurslar; g) energetik resurslar; d) axborot resurslari; ya'ni information resurslar. Mana shu resurslardan oqilona foydalanib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish mumkin. Bunday faoliyat

ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yoʻnalishida muhim ahamiyat kasb etadi. Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishning aniq-ravshan yoʻnalishlari Oliy Majlis Senati tomonidan qabul qilingan qonunlar, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlarida koʻrsatib berilgan. Ular toʻgʻrisida shu bobning 3-paragrafida batafsil soʻz yuritilgan.

## **6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezoni va koʻrsatkichlari. Xarajatlarning umumiy va qiyosiy samaradorligi**

Samaradorlik – bu, foydalilik, natijalilikdir. Maʼlumki, qandaydir natija olish uchun mehnat qilish, ishlash, mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat koʻrsatish va maʼlum miqdorda xarajat qilish kerak.

Samaradorlikni aniqlash uchun natijani shu natijaga erishishga sarflangan xarajatlar yoki resurslar bilan taqqoslash kerak. Demak, samaradorlik ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan ularga erishish uchun sarflangan mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarning oʻzaro nisbatidir.

$$S = \frac{\textit{natija}}{\textit{xarajatlar}} = \frac{\textit{natija}}{\textit{mehnat, moddiy va moliyaviy resurslar}}$$

Ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini farqlaydilar. Samaradorlikni iqtisodiy va ijtimoiy turlarga boʻlish shartli boʻlinish hisoblanadi. Moddiy ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan va mehnat xarajatlari bilan bogʻliq boʻlgan natijalarning hammasini iqtisodiy va maʼlum maʼnoda, ijtimoiy samara deb aytish mumkin.

Bu yerda: shuni eslatib oʻtish kerakki, iqtisodiy va ijtimoiy tushunchalarning sunʼiy boʻlishi haqida bahslashish mumkin. Lekin, iqtisod ijtimoiy hayotdan tashqarida boʻlmagani kabi, ijtimoiy hayot ham iqtisodsiz boʻlmaydi. Demak, ularni bir-

biridan ajratib bo'lmaydi. Chunki amalga oshirilgan har bir ish ayni vaqtda ham iqtisodiy, ham ijtimoiy samara keltiradi.

Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarishning iqtisodiy natijasini ko'rsatadi. Masalan, mahsulot ishlab chiqarish – boshqaruv, yangi texnika va texnologiyani joriy etish, mehnat sifatini oshirish va hokazolarning natijasi. Iqtisodiy samara – material, mehnat, pul va boshqa resurslarni tejash tufayli erishilgan miqdor. U vaqtni tejash, qurilish muddatlarini qisqartirish, mehnat sarfini tejash ish vaqtining zoye ketishini kamaytirish, mablag'lar oborotini tezlashtirish, mahsulot yetishtirish hajmini o'stirish, ishlar sifatini yaxshilash va boshqa natijalar bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy samaradorlik shaxsning har tomonlama kamol topishiga yordam beradigan tadbirlarni amalga oshirish samaradorligini ifodalaydi. U mehnat va turmush sharoitlari yaxshilanishida, xodimlar malakasini oshirishda aks etadi va asosiy oziq-ovqat, sanoat tovarlarining aholi jon boshiga iste'mol qilinishi, ijtimoiy iste'mol fondlaridan beriladigan nafaqa va imtiyozlar, kadrlar tayyorlash bo'yicha xarajatlarning o'sishi bilan tavsiflanadi.

Ushbu samaralar ishlab chiqarishning o'zida vujudga kelayotganini va birlashib bajarilgan mehnat tufayli ishlovchilar o'rtasidagi munosabatlar ta'riflanishini nazarda tutsak, ularni ijtimoiy-iqtisodiy samara deb atasak bo'ladi.

Iqtisodiy samaradorlikning mohiyati uning mezon va ko'rsatkichlar tizimida aks etadi.

**Mezon masalasi** iqtisodiy samaradorlik nazariyasining eng muhim sohasi hisoblanadi. Falsafiy ma'noda mezon - bu, asosiy o'lchov, muhim farqli belgi, asosiy nuqtai nazardir. Shular asosidagina u yoki bu sohadagi bizning bilimlarimizning obyektiv haqiqatligini, to'g'riligini va ishonchliligini aniqlash, haqiqatni anglashmovchiliklardan farq qilish mumkin.

Ishlab chiqarishning asosiy maqsadiga erishish uchun barcha resurslardan oqilona foydalanish, tayyorlanadigan mahsu-

lotning har bir birligiga sarflanadigan xarajatlarni kamaytirish kerak. Demak, samarani o'lichaganda mezon sifatida jami ijtimoiy mehnatni tejash, uning unumdorligini oshirish qabul etiladi.

Ishlab chiqarishning umumiy (mutloq) samaradorligi deganda, xarajatlar va resurslarning ayrim turlari bilan solishtirilgan yoki taqqoslangan iqtisodiy samaraning umumiy miqdori tushuniladi.

Ishlab chiqarishning umumiy samaradorligi xarajatlar va resurslarning ayrim turlaridan foydalanish darajasini aniqlash va baholash uchun qo'llaniladi va umuman, xalq xo'jaligi bo'yicha, tarmoqlar, korxonalar, kapital qurilish obyektlari bo'yicha hisoblab chiqiladi. Bunday samaradorlikni aniqlash xarajatlar va resurslar samaradorligi darajasini, samaradorlikning asosiy yig'imlarini aks ettiruvchi differensiyalangan ko'rsatkichlarni hisoblab chiqishga asoslanadi. Bunday ko'rsatkichlarga ishlab chiqarishning yoki unda tayyorlanadigan mahsulotning mehnat sig'imi, material sig'imi, fond sig'imi, kapital sig'imi kiradi.

Mehnat sig'imi milliy daromad, sof, yalpi, tovar mahsulotning yoki natural shaklda ifodalangan mahsulot birligiga sarflangan xarajat miqdorini tavsiflaydi.

Mahsulotning sermehnatliligi - muayyan turdagi mahsulotni (masalan, bitta traktorni, kostyumni yoki ko'ylakni) ishlab chiqarishga sarf bo'lgan ish vaqti miqdorini ifodalovchi ko'rsatkichdir.

Mehnat sig'imining uch turi bo'ladi: texnologik, to'la va xalq xo'jaligi mehnat sig'imi. Mehnat sarfini hisobga olish jihatiga qarab, u yana uch turga: rejali mehnat, normativ mehnat va haqiqiy (amaldagi) mehnat sig'imlariga bo'linadi.

Mehnat sig'imi bevosita sarf (asosiy xodimlar sarf qilgan mehnat) bo'yicha, to'la sarf (yordamchi xodimlar sarf qilgan mehnat) bo'yicha hamda umumiy ijtimoiy mahsulot yoki milliy daromad qiymatiga nisbati bilan belgilanadi. Ayrim komplekslar

va ularning tarmoqlarida, korxonalarda esa, moddiy sarflar miqdorining qiymatiga nisbatan belgilanadi:

$$Mx = \frac{Mx}{Tmx}$$

Ko'pincha amaliyotda mehnat sig'iminin boshqacha ma'nosini bildiruvchi mehnat unumdorligi ( $Mu$ ) ko'rsatkichidan foydalaniladi:

$$Mu = \frac{Tmx}{Mx}$$

Mehnat unumdorligi – inson mehnatining muayyan vaqt ichida ozmi – ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

Ishlab chiqarishning material sig'imi – mahsulot (ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish) birligiga ketadigan va unda ifodalanadigan moddiy resurslar (xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, sotib olinadigan butlovchi buyumlar va yarimfabrikatlar, yoqilg'i va energiya) yalpi sarfini tavsiflovchi ko'rsatkichdir. U quyidagi formula yordamida ifodalanadi:

$$Ms = \frac{Mr}{Tmx}$$

Ishlab chiqarishning fondtalabligi mahsulot birligiga (natural yoki qiymat doirasida) to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish fondlarini tavsiflovchi ko'rsatkichdir. Fond sig'imi ( $F_s$ ) asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning samaradorligini ko'rsatadi va bu fondlar o'rtacha yillik qiymatining ( $F$ ) mahsulot hajmiga ( $Mx$ ) nisbatini ifodalaydi:

$$Fs = \frac{F}{Mx}$$

Bu miqdorning teskarisi fond samarasi (natijasi) yoki fond qaytimi (Fk) deb yuritiladi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$F_k = \frac{Mx}{F}$$

Ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini baholashda kapital qo'yilmalardan foydalanish ko'rsatkichlari ishlab chiqarish fondlarini qayta takror ishlab chiqarishning yangi asosiy va aylanma fondlarini yaratish uchun zarur bo'lgan jamg'arma fondlari samaradorligini tavsiflaydi. Bunday ko'rsatkichlardan eng muhimi kapitaltalablik yoki kapital sig'imi hisoblanadi. Bu ko'rsatkich (Ks) kapital mablag'lar (K) yordami bilan tayyorlangan mahsulotning ko'paygan qismiga nisbati bilan ifodalanadi:

$$Ks = \frac{K}{\Delta Mx}$$

Yuqorida keltirilgan va boshqa bir qator tabaqalashtirilgan (differensiyalangan) ko'rsatkichlar ishlab chiqarish samaradorligini baholash va tashkil etishda muhim o'rin egallaydi, xarajatlar va resurslar asosiy turlarining qaytarib berilishini tavsiflaydi. Lekin, faqat bu ko'rsatkichlar asosida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi o'zgarishiga baho berish qiyin, chunki ular o'zgarishning xarakteri va dinamikasini taqqoslay olmaydi. Undan tashqari, ba'zi davrlarda ular har xil yo'nalishda o'zgaradilar. Masalan, sanoatda mehnat unumdorligi juda sekinlik bilan oshmoqda.

Iqtisodiy samaradorlikni rejalashtirish va tahlil etish nafaqat xarajat va resurslar asosiy turlaridan foydalanish darajasini tahlil etishni, balki uning butunlay o'zgarishini, yig'indi (integral) samaradorligini baholashni ham o'z ichiga oladi. Mana shu maqsadda iqtisodiy samaradorlikning umumlashtiruvchi,

kompleks ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi va ishlab chiqarishning oqibat-natijalari shu ko'rsatkichlar yordamida tahlil etiladi. Bunday ko'rsatkichlar turli xarajatlar va resurslarning darajasini yig'ilgan turda, har xil omillarning ta'sirini hisobga oladi.

Ishlab chiqarish – texnik vazifani hal etishning biror variantining ijtimoiy-iqtisodiy afzalligini asoslab berish, taqdim etilgan variantlardan eng samaralisini tanlab olish maqsadida aniqlanadigan samaradorlik qiyosiy samaradorlik deb ataladi. Qiyosiy samaradorlik ikki va undan ortiq variantni taqqoslash va shu asosda bir variantning boshqa variantlardan ustunligi va optimalligini aniqlab beradi.

Optimal variantni tanlash hamda uni asoslash uchun qo'shimcha kapital mablag'larning qoplanish muddati yoki qiyosiy samaradorlik koeffitsiyentini hisoblab chiqish va ular miqdorini normativ qiymati bilan taqqoslash kerak.

Qo'shimcha kapital mablag'larning o'zini qoplash muddati (V) qo'shimcha kapital mablag'larning ( $K_2-K_1$ ) mahsulot tannarxini pasaytirishdan olingan tejam ( $T_1-T_2$ ) ga nisbati bilan aniqlanadi:

$$V = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

Bu yerda:

V - qoplanish muddati (yil hisobida);

$K_2$  va  $K_1$  - variantlarni joriy etish uchun kerak bo'lgan mablag'lar miqdori;

$T_1 - T_2$  - taqqoslanadigan variantlarning ekspluatatsiya xarajatlari.

Qo'shimcha kapital mablag'larning siyosiy samaradorlik koeffitsiyenti (E) qoplanish muddatining teskari ifodasi hisoblanadi va tannarxni pasaytirishdan olingan tejamning qo'shimcha kapital mablag'lar miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:



$$E = \frac{T_1 \cdot T_2}{K_1 \cdot K_2} \cdot V$$

Keltirilgan xarajatlar, ularning vazifasi va ularni hisoblash usuli. Keltirilgan xarajatlar kapital mablag'larning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, texnikaviy va iqtisodiy masalalarni hal qilish variantlarining eng yaxshisini tanlab olishda qo'llaniladi. Biron bir texnikaviy vazifani hal etishning, ratsionalizatorlik va ixtirochilik takliflari, texnikaviy va tashkillashtirishning mumkin bo'lgan variantlarini, mahsulot sifatini oshirishning turli usullarini taqqoslaganda boshqa shartlari teng bo'lib qolsa, keltirilgan xarajatlar minimum bo'lishini talab qiladigan variant eng yaxshisi hisoblanadi. Bir necha variantlardan eng yaxshisini tanlab olish uchun quyidagi keltirilgan xarajatlar formulasidan foydalanish kerak:

$$S + E_n \cdot K \quad \min \rightarrow$$

Bu yerda: S - muayyan variant bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi;

$E_n$  - kapital mablag'lar samaradorligining normativ koeffitsiyenti;

K - bir yo'la solinadigan kapital mablag'larning yig'indisi.

Xalq xo'jaligida yangi texnika, ixtirolar va ratsionalizatorlik takliflaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini belgilash metodikasida samaradorlikning normativ koeffitsiyenti xalq xo'jaligining hamma tarmoqlari uchun 0,15 ga teng qilib olingan.

Keltirilgan xarajatlarni aniqlash eski texnika o'rniga yangisini yaratish va qo'llash natijasida hosil bo'ladigan iqtisodiy samarani baholashga xalq xo'jaligi nuqtai nazaridan yondoshishni taqozo etadi.

Yillik iqtisodiy samara – bu, yangi texnika, texnologiya va progressiv mahsulot turlarining, mehnat va ishlab chiqarishni

tashkil etishning iqtisodiy samaradorligini tahlil etish va baholashda qo'llaniladigan muhim ko'rsatkichlardan biridir. Bu ko'rsatkich qiyos qilinadigan variantlar bo'yicha sarflangan xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar asosida quyidagi formula yordamida hisoblab chiqiladi:

$$Y = [(T_1 + En * K_1) - (T_2 + En * K_2)] * A_2$$

Bu yerda: Y – yillik tejam;

$T_1$  – yangi texnika bo'yicha tadbirlar joriy qilingungacha bo'lgan mahsulot yoki ish birligining tannarxi (so'm hisobida);

$T_2$  – shuning o'zi, tadbirlar joriy qilingandan so'ng (so'm hisobida);

$K_1$  – tadbirlar joriy qilingungacha mahsulot birligiga sarflangan kapital mablag'lar miqdori;

$K_2$  – shuning o'zi, tadbirlar amalga oshirilgandan so'ng;

A – yangi tadbirlar amalga oshirilgandan boshlab tayyorlanadigan yillik mahsulot yoki ishlarning natura birligi.

En – kapital xarajatlarning normadagi qiyosiy samaradorligi koeffitsiyenti.

U yangi kapital qo'yilmalarning minimal darajadagi iqtisodiy samaradorligini hamda bir so'mlik kapital qo'yilma bir yilda mahsulot tannarhini necha tiyinga kamaytira olishni bildiradi. Masalan, sanoat tarmog'i uchun belgilangan samaradorlik koeffitsiyenti normasi 0,15 bo'lsa, bu shu tarmoqda har bir so'm kapital qo'yilmalar mahsulot tannarxining pasayishi hisobiga eng kami bilan 15 tayinlik tejam, foyda berishi zarur. Samaradorlik koeffitsiyenti «0»dan «1»ga qancha tez intilsa, samaradorlik shuncha yuqori, xarajatlarning rejali qoplanish muddati esa shuncha qisqa bo'ladi.

Ishlab chiqarishning samaradorlik darajasi xilma-xil, bir-biriga bog'liq bo'lgan omillar ta'sirida tashkil topadi va shakllanadi. Har bir kompleks, tarmoq va korxonada uning

texnik-iqtisodiy xususiyati sababli samaradorlikni oshirishning o'ziga xos omillari mavjud.

### **6.3. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo'llari**

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning juda ko'p, xilma-xil omillari va asosiy yo'nalishlari mavjud. Barcha omillar uch belgiga asosan guruhlariga bo'linishi mumkin: manba bo'yicha, ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha, omillarning o'rni va amalga oshirish darajasi bo'yicha.

Omillarni ishlab chiqarish samaradorligini oshirish manbalari bo'yicha tasniflash nimalar hisobiga ijtimoiy mehnatni tejashga erishish mumkinligini yoki erishilganligini aniqlashga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan asosiy omillarga quyidagilarni kiritish mumkin: mahsulotning mehnat sig'imi, material sig'imi, fond sig'imi hamda kapital mablag' talablikni kamaytirish, tabiiy resurslardan ratsional foydalanish va vaqtni tejash. Lekin bunday tasniflash talabga javob bermaydi. Bu savollarga javob topish uchun ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning barcha omillarini ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha guruhlash kerak. Ular ijtimoiy mehnatni tejashga qaratilgan texnik, tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy chora-tadbirlar kompleksidan iborat. Bu yo'nalishlar g'oyat xilma-xildir. Eng muhimlariga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish strukturasi yaxshilash;
- fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, ishlab chiqarish va mahsulotning texnik-iqtisodiy darajasini ko'tarish, fan va texnika yutuqlarini joriy etish muddatini qisqartirish;
- ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash, ixtisoslashtirish, kooperatsiyalash, mahalliyashtirish va hududiy joylashtirish darajasini oshirish;

- boshqarishning strukturasi, moliyalash, baholash va kreditlash hamda rag‘batlantirish tizimini takomillashtirish;

- inson omilini kuchaytirish asosida mehnatkashlarning ijodiy faolligini va tashabbusini oshirishni yo‘lga qo‘yish.

Sanoat ishlab chiqarishini erkinlashtirish tarmoqda islohotlarni chuqurlashtirish, samaradorlikni oshirishning asosiy yo‘nalishi hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishning hal qiluvchi yo‘llaridan yana biri fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishdir. Texnik va texnologik omil mehnat unumdorligini o‘stirishning kamida uchdan ikki qismini ta‘minlaydi.

Ma‘lumki, iqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichlarida texnika taraqqiyotining xarakteri va mazmuni o‘z xususiyatlariga ega bo‘ladi. Masalan, bozor iqtisodiyotiga o‘tish natijasida fan-texnika taraqqiyoti undagi miqdoriy o‘zgarishlargagina emas, balki ko‘proq sifat o‘zgarishlariga qaratiladi. Umuman, samaradorlik iqtisodiyotdagi sifat o‘zgarishlari bilan bog‘liqdir, bu talab fan-texnika taraqqiyotiga ham to‘liq joriy etiladi.

Sanoat ishlab chiqarishi ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini yuqori darajaga ko‘tarishda inson omilining roli beqiyosdir. Insonlarning tashabbusi, kuch-g‘ayrati, jonli ijodiyoti har qanday taraqqiyotning qudratli kuchi va eng muhim manbai hisoblanadi. Shu sababli ham insonni jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi deb ataydilar. U barcha yangiliklarni, shu jumladan, yangi, ilg‘or texnika-texnologiyalarni yaratadi, ishlab chiqarishni oqilona tashkil etadi, ilmiy va amaliy kashfiyotlar qiladi. Barcha ishlab chiqarish vositalari inson mehnati bilan harakatga keltiriladi, foydali narsalar hosil qilinadi. Biroq inson faqat asosiy ishlab chiqaruvchi kuchgina emas, shu bilan birga ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy munosabatlarning subyekti hamdir. Odamlar faoliyati shu munosabatlar orqali ro‘yobga chiqadi. Bu faoliyat yo‘nalishi va natijalari xodimning o‘z faoliyatida qanday o‘y-fikrlarga, tasavvurlarga, maqsadlarga, hayotiy yo‘l-yo‘riqlarga amal qilishiga bog‘liq. Shu sababli

inson omilining mohiyati, ahamiyati va mazmuni tahlil etilganda gap faqat inson haqidagina emas, balki avvalo inson yashab, mehnat qilayotgan ijtimoiy munosabatlarning butun tizimi bilan belgilanuvchi ijtimoiy sifatlar, faoliyatni rag'batlantiruvchi omillar va muddaolar haqida borishi kerak.

### **Qisqacha xulosalar**

Ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi muhim kategoriya sifatida, umuman olganda, ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini, erishilgan natija bilan jonli va buyumlashgan mehnat o'rtasidagi nisbatlarni o'rganadi.

Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligining doimiy oshib borishi obyektiv zaruriyat hisoblanadi va milliy daromadning keskin ko'payishiga imkoniyat yaratib beradi.

Samaradorlik umumiy nazariyasida mezon muammosi, ya'ni baholash o'lchovi, asosiy nuqtai nazar masalasi alohida o'rin egallaydi. Jami ijtimoiy mehnatni tejash, uning unumdorligi o'sishi samaradorlikning mezonini hisoblanadi.

Iqtisodiy hisoblash va tahlil tajribasida ikki xil samaradorlikni farqlaydilar. Birinchi – umumiy (mutlaq) samaradorlik, ikkinchisi – qiyosiy samaradorlik.

Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligining darajasi bir-biri bilan bog'liq o'zaro turli xil omillar ta'siri ostida shakllanadi.

## Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Samaradorlik tushunchasi nimani anglatadi? Uning qanday turlari bor? Mezon va ko'rsatkichlari nimalardan iborat?

2. Mutlaq iqtisodiy samaradorlik nima? U qaysi usulida hisoblanadi?

3. Ishlab chiqarishning qiyosiy-iqtisodiy samaradorligi deganda nimani tushunasiz?

4. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaysi omillar ta'sir etadi?

5. Sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning qanday asosiy yo'llari bor?

## Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni. //Xalq so'zi, 2007-yil, 15-mart.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

3. Karimov I.A. "Mamlakatimizda demokratik islohotlar va fuqorolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi". //Xalq so'zi, 2010-yil, 13-noyabr.

4. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. - // Xalq so'zi, 2014-yil, 18-yanvar.

5. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

6. <http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».

## VII bob

# SANOATDA FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTI

### 7.1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati

Hozirgi davrning eng muhim o'ziga xos xususiyatlaridan biri – bu milliy iqtisodiyotning barcha sohalarda chuqur keskin o'zgarishlar hosil qilayotgan fan va texnikaning shiddatli rivojidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov «Kadrlar tayyorlash milliy dasturini ishlab chiqish» komissiyasining 1997-yil 5-iyunida bo'lib o'tgan majlisida shunday degan edi: «Fan – bu taraqqiyotni anglatadi. Ilm-fanni rivojlantirmay Vatan kelajagi to'g'risida gapirish qiyin»<sup>1</sup>.

Fan-texnika taraqqiyoti – bu, juda murakkab va ko'p qirrali jarayondir. U ijtimoiy va shaxsiy hayotning hamma tomonlarini o'z ichiga oladi. Shu sababli ham fan-texnika taraqqiyoti harakatdagi jarayon hisoblanadi.

Texnika taraqqiyotining asosini fan, ilmiy bilimlar tashkil etadi. Shu o'rinda “fan nima” degan savolga javob topish kerak bo'ladi.

Fan – inson faoliyatining ma'lum sohasi. U shunday sohaki, voqea- hodisalar haqidagi bilimlar yaratiladi va ular nazariy nuqtai nazardan bir yo'lga solinadi. Fan – ijtimoiy fikrlash va bilishning shakllaridan biridir.

Fan yoki ilm – bu, o'qish, o'rganish va hayotiy tajriba asosida fikrlanadigan bilim va malakalar majmuasidir. Uning asosiy vazifasi, avvalo, voqea va hodisalarni, shu jumladan, texnik va texnologik hodisalarni tasvirlash, tushuntirish, oldindan aytib berish, bashorat qilishdan iborat.

Endi texnika va texnologiya nima degan savolga javob topish kerak.

Texnika – bu, eng tor ma'noda mehnat quroli, mehnat vositasi. Keng ma'noda esa, u ishlab chiqarish vositalari, texnologiya usullarini, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish

---

<sup>1</sup> “Xalq so'zi”, 1997-yil, 6-iyun.

shakllarining yig'insidir. U ishlab chiqarish kuchlarining eng faol elementi hisoblanadi.

Texnologiya (yunoncha «technue» – san'at, mahorat, uddalash va ...logos - ta'limot) – ishlab chiqarish jarayonida tayyor mahsulot olish uchun ishlatiladigan xom ashyo, material yoki yarim fabrikatlarning holati, xossasi va shakllarini o'zgartirish, ularga ishlov berish, tayyorlash usullari majmuidir.

Fan-texnika taraqqiyoti juda murakkab jarayon bo'lib, ijtimoiy va shaxsiy hayotning barcha tomonlarini qamrab oladi.

Fan va texnikani bir-biridan faqat shartli ajratib ko'rish mumkin. Aslida esa ular yonma-yon turadi. Shu sababli «Fan-texnika» atamasi ko'p ishlatiladi.

Fan-texnika taraqqiyotining asosini ilmiy bilimlar tashkil etadi. Ilm va bilim asosida yangi texnika va texnologiya yaratiladi, eskilari esa takomillashadi.

Fan-texnika taraqqiyoti – bu, mehnat vositalarini, ishlab chiqarishning eng yangi xom ashyosi va materiallarini, yoqilg'i va energiyaning, texnologik jarayonning, boshqarishning, mehnatni texnik jihatdan qurollantirish va yuqoridagilarning hammasini yangidan yaratishni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishlovchilarning umumiy ma'lumotini, mahoratini uzluksiz sistematik rivojlantirish va takomillashtirish ham fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati bilan chambarchas bog'liqdir.

Yuqorida keltirilgan fikr va mulohazalar umumjamiyat miqyosida, xalq xo'jaligi, uning tarmoqlari, korxonalarda va tashkilotlar miqyosida ham hisobga olinishi mumkin.

Fan-texnika taraqqiyotining vazifasi quyidagilardan iborat:

- tejamkorlikni amalga oshirish (vaqtni, xom ashyo va materiallarni, yoqilg'i, elektr energiyasi va h.k.larni tejash);
- ishlab chiqarish jarayonlarini osonlashtirish, mehnatni engillashtirish;
- mehnatning mazmuni va xarakterini o'zgartirish;



- ishlab chiqarishning ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligini yanada yuqori darajaga ko'tarish.

Fan va texnikaning roli shu qadar kattaki, birona ijtimoiy-iqtisodiy vazifa ularning rivojlanishi hisobga olinmasdan turib hal qilinishi mumkin emas. Respublika Prezidenti I.Karimovning asarlarida, Oliy Majlis Senatining qonunlarida, Vazirlar Mahkamasi qarorlarida, olimlarning ilmiy-amaliy tadqiqotlarida fan-texnika taraqqiyotiga mukammal ta'riflar berilgan.

Mustaqillikni mustahkamlash, kelajagi buyuk davlatni qurish, iqtisodiy o'sishni izchil olib borish, ishlab chiqarish taraqqiyotini tezlashtirishni ilm-fansiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Demak, hamma joyda, hamma vaqtda fan-texnika taraqqiyoti tomon olg'a siljimoq kerak.

O'zbekiston Davlatining fan-texnika siyosati davlat va nodavlat tashkilotlari, mehnatkashlar jamoalari iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy va tarbiyaviy chora-tadbirlarining, harakatlarning tizimi bo'lib, bular fanni rivojlantirish uchun, uning yutuqlarini yangi texnika va texnologiyada mujassamlashtirish hamda ana shu negizda mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarini sifat jihatidan og'ishmay takomillashtirib borish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratilgandir. Fan-texnika siyosatining mohiyati ana shundan iborat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida fan-texnika siyosati umum-davlat siyosati sifatidagina samarali amalga oshirilishi mumkin bo'lib, uning butun tarkibiy qismlari, shuningdek, uni amalga oshirishda ishtirok etuvchilarning butun faoliyati strategik maqsadga bo'ysundirilgan.

Fan-texnika taraqqiyotining mazmuni va maqsadlarini davlat iqtisodiy siyosatining mushtarak (umumiy) vazifalari, shuningdek, bozor iqtisodiyotining u yoki bu bosqichi aniq tarixiy sharoitlari belgilab beradi. Fan-texnika rivoji darajasining, bu borada hal etiladigan vazifalarni chuqur ilmiy umumlashtirish asosida davlat fan-texnika taraqqiyotining

asosiy yo‘nalishlarini ta’riflaydi hamda ularni amalga oshirish uchun optimal shart-sharoitlarni ta’minlovchi tadbirlar ishlab chiqadi.

Fan-texnikani rivojlantirish haqida doimo tashabbus ko‘rsatayotgan Respublika Prezidenti I.A.Karimovning, fan arboblari va muhandis-texnik xodimlarning faoliyati tufayli mustaqillik yillarida qudratli fan-texnika salohiyati yaratildi. O‘nlab ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy o‘quv yurtlari, yuzlab loyiha – konstruktorlik tashkilotlari tadqiqotlar olib bormoqdalar, yangi texnika va texnologiyalarni yaratmoqdalar. Hozirgi ilmiy-tadqiqot institutlari eng mukammal texnika bilan jihozlangan va yuksak malakali ilmiy kadrlar qorishmasidan iboratdir.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojini yuqori darajaga ko‘tarish fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni yanada izchil, yanada qat’iyat bilan talab qiladi. Ayni chog‘da ilmiy-texnika rivojining yutuqlarini ishlab chiqarishda ro‘yobga chiqarish mexanizmini takomillashtirish hozirgi bosqichda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishning hal qiluvchi omili ekanligi davlat siyosatining eng muhim qoidasi hisoblanadi.

## **7.2. Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlari**

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida fan-texnika taraqqiyotining uchta asosiy yo‘nalishidan foydalanish mumkin:

- a) an’anaviy yo‘nalish;
- b) zamonaviy yo‘nalish;
- v) istiqbolli, ustuvorlik yo‘nalishlar.

An’anaviy yo‘nalishga elektrlashtirish, mexanizatsiyalash, qisman avtomatlashtirish, kimyolash kiradi.

Zamonaviy yo‘nalishga elektronizatsiyalash, kompleks mexanizatsiyalash, kompleks avtomatlashtirish (robotlashtirish, kompyuterlashtirish), atom energetikasini jadal rivojlantirish, yangi materiallarni ishlab chiqarish va ularga ishlov berish, hozirgi davr talabiga javob beradigan texnologiyalarni qo‘llash,

undan foydalanishda texnologiyaning ekologiyaga salbiy ta'sirini kamaytirish, imkoni bo'lsa butunlay yo'qotish yo'llari kiradi.

Afzallik, ustuvor yo'nalishlarga quyidagilar kiradi:

- elektronizatsiyalash, biotexnologiyani keng joriy etish, iqtisodiy informatikani ko'paytirib, rivojlantirib, ishlab chiqarishni to'la axborotlashtirish, fundamental fanlar bo'yicha izlanishlarni kuchaytirish;

- yangi, ilg'or (progressiv) texnologiyalarni joriy etish;

- texnika va texnologiya, elektr energiyasi va yoqilg'ilarning, xom ashyo va materiallarning eng yangi turlarini yaratish;

- mavjud mashina va mexanizmlarni, asbob-uskuna hamda jihozlarni modernizatsiyalash.

Bozor iqtisodiyotiga kirib borish munosabati bilan ilm-fan sohasiga turli atamalar va tushunchalar kirib kelmoqda. Masalan, «Nou-xau», innovatsiya, lizing, texnopolis, venchur, injinering, tender, nanotexnologiya va h.k.lar.

«Nou-xau» – bu, texnik, tashkiliy-iqtisodiy, tijorat bilimlari va tajribaning yig'indisi bo'lib, almashish predmeti hisoblanadi. «Nou-xau» tipidagi axborot (informatsiya) raqobatli ishlab chiqarishning, savdning omili sifatida ro'y berishi mumkin. «Nou-xau»ning eng xarakterli, tavsifiy tomoni – bu, texnik bilimlarning yangiligida va aniq, ishlab chiqarish va tijorat vazifalarini bajarish uchun foydaliligidadir. Uni amalga oshirishda shartnoma tuziladi: har xil chizmalar, loyihalar, smeta (bo'ladigan kirim-chiqim hisobi), texkartalar, metodikalar (biror narsaga o'rgatish usullari), formulalar (shartli belgilar bilan ifodalangan matematik miqdorlar), texnik ma'lumotlar va h.k. tanishtiriladi. Eksporter bu ma'lumotlarni yetkazib beradi, importer esa qabul qilib oladi.

“Innovatsiya” – atamasi “yangilik kiritish” yoki “yangiliklar” tushunchalarining sinonimidir. Yangilikni joriy etish: birinchidan, texnika va texnologiya avlodlarini

almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar bo'lsa; ikkinchidan esa, ilmiy-texnika yutuqlari va ilg'or tajribasiga asoslangan yangi texnika va texnologiyalar. Ixtirochilikning rivojlanishi, biror yo'nalishdagi yirik ixtiro va kashfiyotlar maydonga kelishi innovatsiyaning muhim omillari hisoblanadi.

Lizing – mashina, asbob-uskuna, transport vositalari, ishlab chiqarish inshootlarini uzoq muddatli ijaraga olish; uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar eksportini kreditlash shakllaridan biri. Lizingning asosan moliyaviy va oddiy turi mavjud.

Moliyaviy lizing – muayyan muddatda ijaraga beruvchining kapital xarajatlarini to'liq qoplashga yetarli to'lovlardan iborat bo'lib, mulk egasiga bir miqdor foyda ham beradi.

Oddiy lizing – ijara davrida ijaraga olingan mulk qisman amortizatsiyalanadi. Lizing kompaniyasi asbob-uskunalar sotib olib, ularni ijarachi firmaga, odatda, bir yildan 10-15 yilgacha ijaraga beradi. Lizingda ijarachining shartnoma muddati tugagandan so'ng asbob-uskunalarni qoldiq qiymati bo'yicha sotib olish (bu holda egalik huquqi yangi sohibga o'tadi); yangi kelishuv asosida shartnoma muddatini cho'zish; moddiy boyliklarni lizing kompaniyalariga qaytarish va boshqalar ko'zda tutilishi mumkin. Tomonlar lizing shartnomasida ko'rsatilgan davr mobaynida uni buzishga haqi yo'q. Lizing kompaniyalari mashina va uskunalar sotib olish uchun shaxsiy va qarzga olingan mablag'lardan foydalanadilar. Davlat, odatda, ularga qarz olishlari uchun imtiyozli sharoitlar yaratib beradi.

Venchur – kichik biznesning bir turi. Uning mohiyati ilmiy-muhandislik ishlari, yangi texnika, texnologiya, tovar namunalarini yaratish, ishlab chiqarishni boshqarish, tijorat ishini tashkil qilish usullarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish, yirik firmalar va davlat ijara kontrakti buyurtmalarini bajarishdan iborat. Bu ishlar bilan «Venchur korxonalar»i shug'ullanadi. Ular tarkibida tijoratda vositachi bo'lgan korxonalar ham bo'ladi. Venchur korxonalar texnikaning yangi

yo'nalishlarida ish ko'rib, fan-texnika taraqqiyotiga katta hissa qo'shadilar. Ular venchur moliyalashtirishda ham faol qatnashadilar va moliyaviy mablag' to'plab, uni ishga soladilar.

Injining (ixtirochilik), muhandislik maslahat xizmatlari – tijoratchilik qoidalariga asoslangan holda ishlab chiqarishni tashkil etishni ta'minlash, mahsulot sotishni uyushtirish, ishlab chiqarish obyektlarini qurib, ishga tushirish yuzasidan maslahat berish. Bu ish bilan maxsus ixtisoslashgan injining firmalari shug'ullanadi, ular mustaqil firma sifatida bir vaqtning o'zida bir necha mijozlarga xizmat qiladi. Eksport injining firmalari boshqa mamlakatlarga xizmat ko'rsatadi. Ular chet eldagi ilmiy g'oyalar va texnik ishlanmalar bozorida litsenziya sotadi, texnik yangiliklarni xorijda joriy etadi. Injining kompaniyalari daromadi ko'rsatilgan injining xizmatiga bog'liq bo'ladi. Xalqaro injining xizmati ishning texnik-tashkiliy va tijorat tomonlari ko'rsatilgan kontrakt shaklida rasmiylashtiriladi. Injining mohiyati pullik, muayyan xizmatlarga buyurtmaning bir ko'rinishidir. Injining xizmatlari bozori – xalqaro bozorning bir turi, injining xizmatlarining davlatlararo oldi-sotdi qilinishidir.

Tenderlar – bozorda yoki xalqaro bozorda mashina va uskunalarni xarid etish, qurilish-montaj ishlarini bajarish, injining xizmati ko'rsatish uchun tanlov asosida buyurtma berish. Xaridor yoki buyurtmachi eng avval konkurs e'lon qilib, hammani o'z shartlari bilan tanishtiradi. Shunga asosan konkursda ishtirok etuvchi firmalar, konsortiumlar yoki korxonalar o'z takliflarini – tenderlarini xaridor, buyurtmachiga yuboradi. Tenderni injining firmalari hujjatlashtiradi.

Fan-texnika taraqqiyotining muhim an'anaviy yo'nalishlaridan biri ishlab chiqarishni elektrlashtirishdir. Elektrlashtirish deganda elektr energiyasini yetarli darajada ishlab chiqarish, uni kerakli joylarga uzatish va undan keng foydalanish jarayoni tushuniladi. Uning moddiy asosini elektroenergetika tarmog'i tashkil etadi. U elektr energiyasi

ishlab chiqaradigan jihozlarni (elektrostansiyalarni), iste'molchilarga uni yetkazib beruvchi jihozlarni (podstansiyalarni) va elektr uzatkichlarni o'z ichiga oladi.

Elektr energiyasi har turli stansiyalarda ishlab chiqariladi:

- suv bilan ishlaydigan elektr stansiyalar (GESlar);
- issiqlik elektrostansiyalari (GRESlar);
- atom elektrostansiyalari;
- quyosh elektrosantiyalari;
- shamol va boshqa elektrostansiyalar.

Ekspertlarning dalolat berishlaricha, keyingi yuz yillikning o'rtalarida sayyoramizda energiya ishlab chiqarish hozirgi darajadan o'n baravar ortadi. Bunday o'sishni qayta tiklanmaydigan organik yoqilg'i yordamida ta'minlash mumkin emas. Shu sababli energetika muammosi eng jiddiy jahonshumul muammolardan biriga aylanmoqda.

Hozirgi vaqtda, jahon energetikasi asosan organik yoqilg'idan foydalanishga asoslanadi. Umuman, energetika balansida neft va gazning ulushi taxminan 50 foizni, ko'mir 35 foizni tashkil etadi va atigi 15 foizi atom elektrostansiyalari, gidroenergetika va boshqa manbalar ulushiga to'g'ri keladi. Biroq insonning energetika iste'moli shu qadar tez sur'atda o'smoqdaki, organik yoqilg'i kabi an'anaviy energetika resurslarining zaxiralari navbatdagi yuz yillikdayoq yetarli bo'lmay qoladi. Shu sababli insoniyat oldida yangi energiya manbalarini egallashdek dolzarb vazifa turibdi. Hozirgi paytda quyosh, atom (og'ir elementlarning bo'linishi) va yadro energetikasi (yengil yadrolarni termoyadroviy sintez qilish) ana shunday manbalar hisoblanadi.

Yer sathiga yetib keladigan quyosh energiyasining umumiy miqdori insoniyat ehtiyojlarini qondirish uchun batamom yetarlidir. Buning yana bir afzalligi, ancha arzoniga tushadi.

Olimlarning hisoblariga qaraganda, XXI asrning o'rtalariga borib, butun dunyoda jon boshiga elektr iste'mol qilish 3-4 barobar ortadi. Buni qanday ta'minlash mumkin? Organik

yoqilg'ini ishlab chiqarishni kamaytirish kerakmi yoki yo'qmi? Albatta, bu savolga javob topish kerak. Bu muammoni hal etish olimlar va mutaxassislar oldiga katta vazifalar qo'yadi.

Atom energetikasining afzalliklari va kasofati to'g'risida ikki og'iz so'z: AESlarning yemirilishi juda murakkab vaziyatni keltirib chiqaradi. Avariya paytida radioaktiv moddalar ajralib chiqa boshlashi katta hududning radiaktiv zararlanishiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, AESlarni barpo etish xavfsizlik bilan bog'liq bo'lgan prinsipial yangi omilni keltirib chiqaradi. Bu omil naqadar jiddiy ekanligini esa Chernobil' va Yaponiyaning "Fukusima" AESlaridagi avariya yaqqol ko'rsatdi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishni elektrlashtirish borasida juda katta ishlar amalga oshirilishi tufayli yildan-yilga elektr energiyasi ishlab chiqarish ko'paymoqda. Agar 2000-yilda 46 mlrd. kVt soat elektr energiyasi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2012-yilda 53 mlrd. kVt/ soatga yaqin elektr energiyasi ishlab chiqarildi.

**Elektronizatsiyalash** deganda, ishlab chiqarish jarayonlarida elektronikadan keng foydalanish, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan axborotni kompyuterlarda yig'ish, o'tkazish va ishlash tushuniladi. Elektronikaning makro va mikro turlari mavjud bo'lib, ular sanoat ishlab chiqarish boshqaruvida alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, lahzali biznes borasida juda qo'l keladi.

**Avtomatlashtirish** – ilgari odam bajaradigan, boshqarish va nazorat qilish vazifalari asboblar, avtomatik qurilmalar zimmasiga yuklanadigan mashinali ishlab chiqarishni rivojlantirish jarayoni. Avtomatlashtirish jarayonida inson faqat operatorlik vazifasini ado etadi. Sanoat ishlab chiqarishini avtomatlashtirishdan maqsad – mehnat unumdorligini oshirish, mahsulotlar sifatini yaxshilash, ishlab chiqarishning barcha resurslaridan foydalanishning optimal sharoitini yaratish.

Fan-texnika taraqqiyotining eng zamonaviy yoʻnalishlaridan biri – bu ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishdir.

**Modernizatsiyalash** – bu barcha voqea, hodisa va jarayonlarni, jumladan ishlab chiqarishni zamonaviy talabga moslab oʻzgartirish, yaʼni zamonaviylashtirish va yashartirishdir. Modernizatsiya (fransuzcha modernisation, moderne – yangi, zamonaviy) jamiyat hayot faoliyatining barcha sohalarida kechadigan murakkab global jarayon boʻlib hisoblanadi.

Modernizatsiyalashning bosh maqsadi – amaldagi ishlab chiqarish apparatini fan-texnika taraqqiyoti talablariga muvofiq-lashtirish, asbob-uskunalar va xodimlarning mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmini koʻpaytirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifati va raqobatbardoshligini oshirish, mehnat sharoitlarini maksimal darajada yaxshilash, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishdan iborat<sup>1</sup>.

Sanoat ishlab chiqarishini modernizatsiyalashning bir qator asosiy yoʻnalishlari va instrumentlari mavjud. Ularni 6-chiz-mada koʻrish mumkin.

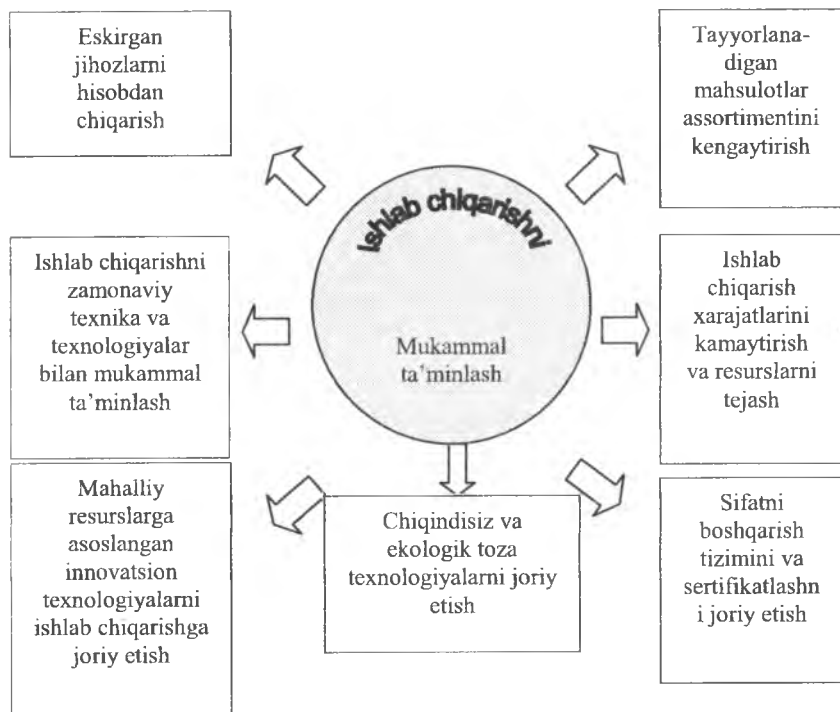
Keyingi 20 yil ichida sanoat ishlab chiqarishini modernizat-siyalash tufayli sanoat korxonalarining bino va inshootlari rekonstruksiya qilindi. Eskirgan mashina-mexanizmlar, asbob – uskunalar, uzatuvchi qurilmalar, agregat va apparatlar, transport vositalari va boshqa asosiy fondlar yangilari bilan almashtirildi. Mahalliy resurslarga asoslangan innavatsion texnologiyalar joriy etildi, tayyorlanayotgan mahsulotlarning nomenklaturasi va assortimenti kengaytirildi. Ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarish boʻyicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va resurslarni tejash tizimi yuzaga keldi. Sifatni boshqarish tizimi, standartlash va

---

<sup>1</sup> Махмудов Е., Рахмонова Ф. Модернизация – стратегический курс страны / Деловой партнёр. 8-14 ноября, 2012 г.



sertifikatlash muammolari oqilona hal etildi. Mustaqillik davrida ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan qayta qurishga bir necha trilion kapital mablag' sarflandi.



6-chizma. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yo'nalishlari va instrumentlari.

Barqaror iqtisodiy rivojlanishni uzluksiz ta'minlash uchun, ishlab chiqarishini zamonaviy talab va didga moslab yashartirish uchun sanoat ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash ishlarini yanada jadallashtirish kerak bo'ladi. Shularni nazarda tutgan holda O'zbekiston hukumati

2009-2014-yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha eng muhim loyihalarni amalga oshirish dasturini ishlab chiqqan. Bu dasturga umumiy qiymati 42,5 milliard dollardan ortiq 300 dan ziyod loyiha kiritilgan.

Bugungi kunda kompyuter va axborot texnologiyalari, telekommunikatsiyalar tarmoqlarini, ma'lumotlar uzatishni, Internet xizmatlariga kirib borishni rivojlantirish va zamonaviylashtirish respublikamizda ustuvorlik kasb etmoqda. Bu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov tomonidan 2002-yil 30-mayda imzolangan «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida»gi Farmon alohida ahamiyatga molikdir. Ushbu hujjatga muvofiq Respublikada kompyuterlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish sohasidagi vazifalarni muvofiqlashtiruvchi kengash tuzilgan. Uning zimmasiga mazkur sohani rivojlantirishning zamonaviy xalqaro tendensiyalari va mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasiga mos keluvchi ustuvor yo'nalishlarini belgilash, bu borada dasturlar, loyihalar, me'yoriy-huquqiy hujjatlarning ishlab chiqilishi hamda ekspertizadan o'tkazilishini tashkil etish, malakali kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash, jumladan, mutaxassislarni chet ellarda o'qitish borasidagi ishlarni muvofiqlashtirish kabi muhim vazifalar yuklatilgan.

Unda «...real iqtisodiyot tarmoqlarida, boshqaruv, biznes, fan va ta'lim sohalarida kompyuter va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, turli aholi qatlamlarining zamonaviy kompyuter va axborot tizimlaridan keng bahramand bo'lishlari uchun shart-sharoitlar yaratish...» belgilab qo'yilgan.

O'zining axborot-kommunikatsiyalar texnologiyalari infratuzilmasini shakllantirgan mamlakatlarga global iqtisodiyotga kirib borishi mumkin. Shuning uchun ham ko'pgina mamlakatlar zamonaviy ishlab chiqarish yoki axborot-kommunikatsiyalar texnologiyalarini keng ko'lamda qo'llashga qaror

qildilar. Chunki ular qo‘shimcha ish joylarini tashkil etish va xodimlarni qayta tayyorlashda chet el investitsiyalarini jalb etadigan «yadro» bo‘lib xizmat qiladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlar axborot-kommunikatsiyalari bozorini tahlil etish shuni ko‘rsatadiki, ushbu texnologiyalardan keng miqyosda foydalanish iqtisodiy o‘shish, mehnat unumdorligi va sifatini yuksaltirish, aholi bandligini ta‘minlash hamda jahon bozori bilan kechadigan integratsiya jarayonlarini tez sur‘atlarda amalga oshirishga katta imkoniyat yaratib bermoqda. Ushbu an‘analarni mamlakatimiz milliy iqtisodiyotining barcha tarmoqlarida ham kuzatish mumkin.

O‘zbekistonda axborot-kommunikatsiyalar bozori shakllanishining barcha huquqiy va me‘yoriy hujjatlari mavjud. Izchillik bilan rivojlanib borayotgan ushbu tarmoqqa chet el sarmoyalarini jalb qilish va qo‘shma korxonalar ochish uchun barcha shart-sharoitlar yetarli. Ana shu shart-sharoitlardan sanoat ishlab chiqarishida keng foydalanish uning samaradorligini oshirishga katta imkoniyatlar yaratib beradi.

**Kimyolashtirish** – ishlab chiqarishning hamma sohalarida kimyo fanining barcha yutuqlaridan keng foydalanish, ishlab chiqarishning barcha jarayonlariga kimyoviy materiallarni, xom ashyo va materiallarni qayta ishlashning kimyoviy usullarini joriy etishdash iboratdir. Kimyolashtirish yordami bilan oldindan belgilangan xususiyatli xom ashyo materiallarni tayyorlash mumkin. Masalan, bo‘yoq va laklar, sintetik kauchuk, sintetik tola, plastmassalar va h.k.lar.

O‘zbekiston Respublikasi juda katta fan-texnika salohiyatiga ega. Bu yerda O‘zbekiston FA va 400 dan ortiq ilmiy-tadqiqot muassasi bo‘lib, ularda fan-texnika taraqqiyotining fundamental va amaliy muammolari tadqiq qilinadi, xususan, sanoat ishlab chiqarishiga uning ilmiy-texnika bazasini mustahkamlash borasida ilmiy va amaliy yordam ko‘rsatiladi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston sanoatiga xorijiy mamlakatlarning fan va texnika sohasidagi tajribalarini olib

kelish hamda ularni joriy etish masalasiga juda katta e'tibor berilmoqda. Keng ko'lamda globallashtirish jarayoni kechayotgan bugungi kunda olimlarning yutuqlari tijoratlashib bormoqda va hozirgi paytda dunyo bozoridagi eng qimmat mahsulot turlaridan biriga aylanmoqda.

XXI asrning boshlarida fan-texnika taraqqiyoti juda muhim yo'nalishlarini yanada jadallashtirish zaruriyati yuzaga keldi. Shu sababli Akademik Islom Abdug'aniyevich Karimov o'zining "Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va choralari" nomli asarida bu yo'nalishlarni belgilab, ularga alohida urg'u berib shunday dedi: "...ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik yangilash va diversifikatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni keng jalb etish – O'zbekiston uchun inqirozni bartaraf etish va jahon bozorida yangi marralarga chiqishning ishonchli yo'lidir".<sup>1</sup>

### **7.3. Fan-texnika taraqqiyotining samaradorligini baholash**

Yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish uchun uning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini aniqlash kerak. Shu sababli yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish asosida xalq xo'jaligida, jumladan, sanoat ishlab chiqarishida yuqori ko'rsatkichlarga erishish uchun texnik chora-tadbirlarning qaysi biri foydali ekanligini aniqlash zarur.

Texnik tadbirlarning asosiy guruhlari quyidagilardan iborat:

- mashina va mexanizmlar, jihozlar va asboblarning yangi hamda takomillashgan turlari va konstruksiyalari;
- xom ashyo, materiallar, yoqilg'i va energiyaning yangi turlari;
- texnologik jarayonlarning yangi va takomillashgan turlari;

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: "O'zbekiston", 2009-yil, 14-bet.

- mahsulotning kimyoviy va fizik xossalarini, parametr va assortimentlarini yaxshilash;
- texnologik jarayonlarni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish;
- jihozlarni modernizatsiyalash;
- bino va inshootlarning yangi tiplarini yaratish;
- mehnatni tashkil etish va boshqarishning yangi va takomillashgan usullari;
- ixtirochilik va ratsionalizatorlik takliflari.

Korxonalar, tarmoqlar va tarmoqlararo komplekslarda ishlab chiqarish sur'atini tezlashtirish, mahsulot hajmini ko'paytirish, uning sifatini oshirish, ishlab chiqarishning foydaliligini ko'tarish uchun fan-texnika tarqqiyotini jadallashtirish kerak. Bu ish ma'lum chora-tadbirlarni amalga oshirish hisobiga bo'lishi mumkin. Chora-tadbirlar albatta, samarali bo'lishi kerak. Uni hisobga olmasdan, baholamasdan fan-texnika bo'yicha tadbirlar ishlab chiqarishga joriy etilmaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti tadbirlari iqtisodiy samarasini hisoblash tartibi uslubiy qo'llanmalarda izohlab berilgan.

Ularga quyidagilar kiradi:

- kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash bo'yicha Namunali (Tipovaya) metodika;
- iqtisodiyotda yangi texnika, ixtirochilik va ratsionalizatorlik takliflaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi;
- korxonalar va ishlab chiqarish birlashmalari boshqaruvi-ning avtomatlashtirilgan tizimining iqtisodiy samaradorligini hisoblash metodikasi;
- boshqaruvning avtomatlashtirilgan tizimi samaradorligini aniqlash metodikasi (GOST-24.702.85).
- mehnatni ilmiy tashkil etish, ya'ni MIT bo'yicha chora-tadbirlarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi;

- atrof-muhitni muhofaza etish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun sarflangan xarajatlarning iqtisodiy samarasini aniqlash uchun vaqtinchalik metodika.

Undan tashqari, tarmoq vazirliklari, ilmiy tekshirish institutlari, loyiha tashkilotlari, oliy o'quv yurtlari ham metodik materiallar tayyorlashlari mumkin.

Texnika taraqqiyoti, avvalo, yangi texnikani yaratish orqali amalga oshiriladi va ro'y beradi. Shu sababli yaratilgan va joriy etilayotgan texnika samarali yoki samarasizligini bilish, demak, samarani o'lchash va baholash kerak.

Yangi texnika samaradorligini hisoblash qiyosiy samaradorlikni aniqlash tamoyillariga asoslanadi. Hozirgi kunda bunday hisob-kitoblar xalq xo'jaligida yangi texnikadan, ixtirochilik va ratsionalizatorlik takliflaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi asosida amalga oshiriladi.

Bu metodikaga binoan iqtisodiy samara quyidagi formula yordamida ifodalanadi:

$$S = (X_1 - X_2) \times A_2$$

Bu yerda: S – yillik iqtisodiy samara, so'm;

$X_1$  va  $X_2$  – yangi texnika yordami bilan tayyorlangan mahsulot birligiga sarflangan, keltirilgan xarajatlar ( $T + E_n \times K$ );

$A_2$  – hisobot yilida yangi texnika yordamida ishlab chiqarilgan mahsulotning yillik hajmi.

Yangi texnikaning samaradorligini hisoblash va tahlil etishda uning ijtimoiy natijalari va oqibatlarini ham hisobga olish kerak. Ular jumlasiga, mehnat sharoitlarini yaxshilash, xavfsizlik va qulaylikni ta'minlash, xodimlarning bilimi va ilmi hamda malakasini oshirish, atrof-muhitni muhofaza qilish, inson faoliyati uchun eng yaxshi sharoitlar yaratish kiradi.

## Qisqacha xulosalar

Sanoatning ilmiy-texnika bazasi – bu, uning ilmiy-texnik salohiyati va barcha mehnat vositalarining majmuidir. Bu salohiyat, avvalo, sanoat, so‘ngra, iqtisodiyotning boshqa sohalari rivojini ta‘minlaydi.

Mustaqillik yillarida bu salohiyatni yuqori darajaga ko‘tarish uchun barcha imkoniyatlar ishga solindi. Sanoat ishlab chiqarishiga eng samarali ilmiy tadqiqotlarning natijalarini, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlanmalarni joriy etish yo‘lga qo‘yildi. Natijada ilg‘or texnologiyalar va innovatsion g‘oyalar samarasi yildan yilga oshib bordi.

Mamlakat sanoatining yanada izchil va barqaror rivojlanishini ta‘minlash uchun Fan-texnika rivojining ustuvor va eng istiqbolli yo‘nalishlaridan to‘la-to‘kis foydalanish zarur.

“...korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish”<sup>1</sup> – Inqirozga qarshi choralar dasturida belgilangan kompleks chora-tadbirlar orqali hal etiladigan asosiy vazifalardan birinchisi hisoblanadi<sup>1</sup>.

### Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati nimada?
2. Texnika va texnologiyaning tavsifi va uning turlari.
3. Fan-texnika taraqqiyotining yo‘nalishlari: Ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash; ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash, ishlab chiqarishni kimyolashtirish, yangi mehnat buyumlari va qurollari, energiya va yoqilg‘ining yangi turlarini yaratish.
4. Yangi texnikani ishlab chiqarishga joriy etishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash usuli nimalarni ko‘zda tutadi?

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 32-bet.

## Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O‘zbekiston – bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li. – T.: O‘zbekiston, 1993-yil, 42 bet.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni. //Xalq so‘zi, 2007-yil, 15-mart.

3. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo‘llari va choralari. - T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

4. Karimov I.A. Osiyo taraqqiyot banki boshqaruvchilar kengashi 43-yillik majlisining ochilish marosimidagi nutqi. //Xalq so‘zi, 2010-yil, 4-may.

5. Karimov I.A. “Mamlakatimizda demokratik islohotlar va fuqorolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi”. // Xalq so‘zi, 2010-yil, 13-noyabr.

6. Karimov I.A. Osiyo quyosh energiyasi forumining oltinchi yig‘ilishidagi nutq. // Xalq so‘zi, 2013-yil, 23-noyabr.

7. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. – // Xalq so‘zi, 2014-yil 18-yanvar.

8. Bekmuradov A.Sh. va boshqalar. O‘zbekiston iqtisodiyotini liberallashtirish va modernizatsiyalash yo‘lida. Ekspress-prospekt – T.: Iqtisodiyot, 2009-yil, 5 bet.

9. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

10. <http://www.gov.uz> – «Hukumat sayti».

11. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»



## VIII bob

# ISHLAB CHIQRISHNI IJTIMOIIY TASHKIL ETISH

### 8.1.Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o‘zaro bog‘liqligi

Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllariga quyidagilar kiradi:

- konsentratsiyalashtirish;
- mahalliyalashtirish;
- ixtisoslashtirish;
- diversifikatsiya qilish;
- kooperativlashtirish;
- kombinatsiyalashtirish.

Konsentratsiyalashtirish – bir xil, o‘xshash mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarni yiriklashtirishdir.

Mahalliyalashtirish – bu ishlab chiqarishni mahalliy sharoitga va zamonaviy talablarga moslashtirishdir.

Ixtisoslashtirish – bu alohida ishlab chiqarish uchastkalari, sexlar, korxonalar, tarmoqlarni konstruktiv va texnologik jihatdan o‘xshash bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga yoki jarayonlarni bajarishga mujassamlashtirishdir.

Diversifikatsiya qilish – bu korxonalar va tarmoqlarning faoliyat sohasini o‘zgartirish va kengaytirish, ishlab chiqariladigan mahsulotlar turini ko‘paytirish va ularning xilma-xilligini ta‘minlashdir.

Kooperativlashtirish – ma‘lum turdagi mahsulotni hamkorlikda tayyorlash bo‘yicha korxonalarining birgalikda faoliyat ko‘rsatishidir.

Kombinatsiyalashtirish – turli tarmoqlarga mansub bo‘lgan mahsulot ishlab chiqarishni yoki jarayonlarni bir korxonada miqyosida mujassamlashtirishdir.

Ishlab chiqarishni tashkil etishning bu shakllari mustaqillik tufayli va milliy iqtisodiyotni isloh etish, erkinlashtirish munosabati bilan o'z mohiyati va mazmunini, maqsadi, vazifalarini anchagina o'zgartirdi. Ayniqsa ishlab chiqarishni konsentratsiyalashtirish, kichik va o'rta korxonalarining paydo bo'lishi munosabati bilan ular o'rtasida uyg'unlashuv yuzaga keldi.

Oliy Majlis Senati tomonidan qabul qilingan qonunlar va Vazirlar Mahkamasining qarorlarida, Prezident asarlarida ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Natijada ular oqilona ravishda, sanoat siyosatining barcha talablariga javob beradigan yo'sinda rivojlanib bormoqda. Bu jarayonlarning zarurligi va ularni takomillash-tirish masalalari milliy iqtisodiyot taraqqiyotining keyingi bosqichlarida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

## **8.2. Konsentratsiyalashtirish, uning mohiyati va ahamiyati**

Ishlab chiqarishning konsentratsiyalashtirish – bu mahsulot tayyorlash, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatishni eng yirik korxonalarda to'plash jarayonidir. Uning bir necha turlari mavjud. Ular agregat, texnologik, tashkiliy xo'jalik va korxonalarni yiriklashtirish shakllarida ifodalanadi.

Agregat shaklida ishlab chiqarishni konsentratsiyalashtirish dastgohlarning quvvatini oshirishdir, ya'ni agregatlarning unumdorligini yuqori darajaga hamda ma'lum xildagi mahsulotlarni ishlab chiqarishning umumiy quvvatida yuqori unumdor agregatlar salmog'ini ko'paytirishdir. Bu jarayon sanoatning yetakchi, ayniqsa, elektroenergetika, metallurgiya, ximiya, yoqilg'i va qurilish materiallari tarmoqlarida sezilarli.

Konsentratsiyalashtirishga texnologik jihatdan o'xshash ishlab chiqarishlarning quvvatini oshirish orqali erishish mumkin. Masalan, metallurgiyada – cho'yan, po'lat eritish, prokat ishlab chiqarish, to'qimachilikda – yigirish, to'qish,

bo'yash, mashinasozlikda – quyuv, mexanik ishlov berish, yig'uv jarayonlarining mujassamlashishi.

Korxonalarni va ularning tarkibidagi sex va uchastkalarni yiriklashtirish ishlab chiqariladigan mahsulotning yillik hajmini ko'paytiradi, mahsulot sifatini yaxshilaydi, mehnat unumdorligini oshiradi.

Yirik korxonalarining afzalliklariga quyidagilar kiradi:

-yuqori unumli texnika va innovatsion texnologiyalarni qo'llash va ulardan foydalanish imkoniyatlarining ko'pligi;

-ishlab chiqarish fondlaridan oqilona va samarali foydalanish;

-xodimlar mehnat unumdorligining yuqoriligi;

-sanoatga ishlab chiqarish samaradorligini oshiradigan eng yangi fan-texnika yutuqlarini, o'zlashtirishga ta'sir ko'rsatadigan quvvatli konstruktorlik, texnologik va ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari, byurolarini tashkil etish imkoniyatlar;

- mahsulot birligiga to'g'ri keladigan asosiy va yordamchi xizmat ko'rsatish xarajatlarining pastligi va h.k.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kichik biznesning o'rni va roli juda katta ahamiyatga ega. Shu sababli mustaqillik yillarida kichik biznesning rivojlanishiga alohida e'tibor berildi. Natijada uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 55,8 foizga teng bo'ldi. Lekin sanoat sohasidagi uning ulushi hali ham juda past bo'lib, 2012-yilda u atigi 23 foizga teng bo'ldi.

### **8.3. Mahalliyashtirish: uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni**

Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish deganda ishlab chiqarishni mahalliy sharoitga va zamonaviy talablarga moslashtirish tushuniladi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan inqirozga qarshi choralar dasturida ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, oziq-ovqat va boshqa iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantirish tadbirlari ahamiyatli o'rin tutadi.

Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish – sanoat ishlab chiqarishining turli bosqichlarida import shaklida xarid qilish orqali qo‘llaniluvchi detallar, butlovchi qismlar, yarim tayyor mahsulotlar va tayyor mahsulotlarni mahalliy xomashyo va materiallar asosida ishlab chiqarishga o‘tkazish jarayonidir.

Import o‘rmini bosish samarasi – mahalliyashtirish jarayonini amalga oshirish orqali ishlab chiqarilgan mahsulot va ko‘rsatilgan xizmatlar natijasida tejalgan import mahsulotlari qiymatidir<sup>1</sup>.

Mahalliyashtirish dasturi o‘z mazmuniga ko‘ra respublikamiz korxonalarida zamonaviy talablarga javob beruvchi, raqobatbardosh va import o‘rmini bosuvchi mahsulotlarni mahalliy xomashyo va materiallardan ishlab chiqarish, va ularning hajmini oshirish, asossiz import hajmini qisqartirish, eksportbop mahsulotlarni ko‘plab ishlab chiqarish, yangi ish joylarini yaratish kabi maqsadlarni namoyon etadi. Mazkur dasturning rivojlanish bosqichlari Prezidentimiz va hukumatimiz tomonidan qabul qilingan bir qator me‘yoriy hujjatlar, jumladan: O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 14-yanvardagi 18-sonli qarori; O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 22-iyundagi PQ-386-sonli qarori; O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007-yil 8-maydagi 93-sonli qarori; O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-maydagi PQ-879-sonli qarori; O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 3-iyuldagi 149-sonli qarori orqali belgilab berilgan.

Mamlakatimizda mahalliyashtirish jarayonlarining salmoqli natijalarga erishishida ishlab chiqaruvchilarga berilgan imtiyoz va qulayliklarning roli beqiyosdir. Jumladan, O‘zbekiston

---

<sup>1</sup> O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning “Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi” mavzusidagi ma‘ruzasini o‘rganish bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua.– T.: Iqtisodiyot. – 2011, 163 b.

Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-maydagi PQ-879-sonli qaroriga ko‘ra butlovchi qismlar va detallar, tayyor mahsulotlar, materiallar va xom ashyo turlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar 2011-yil 1-yanvargacha:

- chetdan keltiriladigan texnologik asbob-uskunalar va ular uchun ehtiyot qismlar, shuningdek mahalliyashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarishda texnologik jarayonda foydalaniladigan respublikada ishlab chiqarilmaydigan komponentlar uchun bojxona to‘lovlari (bojxonada rasmiylashtirish yig‘imlaridan tashqari);

- mahalliyashtirish loyihalari bo‘yicha ishlab chiqarilgan mahsulotlar bo‘yicha foyda solig‘i, yagona soliq to‘lovi (soliq solishning soddalashtirilgan tizimini qo‘llaydigan subyektlar uchun);

- mahalliyashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan asosiy ishlab chiqarish fondlari bo‘yicha mulk solig‘i to‘lashdan ozod qilinadilar.

Mahalliyashtirish jarayonlarini kuchaytirish hamda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni yanada rag‘batlantirish maqsadida “Mahalliyashtirish dasturi”ga loyihalarni kiritishning maqsadga muvofiqligini baholashga qo‘yiladigan quyidagi yagona mezonlar va talablar majmui ishlab chiqilgan:

- iqtisodiyot vazirligining xulosasiga ko‘ra mamlakat sanoatini rivojlantirishning asosiy ustuvorliklariga muvofiqlik;

- mahalliyashtiriladigan mahsulotni ishlab chiqarishni tashkil etish uchun quvvatlar va xom ashyo resurslarining mavjudligi;

- mahalliyashtirish darajasi bosqichma-bosqich oshirib borilgan holda ishlab chiqarish boshlangan paytdan boshlab 12 oy mobaynida ishlab chiqarilayotgan mahsulot bo‘yicha mahalliyashtirish darajasining kamida 30 foizga etishi;

- TIF TN kodi bo‘yicha pirovard mahsulot tovar pozitsiyasi boshlang‘ich xom ashyoga taqqoslaganda kamida birinchi 4 belgilardan biri darajasiga o‘zgarishi ta‘minlanishi;

- mahalliy lashtiriladigan mahsulotning sotish narxi ana shunday import qilinadigan mahsulot narxidan yuqori bo'lmaganda loyihaning iqtisodiy o'zini qoplashi (O'zbekistongacha bo'lgan transport sarf-xarajatlari, bojxona va soliq to'lovlari hisobga olingan holda);

- Iqtisodiyot hamda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirliklarining xulosalariga ko'ra mahalliy lashtiriladigan mahsulotga ichki va tashqi bozorlarda barqaror talabning mavjudligi;

- mahalliy lashtiriladigan mahsulotga nisbatan xalqaro standartlar bo'yicha ishlab chiqarish boshlangan paytdan boshlab 18 oy mobaynida sifatni boshqarish tizimi joriy etilishi.

Belgilangan qulay shart-sharoitlar va imtiyozlar natijasida Mahalliy lashtirish dasturi doirasidagi ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga oshib bormoqda. Shuningdek, mamlakatimizda oziq-ovqat va boshqa iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantirishga ham katta e'tibor qaratilmoqda.

Bu masalaga oid dasturlarda mamlakatimiz ishlab chiqarish korxonalarini uchun keng ko'lamlil rag'batlantirish tizimi nazarda tutilgan. Jumladan, ular uchun 2012-yilning 1-yanvarigacha quyidagi soliq va bojxona imtiyozlari berilgan edi:

- go'sht va sutni qayta ishlashga ixtisoslashgan mikrofirma va kichik korxonalar uchun bo'shagan mablag'larni ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlash va modernizatsiya qilishga maqsadli ravishda yo'naltirish sharti bilan yagona soliq to'lovi stavkasini 50 foizga qisqartirish;

- tayyor nooziq-ovqat tovarlarning muayyan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalarini foyda va mulk soliqlaridan, mikrofirma va kichik korxonalarini yagona soliq to'lovidan ozod qilish.

2010–2013-yillar mobaynida ishlab chiqarishni mahalliy lashtirish dasturini amalga oshirish tufayli juda katta natijalarga erishildi. Faqat 2013-yilning o'zida mahalliy lashtirish dasturi doirasida qiymati 11 trillion so'mlik mahsulot ishlab chiqarildi.

#### **8.4. Ixtisoslashtirish, uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni**

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish (frans. – specialisation, lotincha specialis – ayrim, maxsus) – ijtimoiy mehnat taqsimotining shakli. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish xilma-xil mahsulotlarni, ularni ishlab chiqarishning turli bosqichlarini bir-biridan ajralib chiqishi tufayli yangidan yangi ko'pgina ishlab chiqarish sohalarining vujudga kelish jarayonidir.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida qishloq xo'jaligi, sanoat, qurilish va boshqa har xil ishlab chiqarishlar mustaqil soha bo'lib ajralib chiqqan. Bu sohalarning o'z ichida ham ajralib chiqish sodir bo'lishi natijasida biron alomatiga ko'ra bir-biriga yaqin korxonalarni birlashtiruvchi ixtisoslashgan tarmoq vujudga kelgan.

Alohida ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalar bir xil yoki bir turli mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishga erishganlar hamda maxsus, o'ziga xos texnologiya jarayoni va ixtisoslashgan kadrlar bilan ajralib turgan va turishi mumkin.

Ishlab chiqarishning ixtisoslashtirishning eng birinchi va elementar shakli sanoatning boshlang'ich shakli bo'lmish hunarmandchilik bilan birga vujudga keldi. Mehnat taqsimoti asosida rivojlanayotgan tovar xo'jaligi ishlab chiqarishning universalizmini yemirib tashladi.

Korxonalarining ixtisoslashuvi – ularda mukammalroq texnika va texnologiya, mehnatni tashkil etishning ilg'or usullarini qo'llashni yengillashtiruvchi turdosh mahsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirish jarayonidir.

Ixtisoslashtirish jarayonining taraqqiyoti ijtimoiy ishlab chiqarishning o'sishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Ixtisoslashtirish, o'z navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishiiga yordam beradi. Ishlab chiqarish vositalari va ish kuchining juda keng miqyosda birlashtirilishi hozir iqtisodiy zaruriyat bo'lib koldi. Hozirgi

zamon texnika taraqqiyotining muhim omillari – elektronizatsiyalash, kompleks avtomatlashtirish, yangi materiallarni yaratish va joriy etish, ilg‘or texnologiyalarni, jumladan, bio-nano texnologiyalarni vujudga keltirish ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish bilan bevosita bog‘liqdir.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish sanoat korxonalarining ishini eng ratsional, oqilona tashkil etish hisoblanib, binolardan, jihoz va asbob-ukunalardan, materiallardan bekami-ko‘st foydalanishda, fan va texnikaning eng oxirgi yutuqlarini joriy etishda, takomillashgan maxsus mashina va asboblarni qo‘llashda, mehnat unumdorligini oshirishda, mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish xarajatlarini tejashda katta samara keltiradi.

Korxonada bo‘limlarining ixtisoslashuvi ayrim sexlar, uchastkalar, ish joylarining ayrim mahsulotlar ishlab chiqarishga va jarayonlarni bajarishga ixtisoslashuvida ifodalanadi.

Sanoatda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish jarayonining quyidagi shakllari keng tus olgan:

-birinchi, eng oddiy va keng tarqalgan shaklli buyumlar buyicha ixtisoslashtirish. Uning bunday shakli korxonalarni texnologik jihatdan bir-biriga o‘xshash bo‘lgan va cheklangan miqdordagi mahsulot turlarini ishlab chiqarishga moslashtirishdan iborat;

-ikkinchi, detalli ixtisoslashtirish, ya’ni buyum yoki mahsulotning bir qismini, uzel detalini (masalan, motor, reduktor, karbyurator, porshen, gilza, kuzov, bunker va h.k.larni) ishlab chiqarish;

-uchinchi, texnologik ixtisoslashtirish. Bu ixtisoslashtirishning eng oliy shakli bo‘lib, mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasining ma’lum operatsiyalarini bajarishni o‘zida mujassamlashtiradi. Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot turlarining kengayishi ixtisoslashishning doimo rivojlanishi va mukammallashuvining zarurligini ifodalaydi. Masalan, mashinasozlikda buyumlar bo‘yicha ixtisoslashish -



ma'lum ishlab chiqarish tarmoqlari yoki ish turlari uchun mashinalar ishlab chiqarishning mujassamlashuvi yo'nalishida rivojlanmoqda. Bunday ixtisoslashish konstruktorlarga ayrim tarmoqlarda mashinalarning ishlash sharoitlarini chuqurroq o'rganish hamda mukammalroq texnika yaratish imkonini kengaytiradi. Bir korxonada tugallangan holatda mahsulot ishlab chiqarishning tashkil etilishi unga doimo xizmat qilib, zarur qismlarni yetkazib beruvchi ixtisoslashgan korxonalar tashkil etilishini taqozo etadi.

Qismlar yoki mahsulot bo'laklarini ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar va tarmoqlarga sharikopodshipniklar, porshen ishlab chiqaruvchi zavodlar, karbyurator zavodi, reduktor, asbob-anjomlar, quyma, ehtiyot qismlar, televizor transformatorlari, televizorga futlyarlar, kondensatorlar, yuqori bosimli nasoslar, divan-krovatlar uchun oyoqlar va boshqalarni ishlab chiqarish misol bo'la oladi. Masalan, sharikodshipniklar, porshenlar, reduktorlar, motorlar va boshqalar tayyorlaydigan turli jarayonlarga tashkiliy jihatdan bo'linishi mumkin.

### **8.5. Diversifikatsiya. Uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni**

Diversifikatsiya lotincha "diversification" so'zidan olingan bo'lib "o'zgarish, xilma-xillik" ma'nosini bildiradi. Iqtisodiyotni, shu jumladan sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiya qilish tufayli tarmoqlar va korxonalarning faoliyat sohalari o'zgaradi va tayyorlanadigan mahsulotlar turi ko'payib boradi.

Ilgari to'la ixtisoslashgan korxonalarning boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari, xizmat ko'rsatish sohasiga kirib borishi, ularning faoliyat sohasining kengayishini bildirardi. Diversifikatsiya natijasida esa turli-tuman tovarlar ishlab chiqaradigan, xizmat ko'rsatish hamda ilmiy tadqiqot va ishlanmalar bilan band bo'lgan kompaniyalar, birlashma va jamiyatlar, ammo

hamisha ham texnologik jihatdan bog‘lanmagan keng tarmoqli komplekslar vujudga keladi.

Mustaqillikning ilk davridan boshlab asta-sekin tovar ishlab chiqarishda tor ixtisoslikdan voz kechish, korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turini (nomenklatura va assortimentini) ko‘paytirish, ko‘rinishini o‘zgartirish, yangidan yangi mahsulotlar ishlab chiqarishni o‘zlashtirish ya‘ni ishlab chiqarishni bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish jarayonlarini amalga oshirish yo‘lga qo‘yildi.

Keyingi yillarda esa past rentabelli va zarar ko‘rib ishlaydigan korxonalarni diversifikatsiya qilishga katta e‘tibor berilmoqda. Natijada ular oyoqqa turib mahalliy xom ashyodan yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarmoqdalar va hozirgi paytda nafaqat ichki bozorda, balki tashqi bozorda ham yetakchi o‘rinlarni egallamoqdalar. Masalan, Qashqadaryo viloyatida 77 ta korxonalar va obyektlar investorlarga topshirilib ularni diversifikatsiyalash ishlari boshlab yuborilgan. Ulardan bir qanchalari 2009-yil davomida katta daromad keltira boshladilar. Diversifikatsiyalashning eng yuqori darajasi Navoiy viloyatiga xosdir. Bu hudud nafaqat oltin, kumush, marmar, fosforit, kvart, feruza va ohaktosh kabi mahsulotlari, balki yassigulli, qalamgulli, qovurg‘a gulli kumush sur terisi kabi qorako‘l terilari bilan ham ma‘lum va mashhurdir. Ulardan tikilgan ayollar va erkaklar liboslari, turli dizayndagi to‘n, nimcha va bosh kiyimlari ichki bozorda ham, tashqi bozorda ham raqobatdosh va bozori chaqqon tovarlar hisoblanadi.

Iqtisodiyotning "...tarkibiy tuzilishini diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan, har tomonlama asosli va chuqur o‘ylangan siyosat bizni inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta‘siridan himoya qiladigan kuchli to‘siq, aytish mumkinki, mustahkam va ishonchli himoya vositasini yaratdi”<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 31-bet.

Diversifikatsiyani amalga oshirishning shakllari, hajmi va usullari ayniqsa 2005–2009-yillarda keng avj oldi va rivojlanishning umumiy, investitsion konsepsiyasiga aylandi. Shu sababli mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashni davom ettirish va uni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash bilan birga uyg'unlashtirib olib borishni davom ettirishni O'zbekiston sharoitida jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi oqibatlarini bartaraf etishning eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligini qayta-qayta ta'kidlamodalar.

“Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari” nomli asarda “2009-yilgi iqtisodiy dasturimizning ikkinchi eng muhim ustuvor yo'nalishi -boshlangan tarkibiy o'zgarishlarni va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish jarayonlarini davom ettirishdir”,<sup>1</sup> deb bu masalaga alohida urg'u berildi.

Yaqin va uzoq kelajakda ham ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- korxonalar va tarmoqlarning faoliyat sohasini kengaytirish;
- mahsulot va xizmatlar turlarini ko'paytirish;
- mahsulot va xizmatlar sifatini takomillashtirish;
- mahsulot va xizmatlar bozorini kengaytirish.

Iqtisodiyotning real sektorida faoliyat yuritayotgan korxonalarini diversifikatsiyalash ularning nafaqat foyda (daromad) olish imkoniyatlarini mustahkamlaydi, balki O'zbekistonning jahon bozorida yangidan-yangi marralarga erishishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

## **8.6. Kooperativlashtirish. Uning shakllari va ko'rsatkichlari**

Sanoatda korxonalar ixtisoslashuvining rivoji ishlab chiqarishni kooperativlashtirish asosida amalga oshadi. Kooperativlashtirish – bu ma'lum mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmat

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. - T.: O'zbekiston, 2009-yil, 39-bet.

bajarishni birgalikda olib borish bo'yicha tarmoqlar va ular korxonalarining davomli ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biri.

Kooperativlashtirishda mahsulot yyetkazib berish tartibi ishlab chiqarish jarayonida buyurtmachining ma'lum ishlab chiqarish-texnikaviy topshiriqni bajarishini hisobga olishini talab etadi. Kooperativlashtirish xom ashyo, yoqilg'i va standartlashtirilgan yarimfabrikatlar hamda buyurtmalarni yyetkazib berish bosqichlarini qamragan holda moddiy-texnika ta'minotidan farqlanadi.

Kooperativlashtirish murakkab mahsulotlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirishni tezlashtirish, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan muhim vazifalarni hal etishga imkoniyat yaratib beradi.

Sanoatning rivojlanish davrlarida ishlab chiqarishni kooperativlashtirishning bir qancha samarali shakllari vujudga keldi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- buyumli (agregatli) kooperativlashtirish;
- texnologik kooperativlashtirish;
- tarmoqlararo kooperativlashtirish;
- iqtisodiy rayonlararo kooperativlashtirish.

Buyumli (agregatli) kooperativlashtirish – bu mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqaruvchi bosh korxonaga turli butlovchi buyum va detallarni yetkazib beruvchi korxonalarining faoliyatidan iborat. Masalan, detallar bo'yicha kooperativlashtirish usulida ixtisoslashgan korxonalar bosh korxonaga sharikopodshipniklar, porshenlar, turli uzellar va asbob-uskunalarining qismlarini yetkazib berishlari mumkin.

Texnologik kooperativlashtirish – bu bir va bir necha korxonalar o'rtasida alohida jarayonlarni bajarish bo'yicha hamkorlikdir. Ishlab chiqarishning qaysi tarmoqqa taalluqliligi nuqtai nazaridan tarmoq va tarmoqlararo ishlab chiqarish kooperatsiyasi vujudga keladi.

Tarmoqlararo kooperativlashtirish sanoat tarmoqdarining bir biriga xizmat ko'rsatishini ifodalaydi. Masalan, sanoat ishlab chiqarishining mashinasozlik tarmog'i metallurgiya sanoati bilan hamkorlik qilishi mumkin. Kooperatsiya asosida ma'lum mahsulotlarni tayyorlashi, bir biriga butlovchi buyumlar yetkazib berishi va muayyan ishlarni bajarib berishi mumkin.

O'zaro bog'liq bo'lgan korxonalarini joylashtirish nuqtai nazaridan iqtisodiy rayonlar miqyosida va rayonlararo kooperativlashtirish keng tus olishi mumkin.

Rayonlararo kooperativlashtirish turli iqtisodiy hududlarda joylashgan korxonalar o'rtasidagi aloqalarni ifodalaydi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning bu shakliga baho berish uchun uning ahvolini va imkoniyatlarini bilish lozim. Buning uchun har xil ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

- birinchidan, ushbu korxonalar bilan hamkorlik qiluvchi korxonalar soni. Bunda etkazib beruvchi va buyurtmachi korxonalarining soni alohida-alohida hisob-kitob qilinadi. Masalan, avtomobil zavodlari yuzlab korxonalar (firma)lar bilan hamkorlik qilsalar, stanoksozlik korxonalarining ishlab chiqarish aloqalari atigi bir nechta korxonalar bilan chegaralangan bo'ladi.

- ikkinchidan, kooperatsiya usulida olinayotgan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ushbu korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulot tannarhidagi ulushi. Masalan, avtomobil tannarhida tashqaridan kooperativlashtirish yo'li bilan olinadigan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ulushi taxminan 60-65 foizni tashkil etadi.

Ishlab chiqarishni kooperativlashtirish muammolarini hal etishda 2007-yilning 12-noyabrida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolangan "Tarmoqlar va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni alohida ahamiyatga ega.

## **8.7. Kombinatsiyalashtirish. Uning shakllari va ko'rsatkichlari**

Sanoatning har bir tarmog'ida katta korxonalar bo'laveradi. Lekin ikkinchi tomondan zamonaviy sanoatga kombinatsiya degan narsa xosdir. Sanoatni kombinatsiyalashtirish turli sanoat tarmoqlarining bir korxonada qo'shilishidirk, bu tarmoqlar yo homashyoni ketma-ket ishlab beruvchi tarmoqlar (masalan, rudadan cho'yan quyish va cho'yanni po'latga aylantirish, so'ngra, ehtimol, po'latdan turli mahsulotlar ishlab chiqarish) yoki biri ikkinchisiga nisbatan yordamchi rol o'ynovchi tarmoqlar (masalan, chiqindilarni yoki qo'shimcha mahsulotni ishlash; qadoqlash buyumlari ishlab chiqarish va h.k.) bo'ladi.

Kombinat tarkibidagi bo'limlarning texnik-iqtisodiy birligi, ishlab chiqarish quvvati, mahsulot miqdori, turlari na sifati bo'yicha o'zaro mosligi ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqadorlikni ifoda etadi. Bo'linmalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqadorlik esa turli yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin.

Kombinatning xom ashyo, energetika va transport manbalari birligi, uning barcha ishlab chiqarish bo'linmalarining umumiy kommunikatsiya (suv, byg', gaz, elektr energiyasi bilan ta'minlash) tizimlari birlashganligini, umumiy transport xo'jaligidan foydalanishini, dastlabki xom ashyolarni yoki ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlashini, bir-birlarini yarim fabrikat yoki chala mahsulot bilan ta'minlashini ko'rsatadi.

Kombinatsiyalashtiriladigan korxonalarining hududiy birligi yagona texnologik sistemani tashkil etuvchi birlashtiriladigan ishlab chiqarishlarning uzviy texnologik bog'liqligidan kelib chiqadi. Bu tizimda uzilish bo'lmasligi uchun, kombinatning barcha ishlab chiqarish bo'limlari bir maydonda joylashtiriladi. Bu kimyo-texnologik va termik ishlab chiqarish jarayonlari (kimyoviy, metallurgiya, nefteximiya, oziq-ovqat va h.k.) ustun bo'lgan kombinatsiyalashtirilgan korxonalar uchun ayniqsa

muhimdir. Kombinatsiyalashtirishni rivojlantirishning asosiy sharti ishlab chiqarishni yiriklashtirishdir.

Kombinatsiyalashtirish natijasida xom ashyodan, ishlab chiqarish chiqindilaridan to'liq foydalanish imkoniyati yaratiladi, bu esa sanoatning xom ashyo manbaini kengaytiradi.

Kombinatsiyalashtirish ishlab chiqarishda jarayonlarni uzluksiz olib borish, ularni qisqartirish, ishlab chiqarishni jadallashtirish va natijada ishchi kuchini tejash, ishlab chiqarishning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bunday ishlab chiqarish sharoitida bir qator qurilish obyektlari uchun kapital xarajatlar, mahsulot va xom ashyoni uzoqqa tashish, umumzavod xarajatlari qisqaradi, mahsulot ishlab chiqarish hajmi ortadi, tannarxi kamayib, sifati esa ancha yaxshilanadi va iste'molchilar talabi to'laroq qondiriladi.

Kombinatsiyalashtirishning quyidagi shakllarini ajratish mumkin:

- xom ashyoni tayyor mahsulot olguncha ketma-ket bosqichlarda qayta ishlash;
- ishlab chiqarish chiqindilaridan foydalanishga asoslangan holda mahsulot tayyorlash;
- xom ashyoni yoppasiga qayta ishlash.

Xom ashyoni kompleks qayta ishlashga asoslangan kombinatsiyalashtirish eng rivojlangan ishlab chiqarish bo'lib juda katta xalq xo'jalik ahamiyatiga egadir. Chunki bu shaklda xom ashyo, materiallar va chiqindilardan to'la-to'kis foydalanish mumkin bo'ladi. Kombinatsiyalashtirishning bunday zarurligi xom ashyo tarkibida turli elementlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Masalan, Ohangaron rudalarining ko'p qismi kompleks, polimetallik tavsifga ega bo'lib, ulardan ba'zi bir elementlarning qiymati mis qiymatidan 9-10 barobar yuqoridir. Hozirgi zamon texnika va texnologiyasi yordamida u yerda mis bilan birga oltingugurt, qalay, qo'rg'oshin, oltin, selen, tellur va boshqa bir qator nodir metallar olinmoqda.

Alohida kombinatning rivojlanish darajasi o'sha kombinat qamrab olgan tarmoqlar va ishlab chiqarish pag'onalarining soni bilan tavsiflanadi. Shu sababli odatda to'la-to'kis va to'la bo'lmagan kombinatlarni farqlaydilar. Masalan, to'la-to'kis to'qimachilik kombinati barcha bosqichlar (yigirish, to'qish va pardoqlash)ni qamrab oladi. To'la bo'lmagan to'qimachilik kombinati esa o'z ichiga bir yoki ikki bosqichni oladi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishni kombinatsiyalashtirish juda yuqori darajaga ko'tarilgan. U ayniqsa metallurgiya, kimyo va oziq-ovqat sanoatida keng tarqalgan. Respublikada bu tarmoqlarga taalluqli juda yirik, dunyo miqiyosida tan olingan kombinatlar faoliyat ko'rsatmoqda. Ular jumlasiga Navoiy kon-metallurgiya kombinati, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, O'zbekiston metallurgiya kombinati, Chirchiq elektr-kimyo kombinati, Toshkent yog'-moy kombinati va boshqalarni kiritish mumkin.

### **Qisqacha xulosalar.**

Ishlab chiqarishni konsentratsiyalash – bu ishlab chiqarishning tobora yirik korxonalarda jamlanish jarayonidir. O'zbekistonda bu jarayon yildan-yilga kuchayib bormoqda.

Kuchli ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitda kichik korxonalarining ulushini yuksaltirish muhim ahamiyatga ega. Katta va kichik korxonalar faoliyatini birga olib borish taraqqiyotning ko'pgina iqtisodiy va ijtimoiy muammolarini to'g'ri yechish imkoniyatini yaratdi.

Sanoat ishlab chiqarishini mahalliyashtirish ayrim import o'rnini bosuvchi mahsulotlar, butlovchi qismlar va materiallarni o'zimizda ko'plab ishlab chiqarish imkoniyatini yaratib berdi.

Sanoatning ixtisoslashuvi muayyan mahsulot ishlab chiqaruvchi va o'ziga xos ishlab chiqarish apparati, texnologik jarayon va ixtisoslashgan kadrlar bilan tavsiflanuvchi tarmoq va ishlab chiqarishlarning yuzaga kelishini ta'minladi.



Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash tufayli import o‘rmini bosuvchi xilma-xil raqobatbardosh mahsulotlarni ko‘plab ishlab chiqarishga erishildi.

Respublikamizda muayyan bir mahsulotni hamkorlikda ishlab chiqaruvchi korxonalar o‘rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari yildan yilga mustahkamlanib bormoqda.

Mustaqillik yillarida xom ashyoni qayta ishlovchi ketma-ket bosqichlardan iborat yoki yordamchi ahamiyatga ega bo‘lgan turli sanoat tarmoqlarining bir korxonada birlashishi yuqori darajada amalga oshirildi va natijada juda katta salohiyatga ega bo‘lgan kombinatlar faoliyat ko‘rsata boshladi.

Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning barcha shakllarini takomillashtirish Respublika sanoatining salohiyatini juda yuqori darajaga ko‘tardi va uning tashqi va ichki bozordagi mavqeni mustahkamladi.

Ishlab chiqarishni kooperativlashtirish muammolarini hal etishda 2007-yilning noyabr oyida matbuotda e‘lon qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tarmoq ichida va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish choralari to‘g‘risida”gi farmoni alohida ahamiyatiga ega bo‘ldi.

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tarkibiy o‘zgarishlar va sanoat sohasida yuqori darajadagi o‘shishga erishildi. Sanoatning yalpi ishlab chiqarishni tashkil etishning shakllari – konsentratsiyalash, mahalliyashtirish, ixtisoslashtirish, diversifikatsiyalash, kooperativlashtirish va kombinatsiyalashtirishni takomillashtirish tufayli sanoat salohiyatini yanada yuqori darajaga ko‘tarish imkoniyati yaratildi.

## Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sanoat ishlab chiqarishini ijtimoiy tashkil etish shaklining tarkibiy qismlari nimalardan iborat?

2. Ishlab chiqarish konsentratsiyasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mazmun va mohiyati nimalardan iborat?

3. Mahalliyashtirishning mohiyati, ahamiyati va mazmuni.

4. Sanoatda ixtisoslashuv va kooperatsiya. Ularning mazmuni, ko'rsatkichlari va samaradorligi.

5. Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va korxonalarda xilma-xil mahsulotlarni tayyorlash muammolari.

6. Ishlab chiqarishni kombinatsiyalashtirish va uning ahamiyati nimalardan iborat? O'zbekistondagi qanday yirik kombinatlarni bilasiz?

## Asosiy adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni. //Xalq so‘zi, 2007-yil, 15-mart.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

3. «Yirik sanoat korxonalari bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o‘rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. //Xalq so‘zi, 2006-yil, 6-yanvar.

4. Karimov I.A. “Mamlakatimizda demokratik islohotlar va fuqorolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi”. // Xalq so‘zi, 2010-yil, 13-noyabr.

5. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. – // Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.

6. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

7. <http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».

8. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»

## IX bob

# SANOATDA KADRLAR VA MEHNATGA HAQ TO‘LASH

### 9.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli

Sanoat taraqqiyotining muammolari umumiy majmuida uni xodimlar bilan ta'minlash masalasi, ularning manbalari, tayyorlash va qayta tayyorlash shakllarini hamda ulardan oqilona foydalanish masalalarini aniqlash alohida o'rin egallaydi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxonalarini (firma)larini kadrlar (xodimlar) bilan ta'minlash va ulardan oqilona foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi.

Xodimlar (kadrlar) o'zlarining bilimi va ilmi, mehnat malakasi, ishlab chiqarish tajribasi va ma'naviyati bilan ishlab chiqarish kuchlarining muhim unsuri hisoblanadi. Ular fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, mehnat unumdorligini, mahsulot sifatini oshirish, tannarxini pasaytirish, asosiy va aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash orqali ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlaydilar.

Shu sababli ham «Hamma ishlarni kadrlar hal qiladi», degan mashhur qoida hozirgi kunda ham dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Aksincha, u respublika Prezidentining asarlari, ma'ruzalari va suhbatlarida qayta-qayta tilga olinmoqda. «Qanday vazifalarni biz o'z oldimizga qo'ymaylik, qandaydir muammolarni yechish kerak bo'lmasin, – degan edi I.Karimov – oqibat natijada ularning barchasi kadrlarga va yana kadrlarga borib taqaladi»<sup>1</sup>.

Sanoat ishlab chiqarishida nafaqat mehnat qurollari va mehnat buyumlari (ishlab chiqarish vositalari), balki kadrlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Aynan kadrlar ishlab chiqarishni boshqaradilar, joriy va istiqbolga tegishli rejalashtirishni va bashorat qilishni amalga oshiradilar, ishlab chiqarish vositalari va moliyaviy resurslarni harakatga

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz.– T.: O'zbekiston, 1999-yil, 7-tom, 381-b.

keltiradilar. Kadrlarning bilimi, ilmi, kasbiy mahorati qanchalik yuqori bo'lsa, sanoat faoliyatining ishlab chiqarish – iqtisodiy parametrlari shunchalik yuksak bo'ladi. Demak, sanoat ishlab chiqarishining ahvoli, holati, rivoji uning kadrlar potentsiali bilan belgilanadi.

Shu yerda «potensial» atamasinng ma'nosini tushuntirib o'tish kerak, chunki bu tushuncha bozor iqtisodiyoti sharoitida juda ko'p ishlatiladi. O'zbek tilining izohli lug'atida «potensial» so'zi lotincha «potentsia» so'zidan olinganligi va imkoniyat, kuch-qudrat, yashirin imkoniyatlar ma'nolarini bildirishi ta'kidlangan. Odatda bu atamada mavjud bo'lgan va safarbar etilishi, harakatga keltirilishi, ma'lum maqsadlarga erishish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan vositalar, zaxiralar va manbalar ham izohlanishi mumkin.

Kadrlar salohiyati - bu, mehnat zaxirasi yoki imkoniyatidir. U jamiyat mehnat potentsialining tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda mehnat resurslarining umumiy soni va tarkibi, ma'lumot darajasi, professional ko'nikmasi va ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida mehnat kilish qobiliyati aks etadi.

Sanoat ishlab chiqarishining muvaffaqiyati pirovard natijada rahbar kadrlarning yetukligiga, bilim va ilmining darajasiga, ish malakasi hamda tashkilotchilik qobiliyatiga, ularni to'g'ri tanlash, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalashga bog'liqdir.

Davlat kadrlar siyosatini jamiyat hayotining barcha tomonlariga rahbarlik saviyasini oshirish bilan, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy hayotning barcha sohalarida jamoa tashkilotlarining rahbarlik rolini kuchaytirish bilan bevosita bog'laydi. Davlat va nodavlat tashkilotlari kadrlar bilan ishlashni muttasil nazorat qilib boradilar va mahalliy sharoitlarni hisobga olgan holda kadrlar masalasida Prezident va Vazirlar Mahkamasining yagona yo'lini og'ishmay o'tkazib boradilar.

Ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining har qanday sohasida, shu jumladan, sanoat tarmog'ida ham natijalilik, samaradorlik ko'p jihatdan o'rta bo'g'in kadrlarga bog'liq. Ular rahbarlarning

eng ko'p sonli kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishga hammadan yaqinroq turadilar. Shu boisdan respublikada o'rta bo'g'in kadrlarga alohida ahamiyat beriladi.

Kadrlar siyosatining mazmuni, uni amalga oshirishda amal qilinadigan bir qator tamoyillar mustaqillikka erishilgandan keyin butunlay o'zgardi. Kadrlar ishining usullari, shakllari, bu ishga yondashishning siyosiy va tashkiliy rahbarlik usullari haqidagi qoidalar qaytadan ishlab chiqildi.

Ma'lumki, siyosat kishilar orqali yuritiladi. Har qanday tashkiliy masalalarni siyosatdan ajratish mumkin emas. Shu sababli, odatda xodimlarning ishchanlik va siyosiy xislatlariga; oshkoralikka va xodimlarni ochiq-oshkora tanlashga, rahbarlikning davomiyligiga rioya qilgan holda ularni o'zgartirib turishga; kadrlarga ishonishga hamda ularga nisbatan qat'iy talabchan bo'lishga; davlatning asosiy vazifalari va xodimlarning shaxsiy qobiliyatlariga muvofiq tarzda kadrlarni joy-joyiga quyishga; ularning fazilatlarini va kamchiliklarini o'rganishga; xo'jalik va siyosiy rahbarlarning g'oyaviy-nazariy saviyasini muttasil oshirib borishga katta ahamiyat beriladi.

Kadrlar siyosatining dolzarb muammolari Prezident asarlari va nutqlarida nazariy jihatdan chuqur mushohada etilgan va har taraflama asoslab berilgan. Kadrlar siyosati Oliy Majlis Senati tomonidan ko'rib chiqilmoqda, ko'pgina qonun va qarorlarda o'z ifodasini topmoqda.

1997-yilning avgust oyida «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi va ta'lim tizimining aniq strategiyasi yaratildi. Bu dasturning maqsadi - ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash Milliy tizimini yaratishdir.

Mustaqillik yillarida xalq xo'jaligining barcha sohalari uchun yuksak malakali kadrlar tayyorlash borasida juda katta

ishlar qilindi. Milliy iqtisodning, jumladan, sanoatning hal qiluvchi uchastkalariga rahbarlik izlanuvchan, yangilikka intiluvchi, fidoyi, tafakkuri o'tkir, tashkilotchilik qobiliyati zo'r, o'z ishini yaxshi biladigan mutaxassislar qo'lida jamlangandir.

Mamlakatimizda iqtisodiy, ijtimoiy va fan-texnika taraqqiyotining eng murakkab muammolarini hal etishga qodir bo'lgan XXI asr kadrlari o'sib kelmoqda.

## **9.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi**

Kadrlar (xodimlar) – bu muayyan kasbni egallash bo'yicha tayyorgarlikni o'tgan, amaliy tajriba va mehnat ko'nikmasiga ega, ishlab chiqarish sohasida ish bilan band bo'lgan kishilardir.

Kadrlarga bo'lgan talabni aniqlash, ularni tayyorlash va qayta tayyorlash, ulardan oqilona foydalanish, kadrlarning mehnati bo'yicha rejalashtirish va hisobga olish va boshqa yo'nalishlar bilan mujassamlashtirish uchun xodimlarni guruhlariga ajratish, ya'ni tasniflash zarur.

Ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatida qatnashishiga qarab sanoat tarmog'ida band bo'lgan barcha kadrlar ikki guruhga bo'linadi:

- sanoat ishlab chiqarishi xodimlari;
- nosanoat ishlab chiqarishi xodimlari;

Mahsulot ishlab chiqarish doirasida band bo'lgan xodimlarning barchasi sanoat ishlab chiqarishi xodimlari guruhiga kiradi. Sanoat ishlab chiqarishi xodimlari, o'z navbatida, bajaradigan funksiyasining tavsifiga qarab quyidagi kategoriyalarga bo'linadi:

1. Ishchi xodimlar;
2. Muhandis-texnik xodimlar;
3. Xizmatchilar;
4. Ish bajaruvchi kichik xodimlar;
5. Qorovullar va o't o'chiruvchilar, ya'ni korxonani qo'riqlaydigan va yong'indan muhofaza qiluvchi xodimlar.

Sanoat ishlab chiqarishi xodimlarning eng muhim va juda ko'p qismi ishchilar bo'lib, ular mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)da bevosita qatnashadilar, jihozlarni ta'mirlaydilar, mehnat buyumlari va tayyor mahsulotni bir yerdan ikkinchi joyga tashiydilar va nihoyat ta'mirlash-qurish ishlarini bajaradilar.

Ishchilardan keyingi o'rinda muhandis-texnik xodimlar turadi va ular rahbar xodimlar hisoblanadi. Ularga direktorlar, boshqaruvchilar, ularning muovnlari, bosh mutaxassislar, xizmat ko'rsatish bo'limlarining rahbarlari kiradi.

Xizmatchilar kategoriyasiga hujjatlarni tayyorlovchi, ularni rasmiylashtiruvchi, hisob va nazorat ishlarini bajaruvchi, xo'jalik xizmatini bajaruvchi (agentlar, kassirlar, ish yurituvchilar, kotibalar, statistlar va boshqa)lar kiradi.

Tarmoq va korxonada faoliyatini rejalashtirish va tahlil etishda, ayniqsa, mehnat unumdorligini hisoblash, o'rtacha ish haqini, kadrlar qo'nimsizligini aniqlash uchun xodimlarning o'rtacha soni ko'rsatkichi ko'p ishlatiladi.

Kadrlar salohiyatini miqdoriy baholash bilan birgalikda ularni sifat jihatdan ham tavsiflash kerak bo'ladi. Bu jihatlar xodimlarning professional va malakaviy fazilatlarini bilan belgilanadi. Bu borada, birinchi o'rinda «mutaxassislik», «ixtisoslik», «malaka» degan tushunchalar yuzaga keladi.

Mutaxassislik – bu, ma'lum bir yoki bir necha turdagi ishlarni amalga oshirish uchun insonga zarur bo'lgan bilimlar va malakalar yig'indisi. Masalan, iqtisodchi, marketolog, vositachi, moliyachi, buxgalter yoki texnika sohasida – muhandis, mexanik, energetik va h.k.lar

Ixtisos – insonning hosil qilgan bilimlar va amaliy ko'nikmalari majmui. Ixtisos kishiga hayotning moddiy va ma'naviy sohasida muayyan ishni bajarish imkoniyatini beradi.

Malaka – muayyan mutaxassislik va ixtisoslik bo'yicha murakkab ishni bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ilm hamda mehnat ko'nikmasining darajasidir. Kadrlarning malaka



darajasini baholash uchun o'rtacha koeffitsiyent va o'rtacha tarif koeffitsiyenti razryadi belgilanadi.

Yangidan-yangi ishlab chiqarish sohalari vujudga kelishi, fan va texnikaning rivoji, ish, shu jumladan, bir texnologik jarayonning boshqa jarayonga almashinishi bilan boshqaruv, rejalashtirish, tashkil etish, takomillashuvi bilan yangi mutaxassisliklar kasb va ixtisoslar yuzaga keladi, eskirganlari barham topadi.

Kadrlar ilmini o'rganish nazariyasida «Kadrlar tuzilmasi» degan tushuncha mavjud. Masalan, korxonada xodimlari umumiy sonini 100 foiz deb olsak, ishchilar 75 foizni, muhandis-texnik xodimlar 12 foizni, xizmatchilar 8 foizni, boshqa xodimlar esa 5 foizni tashkil etishi mumkin. Bu misoldan ko'rinib turibdiki, xodimlar kategoriyalari, ya'ni ularning tarkibiy qismlari o'rtasidagi nisbat ularning tuzilmasini, ya'ni strukturasi ifodalaydi.

Kadrlar tarkibi va strukturasi faqat korxonalarda emas, balki tarmoqlarda ham bir-biridan farq qilishi mumkin. Bu tarmoqning murakkabligiga, korxonada (firma)ning kattakichikligiga, texnikaviy va texnologik jihatdan qurollanganligiga, ishchi-xizmatchilarning bilimi va ilm darajasiga, mehnat ko'nikmasiga, sohaning hamkorlik munosabatlari rivojlanganligiga va boshqa qator xususiyatlarga bog'liq.

### **9.3. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish**

Kadrlarni tanlash, ularni joy-joyiga qo'yish, ulardan oqilona foydalanish va tarbiyalash masalasi kadrlar siyosatining, umumiy iqtisodiyotning, shu jumladan, makro va mikroiqtisodiyotning eng muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli Respublika Prezidenti I.A. Karimov asarlarida, Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlarda, Vazirlar Mahkamasining qarorlarida bu masalaga alohida e'tibor berilgan.

Kadrlarni tanlashda, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalashda, ulardan foydalanish quyidagi tamoyillarga alohida e'tibor berish kerak:

- aql-idrok, did va farosat;
- qat'iylik, matonatlilik, prinsipiiallik, o'z vazifasiga puxtalik;
- rahbarlik sohasini juda yaxshi bilish;
- o'z eliga, yurtiga, Vataniga sadoqatli bo'lish.

Kadrlar siyosatining eng muhim masalalaridan biri ularni attestatsiya qilish masalasidir.

Kadrlar attestatsiyasi – bu, xodimlarning malakasini bilim va ko'nikmalari darajasini, faoliyatining samaradorligini, ishdagi, xizmatdagi va boshqa sohalaridagi fazilatlarini, egallab turgan lavozimiga to'g'ri kelishi yoki kelmasligini aniqlab olish bo'yicha bajariladigan jarayon va ish tartibidir.

Xo'sh, attestatsiyaning ahamiyati nimadan iborat?

Kadrlar attestatsiyasi xodimlarning sifat tarkibini yaxshilash, ularni oqilona joy-joyiga qo'yish, xodimlarni topshirilgan ish uchun javobgarligini kuchaytirishga qaratiladi. Attestatsiya xodimlar egallab tutgan lavozimlariga qanchalik munosib ekanligini aniqlaishning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Kadrlar attestatsiyasi vaqti-vaqti bilan har yili yoki ikki-uch yilda bir marta ham o'tkazilishi mumkin.

Respublikada bozor iqtisodiyoti davrida kadrlar tayyorlash borasida bir qator yangi talablar yuzaga keldi. Ular orasida eng muhimlari quyidagilardir:

- ijtimoiy-psixologik diagnostika;
- kadrlarni boshqarish tizimini axborot bilan ta'minlash;
- bandlikni boshqarish;
- zaruriy bo'sh lavozimlarga nomzodlar tanlash;
- kadrlar salohiyati va xodimlarga bo'lgan ehtiyojlarni tahlil etish;
- kadrlar marketingini belgilash;
- xizmat martabasini rejalashtirish va nazorat qilish;
- xodimlarning kasbiy va psixologik moslashuvi, ko'nikishi:

-mehnat-huquqiy munosabatlar masalalari;

- mehnat etikasi va estetikasi.

Agar ma'muriy - buyruqbozlik tizimi sharoitida bu mezon va vazifalarga ikkinchi darajali deb qaralgan bo'lsa, bozor munosabatlari sharoitida ular birinchi o'ringa chiqarildi. Bu mezon va vazifalarga e'tibor berish sanoat taraqqiyotining barqaror va izchil rivojlanishiga katta imkoniyatlar yaratib berdi.

Boshqaruvning barcha darajalarida inson rolining ortib borishi, iqtisodiyotda, shu jumladan, sanoatda keng qamrovli tarkibiy o'zgarishlar sodir bo'lishi va raqobat darajasining o'sishi kadrlarni boshqarishga yondashuvni o'zgartirishni taqozo etadi. Bunday yondashuvlar quyidagilardan iborat:

- xodimlarning samarali ishlashlarini, faoliyat ko'rsatishlarini tashkil etish;

- lavozimlar darajasini optimallashtirish, zaruriy mahorat va malakalar tizimini yaratish;

- ishlab chiqarish madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish;

- instituksional maqsadlarga erishish;

- o'z jamoasi va xodimlarining manfaat va ehtiyojlarini to'laroq qondirish.

Mustaqillik yillarida ana shunday va boshqa bir qator yondashuvlarni amalga oshirilishi tufayli 2013-yilning boshlariga kelib sanoat ishlab chiqarishida eng yuqori darajada, samarali faoliyat ko'rsata oladigan 150 mingga yaqin soha mutaxassislari yuzaga keldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Vazirlar Mahkamasining 2002-yil birinchi yarim yilligi yakunlariga bag'ishlangan majlisidagi ma'ruzasida bunday degan edi: «O'ta muhim va dolzarb vazifa borki, uni amalga oshirmasdan turib, biz nafaqat iqtisodiyot sohasida, balki umuman jamiyatni isloh qilish borasida o'z oldimizga qo'ygan maqsad va marralarga erisha olmaymiz. Gap kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga joriy etish haqida, shu dastur orqali yuksak zamonaviy talablarga

javob beradigan, yangicha fikrleydigan, mamlakatimizning kelajak taqdirini ishonib topshirish mumkin bo'lgan yosh kadrlarni tarbiyalash haqida bormoqda».

#### **9.4. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash**

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash mutaxassislarning bilim va ilm darajasini ko'tarish, kasb mahorati va ko'nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirishga qaratilgan. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tarmoq va korxonalarda bu borada olib borilgan faoliyat natijalariga ko'ra, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi guvohnoma yoki sertifikat topshiriladi.

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish hamda ularni qayta tayyorlash tizimini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimi faoliyatida yangicha tarkib, mazmun hamda bu tizimni boshqarishni shakllantirish;

- yuqori malakali o'qituvchi - mutaxassis kadrlar tayyorlash va sohani ular bilan to'ldirib borishni ta'minlash;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimining bu sohada raqobatga asoslangan muhitini shakllantirish va samarali faoliyat olib borishni ta'minlovchi normativ bazasini yaratish;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta'lim muassasalarini davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasidan o'tkazish tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

- iqtisodiyotning davlat va nodavlat sektorlari, mulkchilikning turli shaklidagi tashkilot va muassasalarning talabehhtiyojlariga muvofiq kadrlar va mutaxassislarni ildam kayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta'minlovchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etish va rivojlantirishga ko'maklashish;

- professional treningning ilg'or texnologiya va uskunalari, shuningdek, murakkab, fan yutuqlarini talab qiluvchi texnologiya jarayonlari imitatorlarini ishlab chiqish, yaratish va amaliy o'zlashtirib olish.

Kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida xalqaro hamkorlik alohida ahamiyat kasb etadi. Bu muammoni hal etish uchun hamkorlikning xalqaro-huquqiy bazasi yaratilishi, uning ustuvor yo'nalishlari ro'yobga chiqishi, xalqaro ta'lim tizimlari rivojlantirilishi, mutaxassislar almashishi kengayishi kerak. Bu boradagi milliy hujjatlar xalqaro miqyosda e'tirof etilishi, investitsiyalarning keng jalb qilinishi borasidagi faoliyat yanada kuchaytirilishi kerak.

### **9.5. Mehnat va unga haq to'lash**

Mehnat – har bir shaxs va umuman, jamiyat ehtiyojlarini kondirish uchun zarur bo'ladigan moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish sohasidagi maqsadga muvofiq faoliyatdir.

Moddiy ishlab chiqarish jarayonini tadqiq qilish asosida shunday fikrga kelish mumkinki, mehnat avvalo, inson bilan tabiat o'rtasida sodir bo'ladigan shunday jarayonki, unda inson o'z faoliyati bilan o'zi va tabiat o'rtasidagi moddalar almashinuvini bevosita ifodalaydi, tartibga soladi va nazorat qiladi.

Mehnat jarayonining oddiy jihatlariga uning maqsadga muvofiqligi, mehnat buyumi va mehnat vositalarini kiritish kabul qilingan. Mehnat buyumlari va ishlab chiqarish qurollari jonli mehnat jarayoniga kiritilmasa, ular o'z-o'zidan faoliyat ko'rsata olmaydi. Jonli mehnat esa hamisha faqat kishilarning tabiatga munosabatidan iborat bo'libgina qolmay, shu bilan birga, jarayon qatnashchilari o'rtasidagi munosabatdan iborat.

Mehnat munosabatlarini yo'lga qo'yish sharoitida mehnatga haq to'lashning tashkiliy tizimi yuzaga keladi. Mehnatga haq to'lashni tashkil etishda ish beruvchilar bilan uni amalga oshiruvchilar, ya'ni xodimlar manfaatlari e'tiborga olinadi. Bu

yerda: shuni ta'kidlash zarurki, bozor munosabatlariga o'tishda tomonlar mehnatga haq to'lash masalalarini hal etishda teng huquqlarga ega bo'lishlari lozimligi shak-shubhasizdir. Korxonalar ma'muriyati (yoki mulkdorning vakili) bilan xodimlar manfaatlarini himoya qiluvchi kasaba uyushmalari o'rtasida tuzilgan jamoa shartnomalari mehnat munosabatlarini tartibga solishning, shu jumladan, mehnatga haq to'lash masalalarini tartibga solishning huquqiy amaliy va birdan-bir ta'sirchan shakliga aylanadi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish jarayonida taqsimlash munosabatlari, takomillashib boradi, ma'muriyatchilik andozalariga barham beruvchi yangi boshqaruv shakllari paydo bo'ladi. Korxonalar darajasini tartibga solish jarayonlariga yangi talablar qo'yiladi. Davlatning aralashuvi daromadlarni taqsimlash shart-sharoitlari va tamoyillariga rioya qilishni aniqlash, tahlil etish va ta'minlash uchun zarurdir.

Taqsimlash munosabatlari davlat yo'li bilan tartibga solinishining asosi mehnat sohasidagi qonunlar va bitimlar, soliq tizimida yakka daromadlarning o'sishi bilan inflyatsiya o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashdan iborat bo'lishi lozim. Davlatning ishtirokisiz insonga daromadni kafolatlab bo'lmaydi, bu daromad unga korxonaning iqtisodiy faoliyatidan qat'iy nazar munosib hayot kechirishni ta'minlaydi. Davlatning funksiyasiga, bundan tashqari, aholining kam ta'minlangan qatlamlari daromadlarini oshirishni kiritish zarur, bu narsa ish kuchini normal darajada takror hosil qilish uchun, mehnat resurslarini maqbul tarzda taqsimlanishini ta'minlash, ijtimoiy keskinlikni yumshatish va hokazolar uchun kerak bo'ladi. Davlat ishchi kuchini takror hosil qilish ishtirokchisi bo'lganligi sababli taklif etilgan ishchi kuchining ko'proq qismini o'ziga qabul qiladi, uning tadbirkorlar talabiga javob berishiga intiladi.

Ish haqining mohiyati uning ijtimoiy ishlab chiqarish bosqichlari bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish, uni taqsimlash,

ayirboshlash va iste'mol qilishda bajaradigan funksiyalari (vazifalari)da namoyon bo'ladi.

1. **Takror hosil qilish funksiyasi.** U xodimlarni, shuningdek, ularning oila a'zolari ish kuchini takror hosil qilish, avlodlarni qayta ko'paytirish uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlar bilan ta'minlashdan iborat. Unda ehtiyojlarning ortib borishidan iborat iqtisodiy qonun o'z ifodasini topadi. Mazkur funksiya ish haqining davlat tomonidan tartibga solinishi xususiyatlari, ishchi kuchini takror xosil qilishni ta'min etadigan miqdorini qonuniy darajada belgilash bilan mustahkam bog'liqdir.

2. **Rag'batlantiruvchi funksiya.** Uning mohiyati xodimning ish haqi mehnat hissasiga, korxonaning ishlab chiqarish – xo'jalik faoliyati natijalariga bog'liqligini belgilashdan iborat bo'lib, bunda ko'rsatib o'tilgan bog'liqlik xodimni o'z mehnati natijalarini doimiy ravishda yaxshilab borishga qiziqtirishi lozim.

3. **O'lchov - taqsimlash funksiyasi.** Bu funksiya iste'mol fondlarini yollanma xodim bilan ishlab chiqarish vositalari egasi o'rtasida taqsimlash vaqtida jonli mehnat o'lchovini aks ettirish uchun mo'ljallangan. Ish haqi vositasida ishlab chiqarish jarayoni har bir ishtirokchisining mehnat hissasiga muvofiq uning iste'mol fondidagi alohida ulushi aniqlanadi.

4. **Resurslarni joylashtirish funksiyasi.** Mazkur funksiyaning hozirgi vaqtdagi ahamiyati jiddiy ravishda oshib bormoqda. Uning mohiyati mehnat resurslarini mintaqalar, iqtisodiyot tarmoqlari va korxonalar bo'yicha qulay ravishda joylashtirishdan iborat. Mehnat resurslarini joylashtirish sohasidagi davlat boshqaruvi eng kam darajaga keltirilgan sharoitda, mehnat bozorining samarali faoliyat ko'rsatishini shakllantirish faqat har bir yollanma xodimda o'z mehnatini sarflash joyini tanlashda erkinlik bo'lgan taqdirdagina turmush darajasini oshirishga intilish, ish topish maqsadida uni boshqasi

bilan almashtirishni taqozo qiladi, bu ish esa, uning ehtiyojlarini eng ko‘p darajada qondirishi lozim.

## **5. Aholining to‘lovga qodir talabini shakllantirish funksiyasi**

Bu funksiyaning vazifasi to‘lovga qodir talabni muvofiqlashtirishdir, bunday talab deganda xaridorlarning pul mablag‘lari bilan ta‘minlangan ehtiyojlarining namoyon bo‘lish shakli tushuniladi, va shuningdek, iste‘mol tovarlarini ishlab chiqarish nazarda tutiladi. To‘lovga qodir talab ikki asosiy omil – jamiyatning ehtiyojlari va daromadlari ta‘sirida shakllanadi va bozor sharoitida ish haqi yordamida tovar taklifi bilan talab o‘rtasida zarur mutanosiblikni ta‘minlashga yordam beradi.

Yuqorida aytib o‘tilgan funksiyalarni amalga oshirish uchun quyidagi eng muhim tamoyillarga rioya qilinishi zarur:

1. Ishlab chiqarish va mehnat samaradorligi yuksalib borgan sari real ish haqining ortib borishi. Bu tamoyil ehtiyojlarning ortishi obyektiv iqtisodiy qonunning amal qilishi bilan bog‘liq bo‘lib, mazkur qonunga muvofiq ehtiyojlarning yanada to‘laroq qondirilishi faqat o‘z mehnati uchun ko‘proq miqdorda moddiy ne‘matlar va xizmatlarga ega bo‘lish imkoniyatlari kengaygan sharoitdagina real bo‘ladi. Biroq bunday imkoniyat ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan mehnat samaradorligining bog‘lanishini taqozo etadi. Bunday bog‘lanishning yo‘qligi esa, bir tomondan, ishlab topilmagan pulning berilishiga, demak, inflyatsiyaga, olingan nominal ish haqining ta‘min etilishiga va real ish haqining pasayishiga olib kelishi, ikkinchi tomondan esa, pasaytirilgan, mehnat hissasining samaradorligiga mos kelmaydigan nominal ish haqining to‘lanishiga olib kelishi mumkin. Natijada xodimlarning ortib borayotgan ehtiyojlarini qondirish va ish haqinig ko‘payish imkoniyati mavjud bo‘lmaydi.

2. Mehnat unumdorligi o‘shishini o‘rtacha ish haqining o‘shish sur‘atlaridan ilgarilovchi sur‘atlarini ta‘minlash (yoki mahsulot



ishlab chiqarish hajmlari sur'atining iste'mol fondlari o'sishi sur'atlaridan ortib ketishi). Bu tamoyilning mohiyati – ishlab chiqarishni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish asosida mehnat daromadlarini maksimal (eng ko'p) darajaga yetkazishdan iborat. Bu tamoyilga rioya qilinishi jamg'arish jarayonining, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning uzluksizligini taqozo etadi va korxonaning rivojlanishi hamda ravnaq topishining zarur sharti hisoblanadi. Mazkur tamoyilning bo'zilishi tovarlar bilan ta'min etilmagan pulning to'lanishiga, uning qadsizlanishiga, mamlakat iqtisodiyotida turg'unlik holatlari avj olishiga olib keladi. Muayyan korxonada bu ishlab chiqarish vositalarini yangilash jarayonining sekin-asta susayib borishi, ulardan eng istiqbollilarini ishlab chiqarish va sotib olish mo'ljalining yo'qligi hamda buning natijasi sifatida raqobat qiluvchi firmalar o'rtasida kamroq sifatli mahsulotga bo'lgan talabning pasayishidir.

3. Xodimning korxonada faoliyati natijalariga qo'shgan mehnat hissasiga, mehnat mazmuni va sharoitlariga, korxonada joylashgan mintaqaga, uning qaysi tarmoqqa mansubligiga qarab ish haqini tabaqalashtirish. Mazkur tamoyil xodimning o'z mehnat malakasidan, mahsulotning yuqori sifatli bo'lishini ta'minlashdan moddiy manfaatdorligini kuchaytirish zarurligiga asoslangan. Bunda ish kuchini takror hosil qilish uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar miqdoridagi, mehnatning turli sharoitlaridagi jo'g'rofiy va iqlim sharoitlaridagi tafovutlar hisobga olinishi lozim.

4. Barobar (teng) mehnat uchun barobar haq to'lash. Bozor sharoitida bu tamoyilni ishlovchining jinsi, yoshi, milliy mansubligi va hokazolarga qarab uning mehnatiga haq to'lashda kamsitishga yo'l qo'ymaslikdir. Buni korxonada yoki firma ichidagi taqsimotda adolat tamoyiliga rioya etish deb tushunish kerak. U bir xildagi mehnatga bir xil haq to'lash orqali bir xil baholashni nazarda tutadi.

5. Mehnatga haq to'lashni davlat yo'li bilan boshqarish va tartibga solib turish.

6. Mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlarining oddiyligi, mantiqiyli va qulayligi mehnatga haq to'lash tizimlarining mohiyati haqida keng xabardor bo'lishni ta'minlaydi. Xodimda ish haqi haqida tushunarli va batafsil axborot mavjud bo'lgandagina u jon-dili bilan berilib mehnat qiladi. Xodimlar har qanday holatda ish haqining miqdori, ya'ni o'z moddiy farovonliklari darajasi oshishini aniq tassavur qilishlari lozim.

Ish haqini tashkil etish tamoyillarini ularni amalga oshirishga qaratilgan funksiyalarga muvofiq tasniflash maqsadga muvofiqdir. Har bir tamoyil faqat bitta funksiya bilan emas, balki bir qancha funksiyalar bilan bog'langan. Shunday bo'lsa ham asosiy funksiyani ajratib ko'rsatish mumkin. Har bir tamoyil birinchi navbatda ana shu funksiyani bajarishga qaratiladi.

Ish haqini tashkil etishning qayta qurilishi bozor talablariga muvofiq quyidagi vazifalar hal etilishini nazarda tutadi:

- har bir xodimning o'z mehnati samaradorligi rezervlarini aniqlash va foydalanishdan manfaatdorligini oshirish, ishlamasdan pul mablag'lariga ega bo'lish imkoniyatlariga barham berishini;

- mehnatga haq to'lashda tekischilik hollarini bartaraf etish, ish haqining ham yakka tartibdagi, ham jamoa mehnati natijalariga bevosita bog'liqligiga erishishni;

- turli toifadagi va kasb-malakali guruhlariga mansub bo'lgan xodimlar mehnatiga haq to'lash nisbatlarini optimallashtirish, bunda bajariladigan ishlarning murakkabligini, kasblarning noyobligini e'tiborga oladigan mehnat sharoitlari, shuningdek, pirovard natijalarga erishishga intilayotgan turli xodimlar guruhlari va ishlab chiqarish raqobatbardoshligining ta'sirini hisobga olishni.

Mehnatga haq to‘lashni tashkil etishning asosiy elementlari mehnatni normalash, tarif tizimi, ish haqining shakllari va tizimlaridir.

Mehnatni normalash – bu, ilmiy asoslangan mehnat xarajatlari va uning natijalarini vaqt normalari, soni, xizmat ko‘rsatishning boshqarilishi, mahsulot ishlab chiqarish normalangan topshiriqlar normalarini aniqlashdir. Bular bo‘lmasa, mehnat miqdorini, har bir xodimning umumiy natijalarga qo‘shgan alohida hissasini hisobga olib bo‘lmaydi.

Ish haqining shakllari va tizimlari – mehnatning miqdor natijalari va sifatiga (murakkabligi, intensivligi, shart-sharoitlariga) bog‘liq ravishda ish haqini belgilash mexanizmidir.

Tarif tizimi turli normativ materiallar majmuidan iborat. Ular yordamida korxonadagi xodimlar ish haqi darajasi ularning malakasi, ishlarning murakkabligi, mehnat sharoitlari, korxonalarining jo‘g‘rofiy o‘rni va boshqalarga qarab belgilanadi. Tarif tizimining asosiy elementlariga tarif setkalari, tarif stavkalari, tarif-malaka ma‘lumotnomalari, lavozim maoshlari, xizmatchilar lavozimlarining tarif ma‘lumotnomalari, tarif stavkalariga ustama va qo‘shimcha haqlar, ish haqiga doir mintaqaviy malaka koeffitsiyentlari kiradi.

Tarif stavkalari razryadlar shkalasidan iborat bo‘lib, ularning har biriga o‘z tarif koeffitsiyenti berilgan va har qanday razryadning tarif stavkasi birinchi razryaddan necha marta ko‘pligi ko‘rsatilgan. Birinchi razryadning tarif koeffitsiyenti birga tengdir. Razryadlar miqdori va ularga tegishli tarif koeffitsiyentlarining miqdori korxonalarda tuziladigan jamoa shartnomasida belgilanadi. Jamoa shartnomasi tarif bitimi asosida ishlab chiqiladi va xodimlar ahvolining shartnoma shartlariga nisbatan yomonlashuvini nazarda tutmaslik lozim.

Tarif stavkasi – ish vaqti birligi hisobiga mehnatga haq to‘lashning pul bilan ifodalangan Mutlaq miqdoridir. Birinchi razryad tarif stavkasi asosida keyingi har bir razryadning tarif

stavkasi hisoblab chiqiladi. Birinchi razryad tarif stavkasi korxonaning jamoa shartnomasi bilan belgilanadi va bir tomondan, uning moliyaviy imkoniyatlariga, ikkinchi tomondan, tarmoq bitimida aks ettirilgan mehnatga haq to'lash shartlariga bog'liq bo'ladi. U belgilangan eng kam ish haqi darajasidan kam bo'lmasligi lozim. Tarif stavkasi ishchilar mehnatiga haq to'lash darajasini belgilash uchun boshlang'ich miqdor hisoblanadi. Bunda korxonada mehnatga haq to'lashning qanday shakllari va tizimlari qo'llanilishi e'tiborga olinmaydi.

Tarif stavkalari tanlangan vaqt birligiga qarab soatbay, kunbay haq va oylik maoshlar miqdorini ko'zda tutadi. Eng ko'p tarqalgani soatbay tarif stavkalari bo'lib, ular asosida turli qo'shimcha haqlar hisoblab chiqiladi. Kundalik va oylik stavkalar soatbay stavkalarni ish smenasidagi soatlar soniga va oy mobaynida ishlangan o'rtacha oylik soatlar soniga ko'paytirish yo'li bilan hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishida mehnatga haq to'lashni tartibga solish sohasidagi amaliy qadamlar haqida gapirganda, shuni qayd qilib o'tish kerakki, xodimlarning turli toifalari mehnatiga haq to'lash darajalarini tabaqalashtirish uchun yagona tarif stavkasi (YaTS) ishlab chiqilgan va joriy etilgan. U bir xil murakkablikdagi ish uchun barobar haq to'lash imkonini beradi.

Tarif-malaka ma'lumotlari normativ hujjatlardan iborat. Ular yordamida ish razryadi va ishchining razryadi belgilanadi. Ularda har bir mutaxassislikdagi har bir razryad ishchisi nazariy va amaliy jihatdan bilishi lozim bo'lgan axborot mavjud bo'ladi. Mazkur ma'lumotnomalar uch bo'limdan: «Ishlarning ta'rif-tavsifi», «Bilish kerak» va «Ishlarga doir misollar»dan tashkil topadi. Ilgari, 1991-yil 1-yanvardan kuchga kirgan «Korxonalar va tadbirkorlik faoliyati to'g'risida»gi qonun joriy qilinganiga qadar iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida foydalanish uchun majburiy bo'lgan tarif-malaka ma'lumotnomalari hozirgi vaqtda tavsiyaviy xususiyatga ega. Ulardan faqat foydalanuvchi korxonalar uchuniga normativ hujjat hisoblanadi. Malaka razryadi

ishchiga, odatda, sex yoki korxonada malaka komissiyasi tomonidan beriladi.

Mehnatga haq to'lashni tashkil etish sohasidagi an'anaviy yondashuvlardan foydalanuvchi korxonalar xodimlar ish haqining miqdorini belgilash uchun tarif setkalari, tarif stavkalari va tarif-malaka ma'lumotnomalaridan foydalanadilar. Bunday korxonalarda boshqaruv mehnati xodimlari hisoblanuvchi xizmatchilar uchun shtat-maosh tizimi tatbiq etiladi. Uning o'ziga xos xususiyati shtat jadvali tuzilishidan iborat bo'lib, unda muayyan korxonada mavjud bo'lgan lavozimlar ro'yxati, har bir lavozim bo'yicha xodimlar soni va maosh miqdori ko'rsatiladi.

Korxonaning attestatsiya komissiyasi lavozimlarining malaka ma'lumotnomalaridan foydalanishi asosida attestatsiya jarayonida xizmatchilarga malaka toifalarini beradi. Xizmatchilar lavozimlarining malaka ma'lumotnomasi alohida tavsiflardan tashkil topadi. Har bir malaka tavsifi uch bo'limdan iborat: «Lavozim vazifalari», «Bilish kerak», «Malaka talablari».

Tarif-malaka ma'lumotnomasi singari xizmatchilar lavozimlarining malaka ma'lumotnomasi tavsiyaviy xususiyatga ega. Korxonalar ulardan ixtiyoriy ravishda foydalanishlari, bo'limlariga tuzatishlar va o'zgarishlar kiritishlari mumkin.

**Korxonalar va tashkilotlar xodimlari lavozim stavka  
okladlarini aniqlash bo'yicha mehnatga  
haq to'lashning yagona tarif setkasi**

Mehnatga haq to'lash razryadi	Tarif koeffitsiyenti	Mehnatga haq to'lash razryadi	Tarif koeffitsiyenti
0	1000	12	6115
1	2476	13	6503
2	2725	14	6893
3	2998	15	7292
4	3297	16	7697
5	3612	17	8106
6	3941	18	8522
7	4284	19	8943
8	4640	20	9371
9	4997	21	9804
10	5362	22	10240
11	5733		

\*Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 9-iyuldagi Farmoni va Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 21-iyuldagi qarori.

Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 18-martdagi "Mehnatga haq to'lashning yagona tarif setkasini takomillashtirish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq mehnatga haq to'lashning 0 dan 22 gacha bo'lgan razryad (daraja)"lari qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 9-iyuldagi PF-4224-sonli Farmoni va Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 21-iyuldagi 206-sonli qarori asosidagi tarif koeffitsientlariga binoan qo'llaniladigan tarif stavkalarining yangi miqdori belgilandi.

Yuqorida keltirilgan hujjatlarga binoan, hozirgi paytda iqtisodiyot sohasida ham qo'llaniladigan tarif setkasi 16-jadvalda keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan har yili qabul qilinadigan "Ish haqi, pensiyalar va stipendiyalarning

miqdorini oshirish to'g'risida"gi Farmonga muvofiq minimal ish haqining miqdori yildan yilga oshib bormoqda.

Ko'pgina korxonalar hozirgi vaqtda an'anaviy tarif tizimi elementlari asosida mehnatga haq to'lashni tashkil etishning yangi, yanada samaraliroq usullarini izlash yo'lidan bormoqdalar. Bu ijobiy hodisa bo'lib, korxonalariga o'zlari qarab chiqadigan masalalarni hal qilishda mustaqillik berishning natijasidir. Korxonada ishlovchi barcha xodimlarning mehnatiga haq to'lashni tashkil etish uchun umumiy tarif setkasidan foydalanish ancha keng tadbiriq etilmoqda. Setkadagi razryadlarning eng yuqori darajasi miqdori va ularga mos keluvchi tarif koeffitsiyenti muayyan korxonada ixtiyoriy ravishda belgilanishi va albatta, jamoa shartnomasida qayd etilishi lozim.

### **Qisqacha xulosalar**

Sanoat xalq xo'jaligining yetakchi tarmog'i sifatida yuqori malakali, kadrlar jamoasini o'zida mujassamlashtiradi.

Kadrlarning bilimi, ilmi va malaka darajasi mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining eng muhim elementi, ya'ni unsuri hisoblanadi.

Shu sababli iqtisodiyot sohasidagi barcha muammolarning echimini topish va sanoat ishlab chiqarishni oldiga qo'yilgan vazifalarni oqilona hal etish kadrlarga bog'liq ekanligi Respublika Prezidentining asarlarida qayta va qayta ta'kidlanadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston sanoatida kadrlar tarkibi va tuzilmasi miqdor va sifat jihatidan sezilarli darajada o'zgardi.

Kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish, tayyorlash va qayta tayyorlash masalasiga alohida e'tibor berilishi tufayli sanoatning izchil va barqaror rivojlanishiga erishildi.

Xodimlarning moddiy manfaatdorligi tamoyilini hayotga izchillik bilan tatbiq etish sanoat taraqqiyotining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli sanoat ishlab chiqarishida

mehnatga haq to‘lashni yaxshilash va uning eng progressiv usullarini ko‘llashga alohida e‘tibor berilmoqda.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Davlatning kadrlar siyosati: mohiyati, ahamiyati va mazmuni.
2. Sanoat ishlab chiqarishi va kadrlar. Ularni guruhlariga bo‘lish.
3. Kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo‘yish va ularni tarbiyalash.
4. Kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash.
5. Kadrlar sonini bashorat qilish va ulardan oqilona foydalanish muammolari.
6. «Mehnat» tushunchasining mohiyati, ahamiyati nima?
7. Mehnatga haq to‘lash tamoyillari va shakllari nimalardan iborat?
8. Tarif tizimi va uning unsurlari.
9. Ish haqining bozor iqtisodiyotiga mos turlari.
10. Mehnatga haq to‘lashni erkinlashtirish masalalari.



## Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari – T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 59 bet.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil, 9-iyuldagi PF-424-sonli Farmoni //Xalq so‘zi, 2010-yil, 10-iyul.

3. Karimov I.A. “Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi” //Xalq so‘zi, 2010-yil, 13-noyabr.

4. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi // Xalq so‘zi, 2014-yil 18-yanvar.

5. Abdurahmonov Q.X. «Mehnat iqtisodiyoti». Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik – T.: “Mehnat”, 2009-yil, 512 bet.

6. Abduraxim Ortiqov. “Sanoat iqtisodiyoti” (Darslik) – T.:TDIU, 2004-yil, 256 bet.

7. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

8. <http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».

9. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»

## X bob

# SANOAT ISHLAB CHIQRISHINING ASOSIY FONDRLARI VA ISHLAB CHIQRISH QUUVATLARI

### 10.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi

Mamlakatning qudrati, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi, jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'laroq qondirish shu mamlakat resurslari, ayniqsa, asosiy va aylanma fondlarining miqdori va sifati bilan belgilanadi. Mamlakat va uning sanoati, boshqa tarmoqlari, korxonalari qanchalik ko'p resurslarga ega bo'lsa, u shunchalik qudratli va rivojlangan bo'ladi. Agar u ana shu resurslardan to'la-to'kis, oqilona foydalana olsa, albatta, buyuk davlatga aylanadi.

Sanoat ishlab chiqarishi faoliyatida asosiy fondlarning alohida o'rni bor. Chunki ularsiz birorta ishni bajarish, xizmat ko'rsatish va mahsulot ishlab chiqarish mumkin emas.

Ma'lumki, har qanday ishlab chiqarish jarayonida mehnat buyumlari, mehnat qurollari (mehnat vositalari) va inson mehnati ishtirok etadi. Mehnat buyumlariga xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg'i, elektr kuvvati, ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar va h.k.lar, mehnat vositalariga esa, mashina va mexanizmlar, asbob-uskunalar, yuk tashuvchi va uzatuvchi vositalar, kompyuter va laboratoriya anjomlari, bino va inshootlar kiradi.

Mehnat buyumlari va vositalarining birgalikda qiymat shaklida ifodalanishi ishlab chiqarish fondlarini tashkil etadi. Ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashish darajasiga ko'ra, asosiy va aylanma fondlarga ajratiladi. Mehnat qurollari asosiy fondlarni, mehnat buyumlari esa aylanma fondlarni tashkil etadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari deb, ishlab chiqarish jarayonida uzoq davr bevosita va bilvosita qatnashadigan, moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etadigan hamda tabiiy shaklini saqlagan holda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga asta-

sekin, tuzishiga qarab o'tkazib boradigan mehnat vositalariga aytiladi. Ular ish bajarishda, xizmat ko'rsatishda va mahsulot ishlab chiqarishda qatnashadilar, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun sharoit yaratadilar, mehnat buyumlari va tayyor mahsulotlarni saqlash va ularni bir o'ringdan ikkinchi o'ringa tashish kabi ishlarni bajarish uchun xizmat qiladi.

Asosiy fondlarni hisoblash, tahlil qilish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni prognoz qilish maqsadida ularni guruhlariga ajratish kerak bo'ladi.

Hozirgi kunda asosiy fondlar turli tasnifga muvofiq va ishlab chiqarish vazifasining xilma-xilligi va tabiiy-moddiy belgilarga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Zarur mehnat sharoitlarini ta'minlaydigan bino va me'morlik-qurilish obyektlari. Binolarga sexlarning ishlab chiqarish korpuslari, depolar, garajlar, omborxonalar, ishlab chiqarish xonalari va laboratoriyalar kiradi.

2. Inshootlar – ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur va mehnat buyumlari o'zgarishi bilan bog'liq bo'lmagan birorta texnik vazifalarga belgilangan muhandislik-qurilish obyektlari (nasos stansiyalar, tunnellar, ko'priklar va h.k.).

3. Har xil energiya, suyuq va gazsimon moddalar uzatadigan uzatuvchi uskunalar.

4. Mashinalar va asbob-uskunalar; shu jumladan:

- energiyani, suyuq va gazsimon moddalarni ishlash va almashtirishga mo'ljallangan kuch mashinalari va asbob-uskunalar (generatorlar va gazogeneratorlar, elektrogeneratorlar, bug' qozonlari, havo kompressorlari);

- ishchi mashinalari va asbob-uskunalar. Ular mehnat buyumlariga bevosita ta'sir o'tkazadilar. Bularga dastgohlar, presslar, konveyerlar va boshqa turli yordamchi asbob-uskunalar: o'lchov va to'g'rilash asbob-uskunolari, laboratoriya asboblari, hisoblash mashinalari, kompyuterlar kiritiladi.

5. Transport vositalari.

6. Har xil asboblar.

7. Ishlab chiqarish inventarlari.

8. Xo‘jalik inventarlari.

9. Boshqa asosiy fondlar.

Mehnat buyumlariga ta’sir etish darajasiga qarab asosiy ishlab chiqarish fondlari aktiv va passiv fondlarga bo‘linadi.

Aktiv asosiy ishlab chiqarish fondlariga mehnat buyumlari shaklini o‘zgartiruvchi, ya’ni bevosita ta’sir etuvchi fondlar (mashinalar, asbob-uskunalar, texnologik liniyalar, o‘lchov va to‘g‘rilash asboblari, transport vositalari) kiradi.

Passiv asosiy ishlab chiqarish fondlariga mehnat buyumlariga bilvosita ta’sir etuvchi, ya’ni ishlab chiqarish jarayonining normal o‘tishiga kerakli sharoit yaratuvchi ishlab chiqarish fondlari kiradi (bino va inshootlar, h.k.).

Asosiy fondlar tarkibini o‘rganishda ularning strukturasi (tuzilmasi) masalasiga ham e’tibor berish kerak.

Respublika Prezidenti 2001-yilning 11-dekabrida bo‘lib o‘tgan Respublika idoralararo muvofiqlashtiruvchi Kengash majlisida so‘zlagan nutqida tarkibiy masalaga alohida e’tibor berib, «...iqtisodiy-tarkibiy o‘zgarishlarni izchillik bilan amalga oshirish» yaqin kelajakdagi ustuvor vazifalardan biri ekanligini uqtirib o‘tdi.<sup>1</sup>

Asosiy fondlarning strukturasi deb, uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlar va guruhlardan har birining umumiy qiymatidagi nisbatiga aytiladi. 2012-yilning oxiriga asosiy fondlarning umumiy qiymatida binolar ulushi 15,7 foizni, inshootlar – 22,6, uzatuvchi qurilmalar – 13,3, mashina va jihozlar – 43,4, transport vositalari - 5,9, qolganlari esa 3 foizni tashkil etdi (17-jadval).

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. Respublika idoralararo muvofiqlashtiruvchi Kengash majlisida so‘zlangan nutq. // Xalq so‘zi, 2001-yil 12-yanvar.

**Sanoat tarmoqlari bo'yicha sanoat – ishlab chiqarish  
asosiy fondlarining tuzilishi (2012-yil oxiriga, foizda)**

Sanoat va uning tarmoqlari	Binolar	Inshootlar	Uzatu vchi qurilmalar	Ishchi mashina, asbob-uskunar	Transport vositalari	Boshqa fondlar
<b>Butun sanoat</b>	<b>11,5</b>	<b>22,6</b>	<b>13,3</b>	<b>45,4</b>	<b>5,9</b>	<b>1,3</b>
Shu jumladan:						
1. Elektr energetika						
2. Yoqilg'i sanoati.	7,1	9,4	42,6	39,7	1,4	0,3
3. Qora metallurgiya	4,6	51,8	18,0	21,9	2,8	0,9
4. Rangli metallurgiya	14,2	4,5	9,8	76,1	3,7	0,3
5. Kimyo va neft sanoati	9,5	15,5	6,2	52,5	15,9	0,4
6. Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	23,6	14,9	10,7	15,7	4,1	1,8
7. Qurilish materiallari sanoati	14	1,9	0,8	77,2	3,5	2,6
8. Yengil sanoat	12,3	10,8	2,6	61,9	10,0	2,3
9. Oziq-ovqat sanoati	27,6	5,7	2,5	60,1	1,9	2,3
	24,2	4,6	2,2	59,7	5,2	4,1

\*Manba: Промышленность Республики Узбекистан. Статистический сборник. Т.: 2013.

Asosiy fondlar tuzilmasi quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Tarkibiy tuzilma
2. Texnologik tuzilma.
3. Tarmoq tuzilmasi.

4. Hududiy tuzilma.

5. Takror ishlab chiqarish tuzilmasi.

Tarkibiy tuzilma vaqt va fazoda o'zgarib turadi va uning bunday o'zgarishidan sanoatning texnik darajasini va asosiy fondlardagi kapital sarflashning samarasini tasavvur qilsa bo'ladi.

Asosiy fondlarning tuzilmasi ishlab chiqarishni mahalliy-lashtirish, konsentratsiyalash, ixtisoslashtirish, diversifikatsiyalash, kooperativlashtirish, va kombinatsiyalashtirish, yangi korxonalar qurish va qayta qurishga kapital sarflashning texnologik tuzilishi, korxonalarning hududiy joylashishi, tayyorlanadigan mahsulotlarning hususiyati va hajmi bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi qancha ko'p bo'lsa, ishchi mashinalar va asbob-uskunalarining tutgan o'rni shuncha yuqori bo'ladi.

Tarmoq tuzilmasi sanoat tarmoqlari asosiy fondlarining ulushi bilan ifodalanadi (18-jadval).

18- jadval

**Asosiy fondlarning tarmoq strukturasi  
(foiz hisobida)**

<b>Tarmoqlar</b>	<b>2000-y.</b>	<b>2005-y.</b>	<b>2010-y.</b>	<b>2012-y.</b>
Elektroenergetika	7,8	13,4	13,8	12,8
Yoqilg'i sanoati	15,1	21,3	28,9	30,7
Kimyo va neft sanoati	5,2	5,2	5,3	4,6
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	21,4	12,7	9,5	11,2
Qurilish materiallari sanoati	2,1	2,8	2,9	2,8
Yengil sanoat	11,5	10,8	8,4	7,1
Oziq-ovqat sanoati	8,6	6,9	4,6	4,2
Boshqa tarmoqlar	23,8	21,3	26,1	26,1

\*Manba: Промышленность Республики Узбекистан. Статистический сборники за 2001–2012-гг.

Hududiy tuzilma asosiy fondlarining hududiy taqsimlanishi va ularning nisbati bilan belgilanadi. Takror ishlab chiqarish

**Sanoat tarmoqlari bo'yicha sanoat – ishlab chiqarish  
asosiy fondlarining tuzilishi (2012-yil oxiriga, foizda)**

Sanoat va uning tarmoqlari	Binolar	Inshootlar	Uzatu vchi qurilmalar	Ishchi mashina, asbob-uskunar	Transport vositalari	Boshqa fondlar
<b>Butun sanoat</b>	<b>11,5</b>	<b>22,6</b>	<b>13,3</b>	<b>45,4</b>	<b>5,9</b>	<b>1,3</b>
Shu jumladan:						
1. Elektr energetika						
2. Yoqilg'i sanoati.	7,1	9,4	42,6	39,7	1,4	0,3
3.Qora metallurgiya	4,6	51,8	18,0	21,9	2,8	0,9
4. Rangli metallurgiya	14,2	4,5	9,8	76,1	3,7	0,3
5. Kimyo va neft sanoati	9,5	15,5	6,2	52,5	15,9	0,4
6. Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	23,6	14,9	10,7	15,7	4,1	1,8
7. Qurilish materiallari sanoati	14	1,9	0,8	77,2	3,5	2,6
8. Yengil sanoat	12,3	10,8	2,6	61,9	10,0	2,3
9. Oziq-ovqat sanoati	27,6	5,7	2,5	60,1	1,9	2,3
	24,2	4,6	2,2	59,7	5,2	4,1

\*Manba: Промышленность Республики Узбекистан. Статистический сборник. Т.: 2013.

Asosiy fondlar tuzilmasi quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Tarkibiy tuzilma
2. Texnologik tuzilma.
3. Tarmoq tuzilmasi.

4. Hududiy tuzilma.

5. Takror ishlab chiqarish tuzilmasi.

Tarkibiy tuzilma vaqt va fazoda o'zgarib turadi va uning bunday o'zgarishidan sanoatning texnik darajasini va asosiy fondlardagi kapital sarflashning samarasini tasavvur qilsa bo'ladi.

Asosiy fondlarning tuzilmasi ishlab chiqarishni mahalliy-lashtirish, konsentratsiyalash, ixtisoslashtirish, diversifikatsiyalash, kooperativlashtirish, va kombinatsiyalashtirish, yangi korxonalar qurish va qayta qurishga kapital sarflashning texnologik tuzilishi, korxonalarning hududiy joylashishi, tayyorlanadigan mahsulotlarning hususiyati va hajmi bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi qancha ko'p bo'lsa, ishchi mashinalar va asbob-uskunalarining tutgan o'rni shuncha yuqori bo'ladi.

Tarmoq tuzilmasi sanoat tarmoqlari asosiy fondlarining ulushi bilan ifodalanadi (18-jadval).

**18- jadval**

**Asosiy fondlarning tarmoq strukturasi  
(foiz hisobida)**

<b>Tarmoqlar</b>	<b>2000-y.</b>	<b>2005-y.</b>	<b>2010-y.</b>	<b>2012-y.</b>
Elektroenergetika	7,8	13,4	13,8	12,8
Yoqilg'i sanoati	15,1	21,3	28,9	30,7
Kimyo va neft sanoati	5,2	5,2	5,3	4,6
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	21,4	12,7	9,5	11,2
Qurilish materiallari sanoati	2,1	2,8	2,9	2,8
Yengil sanoat	11,5	10,8	8,4	7,1
Oziq-ovqat sanoati	8,6	6,9	4,6	4,2
Boshqa tarmoqlar	23,8	21,3	26,1	26,1

\*Manba: Промышленность Республики Узбекистан. Статистический сборники за 2001–2012-гг.

Hududiy tuzilma asosiy fondlarining hududiy taqsimlanishi va ularning nisbati bilan belgilanadi. Takror ishlab chiqarish



strukturasi yangi qurilish va qayta qurish, qayta qurollantirish va asosiy fondlarni kengaytirishning nisbati va tutgan o'rmini ifodalaydi.

## **10.2. Asosiy fondlarni baholash**

Amaliyotda asosiy fondlarni baholashning quyidagi turlari qo'llaniladi: 1) dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan baho; 2) qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan baho; 3) qolgan qiymati orqali belgilangan baho; 4) ishlab chiqarishdan chiqarib tashlash bahosi.

Dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan baho ( $Ob$ ) asosiy fondlarning sotib olingan bahosi ( $Sb$ ), asosiy fondlarni olib kelish uchun sarflangan transport xarajatlari ( $Xt$ ) va montaj xarajatlari ( $Xm$ )ni o'z ichiga oladi:

$$Ob = Sb + Xt + Xm$$

Bu baho korxonalar (firma)ning asosiy ishlab chiqarish fondalarini sotib olish va ishga tushirish uchun qilgan haqiqiy xarajatlarini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich korxonalar (firma) balansida hisobga olinadi. Ammo asosiy fondlarning dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan bahosi ularning hajmini va turli yillarda ko'rib ishga tushirilgan korxonalar (firma)lar asosiy fondlarini taqqoslash uchun yetarli emas, shuning uchun asosiy fondlarni baholashda ularning qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan bahodan foydalaniladi.

Baholashning bu usuli asosiy fondlarning har xil davrda ishlab chiqilgan va olingan baholarini hozirgi sharoitdagi bahoda ifodalash imkoniyatini beradi. Bu baho bir xil iste'mol qiymatiga ega bo'lgan asosiy fondlarni baholashda bir xil qiymatlarda ifodalash, korxonalar ko'rsatkichlarini taqqoslash va fondlar samaradorligini oshirish zaxiralarini aniqlash uchun imkoniyat yaratadi. Qiymatni qaytadan tiklash orqali belgilangan baho amaldagi asosiy fondlarning jismoniy holati va

ma'naviy eskirishini hisobga olgan holda qayta baho qo'yish orqali aniqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etib, asta-sekin ishdan chiqqan boradi. Shuning uchun bu fondlarga baho belgilashda ularning ishdan chiqqan va eskirgan qismi hisobga olinadi. Bunda aynan shu sababli asosiy fondlarni qoldiq qiymati orqali baholash xam qo'llaniladi. Ularning qoldiq qiymati ikki yo'l bilan aniqlanadi: a) asosiy fondlarning ishdan chiqqan (tuzigan) qismini ularning dastlabki to'la qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat; b) asosiy fondlarning ishdan chiqqan (tuzilgan) qismini qaytadan tiklangan qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat.

Asosiy fondlar juda eskirib, yaroqsiz holga kelgan, qaytadan tiklash, kapital ta'mirlash yoki modernizatsiya qilish natija bermaydigan xollarda ularni ishlab chiqarishdan olib tashlash zarur bo'lib qoladi. Bunday hollarda asosiy fondlarni ishlab chiqarishdan olib tashlash bahosi aniqlanadi. Bu baho ishdan chiqqan, ishlab chiqarishdan chiqarib tashlanadigan asosiy fondlarni (temir-tersak narxida) realizatsiya qilish bahosidir.

### **10.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi**

Ishlab chiqarishda qatnashadigan asosiy fondlar yillar o'tishi bilan eskiradi va o'z sifatini yo'qota boradi. espublika sanoati asosiy fondlarining eskirish dinamikasi 19-jadvalda ko'rsatilgan.

Asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirishi mumkin.

Jismoniy eskirish deganda, asosiy fondlarning ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi natijasida butunlay yoki qisman tuzishi, emirilishi tushuniladi. Ma'lum vaqt o'tgach, jismoniy jihatdan butunlay yoki qisman yaroqsiz bo'lib qolgan mehnat qurollarini yangisiga almashtiriladi yo bo'lmasa modernizatsiya qilinadi yoxud ayrim qismlari kapital ta'mirlanadi. Jismoniy eskirish natijasida asosiy fondlarning qiymati yo'q bo'lib ketmaydi, balki tayyorlangan mahsulot qiymatiga ko'chadi.

**Sanoat tarmoqlari bo'yicha sanoat-ishlab chiqarish asosiy fondlarini eskirishi (yil oxiriga fondlar umumiy qiymatidan foiz hisobida)**

	2000-y	2005-y	2010-y	2011- y	2012-y
Jami sanoat Shu jumladan:	35,2	49,8	43,1	43,3	42,7
- elektr-energetika	28,5	48,3	47,5	48,9	46,6
- yoqilg'i sanoati	23,1	31,4	32,5	32,7	34,2
- qora metallurgiya	48,4	56,2	43,0	44,0	44,3
-rangli metallurgiya	60,1	62,1	43,0	51,7	50,7
-mashinasozlik va metallni qata ishlash	30,4	71,2	59,6	60,5	44,7
- kimyo va neft-kimyo	30,4	63,1	45,6	45,8	47,8
- qurilish materiallari	36,7	56,7	41,6	41,8	47,6
- yengil sanoat	29,0	30,7	24,2	28,0	31,1
- oziq-ovqat sanoati	29,0	59,3	54,9	55,9	56,9

\*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi "Yillik statistik to'plam" 2001-2009 yu.; Промышленность Узбекистана. Статистический сборник. Т.: 2013.

Korxonalarda faqat ishlayotgan mashina va asbob-uskunalariga emas, balki bekor turganlari ham to'ziydi (yemiriladi). Mashina va asbob-uskunalarining jismoniy eskirish darajasi ularning xizmat muddati va to'zish (yemirilish) darajasiga nisbatan aniqlanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti va mehnat unumdorligi o'sishi tufayli ishlab turgan mashina va asbob-uskunalar qiymatining kamaytirilishi, nisbatan unumli va tejamli yangi mashinalarning va asbob-uskunalarining ishlab chiqarishga joriy qilinishi natijasida ishlatilayotgan mashinalarning jismoniy yeyilish

muddati tugamasdan turib qadsizlanishi – asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi, deb ataladi. Ma'naviy eskirish fondlarning bahosini vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib chiqishni shart qilib qo'yadi. Eskirgan asosiy fondlarni yangilari bilan almashtirish rejali ravishda eng kam mehnat va mablag' sarf qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida asta-sekin eskirib, o'z qiymatining ma'lum qismini amortizatsiya sifatida ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulot qiymatiga oz-ozdan ko'chirib boradi.

Amortizatsiya – (lotincha *amortisatio* - qoplash), asosiy kapital (fondlar) amortizatsiyasi – asosiy kapital (mashina va mexanizmlar, jihozlar va uskunalar, binolar va inshootlar)ning ekspluatatsiya jarayonida eskirishi va ayni paytda ular qiymatining muayyan davr davomida ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotga o'tib borishi.<sup>1</sup>

Asosiy vositalar moddiy yoki jismonan va ma'nan eskiradi. Moddiy eskirish mehnat vositalaridan foydalanish jadalligi va ularning korxonada ishlatilgan muddatlari bilan belgilanadi. Ma'naviy eskirish fan va texnika taraqqiyoti natijasida mehnat vositalarining arzonlashuvi hamda iqtisodiy jihatdan mukammal bo'lgan yangi mehnat vositalarining yaratilishi va joriy qilinishi bilan bog'liq. Amortizatsiya me'yori asosiy fondlar turiga, xizmat qilish muddatiga ko'ra tabaqalashtiriladi. Amortizatsiya qiymati ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxiga kiritib boriladi. Mahsulot sotilgach, bu qiymat amortizatsiya ajratmalari ko'rinishida eskirgan jihozlar o'rniga yangisini sotib olish uchun zarur bo'lgan mablag'lar summasi tarzida jamg'ariladi.

Amortizatsiya ajratmalari – mahsulot tannarxiga kiritiladigan asosiy fondlar amortizatsiyasi summasi; asosiy fondlarni qisman tiklash (kapital ta'mir va yangilash) va to'liq

---

<sup>1</sup> O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1- jild. T.: Davlat ilmiy nashriyoti. 2000, 288 b.

tiklash (renovatsiya) fondlarini yaratishga xizmat qiladi. Amortizatsiya ajratmalari me'yorlari asosiy fondlar qiymatiga mutanosib, ya'ni taxminiy foydalanish muddatiga tekis taqsimlanishi yoki kamayib boruvchi balans usulida – jadallashtirilgan tartibda hisoblanishi mumkin. Jadallashtirilgan tartibda foydalanishning birinchi yilida amortizatsiya me'yori 2 marta oshiriladi, ikkinchi yili qoldiq qiymatining 20 foizi miqdorida va shu tarzda ajratmalar nazarda tutiladi va bu ish shu tarzda davom ettiriladi. Natijada asosiy fondlar qiymatining 2/3 qismi ular xizmat muddatining yarmidayoq amortizatsiyalanadi. Amortizatsiya me'yorlarining pasaytirilishi asosiy fondlarning yangilanishini sekinlashtiradi, oshirilgan me'yorlar mahsulot tannarxini qimmatlashtiradi. Shu sababli amortizatsiya ajratmalari davlat tomonidan tartibga solinadi. Amortizatsiya ajratmalari ta'minlanishi kerak bo'lgan asosiy shart asosiy fondlar eskirishining to'liq qoplashi va ularning takror yaratilishiga erishishdir. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat amortizatsiya ajratmalari normativlarini belgilab, jadallashtirilgan amortizatsiya orqali tadbirkorlarga soliqqa tortiladigan foyda summasini kamaytirishga imkoniyat yaratib beradi. Ayni paytda asosiy fondlar qiymatini hisobdan chiqarishni tezlatish tadbirkorni asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi bilan bog'liq ehtimoli bo'lgan zarar kurishdan saklaydi, yangi texnika va texnologiyani tezroq joriy etishga rag'batlantiradi.

Amortizatsiya ajratmalari asosiy fondlarning o'zini yoki uning ba'zi qismlarini yangilash vaqti kelguncha shu shaklda ma'lum fondga jamg'arilib turiladi va bu fondni amortizatsiya fondi deb ataydilar. Demak, amortizatsiya fondi – amortizatsiya ajratmalari hisobiga shakllanadigan maxsus fonddir.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan moddiy aktivlar amortizatsiyasi degan tushuncha ham mavjud.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha xarajatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalarining summasi (hisoblangan eskirish);

- lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan normalar, qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, jadallashtiriladigan amortizatsiya summasi.

Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi, har oyda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan natijali foydalanish muddatidan (biror xo'jalik faoliyati yurituvchi subyekt muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi. Natijali foydalanish muhlatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish me'yori 5 yilga hisoblanadi.

#### **10.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari**

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish, rejalashtirish, hisob-kitob qilish, ulardan foydalanishning samaradorligini ifodalash uchun juda ko'p ko'rsatkichlar kerak bo'ladi. Ularni bir necha guruhlarga bo'lish mumkin:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymatini ifodalovchi ko'rsatkichlar;

- ulardan foydalanish darajasini, ularning samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar;

- ishlab chiqarish fondi bilan qurollantirish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar;

- integral ko'rsatkichlar.

Bu ko'rsatkichlar tizimida ayniqsa, fond qaytimi ko'rsatkichi va fondorentabellik ko'rsatkichi alohida o'rin egallaydi.

Fond qaytimi bir soʻmlik asosiy fond ishtirokida qancha mahsulot ishlab chiqarish mumkinligini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$Fk = Q/Fas,$$

Bu yerda:  $Fk$  – fond qaytimi (soʻm hisobida);

$Q$  – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati (soʻm hisobida);

$Fas$  – asosiy fondlarning oʻrtacha yillik qiymati.

Fond sigʻimi fond qaytimiga teskari koʻrsatkich boʻlib, maʼlum miqdordagi mahsulot ishlab chiqarish uchun qancha asosiy fond kerakligini ifodalaydi va quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$Fs = Fas/Q$$

Mehnatning fond bilan taʼminlanganligi har bir ishlovchi hisobiga qanchadan asosiy vositalar toʻgʻri kelishini bildiradi va u quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$Fbt = Fas/Xym,$$

Bu yerda:  $Xym$  – xodimlarning yillik oʻrtacha miqdori (kishi hisobida).

Asosiy fondlardan foydalanishni ifodalaydigan koʻrsatkichlardan yana biri jihozlardan foydalanish koʻrsatkichlaridir. U jihozlardan ekstensiv va intensiv foydalanish koeffitsiyentlarini oʻz ichiga oladi:

a) ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti ( $Ke$ ). U jihozlarning rejali ish vaqti fondida ( $Tjr$ ) haqiqiy ishlagan vaqti ( $Tjx$ ) darajasini koʻrsatadi:

$$Ke = Tjx/ Tjr,$$

b) intensiv foydalanish koeffitsiyenti ( $Kin$ ). U jihozlarning minimum mahsulot ishlab chiqarishi mumkin boʻlgan miqdoriga

(Mch) nisbatan haqiqiy ishlab chiqargan mahsulot miqdori (Mx) darajasini ko'rsatadi:

$$Kin - Mx/Mm.$$

### **10.5. Ishlab chiqarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari**

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'llaridan biri mavjud ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashdir. Ulardan samarali foydalanish masalasi ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida yanada dolzarb-lashadi. Shuning uchun ham O'zbekistonda ulardan har taraflama unumli foydalanishga alohida e'tibor berilmoqda.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan qanchalik to'la va unumli foydalanilsa, ko'proq mahsulot ishlab chiqariladi, mahsulotning tannarxi kamayadi, korxonaning foydasi va samaradorligi oshadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati vaqt birligi ichida belgilangan assortiment va nomenklatura, mavjud dastgohlar, ishlab chiqarish maydonlaridan to'liq foydalangan holda mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatini ifodalaydi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati natura birligida o'lchanadi. Masalan, metallurgiya sanoatida ishlab chiqarish quvvati tonnada, to'qimachilikda yigirilgan ip tonnada, gazla-malar metrda, avtotraktor tarmoqlarida avtomobillar va trak-torlar donalab o'lchanadi.

Ishlab chiqarish quvvati korxonaning texnik darajasi, unum-dorligi, kadrlar malakasi, xomashyolarning sifati va mahsulotlarning assortimentiga qarab o'zgarib boradi.

Korxonalarda ishlab chiqarish quvvatini hisoblash uchun quyidagi ma'lumotlar bo'lishi lozim:

a) mavjud uskunalar va agregatlarning soniga ta'mirlash-dagi uskunalar, rejalashtirish davrida yangidan kiritilgan



Fond qaytimi bir soʻmlik asosiy fond ishtirokida qancha mahsulot ishlab chiqarish mumkinligini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$Fk = Q/Fas,$$

Bu yerda:  $Fk$  – fond qaytimi (soʻm hisobida);

$Q$  – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati (soʻm hisobida);

$Fas$  – asosiy fondlarning oʻrtacha yillik qiymati.

Fond sigʻimi fond qaytimiga teskari koʻrsatkich boʻlib, maʼlum miqdordagi mahsulot ishlab chiqarish uchun qancha asosiy fond kerakligini ifodalaydi va quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$Fs = Fas/Q$$

Mehnatning fond bilan taʼminlanganligi har bir ishlovchi hisobiga qanchadan asosiy vositalar toʻgʻri kelishini bildiradi va u quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$Fbt = Fas/Xym,$$

Bu yerda:  $Xym$  – xodimlarning yillik oʻrtacha miqdori (kishi hisobida).

Asosiy fondlardan foydalanishni ifodalaydigan koʻrsatkichlardan yana biri jihozlardan foydalanish koʻrsatkichlaridir. U jihozlardan ekstensiv va intensiv foydalanish koeffitsiyentlarini oʻz ichiga oladi:

a) ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti ( $Ke$ ). U jihozlarning rejali ish vaqti fondida ( $Tjr$ ) haqiqiy ishlagan vaqti ( $Tjx$ ) darajasini koʻrsatadi:

$$Ke = Tjx/Tjr,$$

b) intensiv foydalanish koeffitsiyenti ( $Kin$ ). U jihozlarning minimum mahsulot ishlab chiqarishi mumkin boʻlgan miqdoriga

(Mch) nisbatan haqiqiy ishlab chiqargan mahsulot miqdori (Mx) darajasini ko'rsatadi:

$$Kin - Mx/Mm.$$

### **10.5. Ishlab chiqarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari**

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'llaridan biri mavjud ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashdir. Ulardan samarali foydalanish masalasi ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida yanada dolzarb-lashadi. Shuning uchun ham O'zbekistonda ulardan har taraflama unumli foydalanishga alohida e'tibor berilmoqda.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan qanchalik to'la va unumli foydalanilsa, ko'proq mahsulot ishlab chiqariladi, mahsulotning tannarxi kamayadi, korxonaning foydasi va samaradorligi oshadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati vaqt birligi ichida belgilangan assortiment va nomenklatura, mavjud dastgohlar, ishlab chiqarish maydonlaridan to'liq foydalangan holda mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatini ifodalaydi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati natura birligida o'lchanadi. Masalan, metallurgiya sanoatida ishlab chiqarish quvvati tonnada, to'qimachilikda yigirilgan ip tonnada, gazla-malar metrda, avtotraktor tarmoqlarida avtomobillar va trak-torlar donalab o'lchanadi.

Ishlab chiqarish quvvati korxonaning texnik darajasi, unum-dorligi, kadrlar malakasi, xomashyolarning sifati va mahsulotlarning assortimentiga qarab o'zgarib boradi.

Korxonalarda ishlab chiqarish quvvatini hisoblash uchun quyidagi ma'lumotlar bo'lishi lozim:

a) mavjud uskunalar va agregatlarning soniga ta'mirlash-dagi uskunalar, rejalashtirish davrida yangidan kiritilgan

uskunalar qo‘shiladi. Lekin jismoniy va tabiiy sharoit ta‘sirida emirilgan uskunalar hisobga kiritilmaydi;

b) korxonalar va sexlarning ishlab chiqarish maydonlari haqidagi ma‘lumot;

v) korxonalarining ish rejimi, ya‘ni smenalar soni (ta‘mirlashga to‘xtash vaqtisiz), ish vaqti fondi;

g) uskunalar, agregatlarning unumdorlik normasi.

Ishlab chiqarishda turli uskunalardan foydalanish, korxonaning quvvati asosiy texnologik jarayonlarni bajaradigan yetakchi sexlar, bo‘linmalar yoki agregatlarning quvvatlariga binoan hisoblanadi.

Turli korxonalar (birlashmalar)ning ishlab chiqarish quvvatini hisoblashda ularning xususiyatlari inobatga olinadi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$Q = D_s * D_u * D_{iv}$$

Bu yerda: Q – korxonaning ishlab chiqarish quvvati;

$D_s$  – bir turdagi dastgohlar soni;

$D_u$  – vaqt birligidagi bir dona dastgohning unumdorligi;

$D_{iv}$  – dastgohlarning ishlash vaqti.

Ayrim tarmoqlarning korxonalar va sexlarida yig‘uv, quyuv, mebel, konserva ishlab chiqarish quvvati, maydon bo‘yicha quyidagi formulaga asosan hisoblanadi:

$$Q = (M : M_n) * (F : V_t),$$

Bu erda: M – korxonaning yoki texning ishlab chiqarish maydoni (kv.m);

$M_n$  – norma bo‘yicha ish joyiga taalluqli ishlab chiqarish maydoni (kv.m);

F – ish joyining yillik rejali ish vaqti fondi (soat);

$V_t$  – mahsulotning mehnat talabchanligi – texnologik vaqt (soatda).

Yil boshida belgilangan ishlab chiqarish quvvati, kirish quvvati, yil oxiridagisi esa, chiqish quvvati, deyiladi. O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$K_{O'r} = K_k + (K_m * P_2) / 12 - (K_{ch} * P_1) / 12,$$

Bu erda:  $K_k$  – kirish davridagi (rejalashtirilayotgan yil boshidagi) quvvat;

$K_t$  – yil davomida ishga tushirilgan quvvat;

$K_{ch}$  – chiqish davridagi (yil oxiridagi) quvvat;

$P_1$  – rejalashtirilayotgan davrdagi ishlab chiqarish quvvatidan foydalanilmagan oylar soni;

$P_2$  – rejalashtirilayotgan davrda ishga tushirilgan ishlab chiqarish quvvatidan foydalanilgan oylar soni.

Asosiy fondlardan va ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishni yaxshilash ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga, kapital mablag' sarflamay, qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishga, mehnat unumdorligi va samaradorlik o'sishiga hamda mahsulot tannarxini kamaytirishga imkon yaratadi. Shuning uchun ham hozirgi sharoitda respublikada ulardan unumli foydalanishga katta e'tibor berilmoqda.

Sanoat asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari samaradorligini oshirishda korxonalarda texnologik uskunalarning ish smenasini ko'paytirish katta ahamiyatga ega.

Uskunalardan intensiv foydalanishni yaxshilash uchun korxonaning texnika va texnologiyasini takomillashtirish, mashinalarning ish tezligini oshirish, metall quyishga, kimyoviy jarayonlarga sarflanadigan vaqtni qisqartirish, shuningdek, kadrlar malakasining texnikaviy saviyasini oshirish, korxonalarni yiriklashtirish, ixtisoslashtirish va diversifikatsiya qilish asosida mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish zarur.

## **Qisqacha xulosalar**

Har bir mamlakatning iqtisodiy qudrati va taraqqiyoti uning tabiiy va moddiy resurslari, ayniqsa mamlakat miqyosida yaratilgan asosiy va aylanma fondlarning miqdori va sifatiga bog'liq bo'ladi.

Shu sababli O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlarini yildan yilga ko'payishiga e'tibor qaratib kelinmoqda. Faqat oxirgi 4 yil ichida ularni yaratishga 22 trln. so'm investitsiyalar sarflandi.

Sanoat ishlab chiqarishini izchil modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qurollantirish natijasida asosiy fondlarning tarkibida sezilarli siljishlar sodir bo'ldi. Yangidan yangi jihozlar, asbob-uskunalar, qurilmalar, hisoblash texnikasi va ishlab chiqarish inventarlari salmog'i oshib bormoqda.

Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash o'ta dolzarb masala bo'lganligi uchun ham unga alohida ahamiyat berilmoqda, natijada esa yildan-yilga fond qaytimi oshib bormoqda.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Asosiy fondlarning mohiyati, ahamiyati, tarkibi va strukturasi.
2. Kengaytirilgan takroriy ishlab chiqarishda asosiy fondlar.
3. Asosiy fondlarning emirilishi va amortizatsiyasi.
4. Asosiy fondlarni ta'mirlash va modernizatsiya qilish.
5. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash ko'rsatkichlari va yo'llari qaysilar?
6. «Ishlab chiqarish quvvatlari» tushunchasi va uni aniqlash usullari.
7. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash masalalari nimalardan iborat?

## Asosiy adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni. // Xalq so‘zi, 2007-yil, 15-mart.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

3. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. // Xalq so‘zi, 2009-yil, 14-fevral.

4. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. // Xalq so‘zi, 2010-yil, 13-noyabr.

5. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - // Xalq so‘zi, 2014-yil 18-yanvar.

6. Abdurahim Ortiqov. Sanoat iqtisodiyoti. (Darslik).– T.:TDIU, 2004-yil, 256 bet.

7. O‘zbekiston milliy entiklopediyasi, 1-jild. - T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2000-yil, 288 bet.

8.Промышленность Республики Узбекистан. Статистические сборники. 2000-2013-гг.

9.<http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

10.<http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».

11.<http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»

## XI bob

# SANOATNING XOM ASHYO MANBAI VA TEJAMKORLIK STRATEGIYASI

### 11.1. Sanoatda xom ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi

Qayta ishlovchi barcha sanoat tarmoqlarining ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi elementlardan biri xom ashyodir, chunki xom ashyosiz hech qanday mahsulot ishlab chiqarish mumkin emas.

**Xom ashyo** deb, qazib olish yoki ishlab chiqarish uchun ma'lum darajada mehnat sarflangan va shu mehnat natijasida bir qadar o'zgargan mehnat buyumiga aytiladi. Ishlab chiqarish jarayonida xom ashyo tayyor mahsulot yoki yarim fabrikat hosil qiladi. Natijada xom ashyoning to'la qiymati tovar shaklini olgan yalpi mahsulotga o'tadi.

Xom ashyo asosiy va yordamchi materiallarga bo'linadi.

Asosiy xom ashyo – tayyor mahsulotning moddiy asosini tashkil qiluvchi mehnat buyumidir. Tayyor mahsulot tarkibiga kiruvchi yoki asosiy xom ashyoni qayta ishlashga zarur sharoit yaratib beruvchi qolgan barcha mehnat buyumlari yordamchi materiallar deb ataladi.

Mehnat buyumlarining mahsulot ishlab chiqarishda qay tarzda qatnashishiga qarab ular ham xom ashyo (asosiy xom ashyo), ham yordamchi material bo'lishi mumkin. Masalan, neft yoqilg'i sifatida yordamchi material bo'lsa, benzin yoki kerosin ishlab chiqarishda esa xom ashyodir.

Xom ashyo keng miqyosda iste'mol buyumlari hamda ishlab chiqarish mahsulotlari olish uchun ishlatiladigan tabiiy materiallardan iborat. U quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- miqdori jihatidan yetarli bo'lishi;
- qazib olish arzon va oson bo'lishi;
- texnologik jarayonlar oson borishi kerak.

Har bir xom ashyo mehnat buyumidir, lekin har bir mehnat buyumi xom ashyo emas. Mehnat buyumi mehnat vositasi bilan ma'lum darajada o'zgargandan keyingina xom ashyoga aylanadi. Yer ostidagi foydali qazilmalar, yovvoyi hayvonlar, daraxtlar va hokazolar xom ashyo bo'lmay, balki potensial tabiiy boyliklardir.

Mehnat vositasi yordamida ovlangan hayvonlar, qazib olingan ma'danlar, kesilgan daraxtlar va boshqalar xom ashyo hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida bir yoki bir necha bosqichda qayta ishlangan bo'lsa-yu, lekin tayyor mahsulot sifatida iste'mol qilina olmasa, u chala mahsulot, ya'ni yarimfabrikat deb ataladi.

Xom ashyo resurslarini xom ashyodan farq qilmoq kerak. Xom ashyo resurslariga mamlakatdagi foydali qazilmalar konlari, o'rmon maydonlari, uy hayvonlari va shu kabi tabiiy boyliklar kirsam, ular qazib chiqarilgan yoki ishlab chiqarish uchun mehnat sarflangandagina xom ashyoga aylanishi mumkin.

Xom ashyo ishlab chiqarish jarayonining asosiy elementi sifatida sanoat ishlab chiqarishiga va uning iqtisodiga katta ta'sir ko'rsatadi. Sanoatning qayta ishlovchi tarmoqlarida xom ashyo va yoqilg'i xarajatlari ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlar hajmida eng katta salmoqqa egadir. Shuning uchun sanoat korxonalarini faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlari ko'p jihatdan tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan xom ashyo va yoqilg'i xarajatlari darajasiga bog'liq bo'ladi. Sanoat mahsuloti tannarxida xom ashyo, yordamchi materiallar va yoqilg'i xarajatlari butun sanoat bo'yicha o'rtacha 70 foizni tashkil etadi. Shuning uchun xom ashyoni tejab ishlatish sanoat mahsuloti tannarxini pasaytirishda, ishlab chiqarish quvvatlaridan yaxshi foydalanishda va ishchilar mehnatining unumdorligini oshirishda katta rol o'ynaydi.

Material ko'p sarflanadigan tarmoqlarda xom ashyo va materiallardan oqilona foydalanish mahsulot tannarxini



pasaytirishning asosiy manbaidir. Mashina va uskunalarning unumli ishlashi va tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun vaqtning sarflanish darajasi xom ashyo sifati va uning turiga bog'liq.

Xom ashyolar xilma-xil bo'lib, ular quyidagi turlarga bo'linadilar:

- sanoat xom ashyosi;
- qishloq xo'jaligi xom ashyosi.

Sanoat xom ashyosi turli belgilariga ko'ra quyidagicha turkumlanadi:

- kelib chiqishiga ko'ra – tabiiy va sun'iy;
- agregat holatiga ko'ra - qattiq, suyuq hamda gazsimon;
- kimyoviy tarkibiga ko'ra – organik va anorganik;
- ishlatilishiga ko'ra – ozuqabop va texnik.

Qishloq xo'jaligi xom ashyosi ikki turga – o'simliklardan olinadigan xom ashyolar va hayvonlardan olinadigan xom ashyolarga bo'linadi.

Yer ostidan qazib olinadigan mineral birikmalar **mineral xom ashyolar** deyiladi. Ular uch turga bo'linadi: a) rudali; b) rudasiz; v) yonuvchi mineral xom ashyolar. Bu minerallarning ko'pi qattiq holda bo'ladi. Suyuq mineral boyliklarga faqat neft hamda tuz eritmalari, gaz holdagisiga esa tabiiy gaz kiradi.

Rudali mineral xom ashyolar foydali jinslar bo'lib, metallar olish uchun asosiy manbadir.

Rudasiz mineral xom ashyolar ham tog' jinslaridir. Ular metall olish uchun ishlatilmaydi. Bunday mineral xom ashyolar kimyoviy qayta ishlanmasdan to'g'ridan-to'g'ri xalq xo'jaligida yoki metalsiz ishlab chiqarishda xom ashyo sifatida ishlatiladi. Rudasiz minerallar shartli ravishda quyidagi turlarga bo'linadi:

-qurilish materiallari – to'g'ridan-to'g'ri yoki fizik-kimyoviy qayta ishlangandan so'ng qurilish ishlarida ishlatiladigan mineral xom ashyo;

-industriya xom ashyolari – kimyoviy qayta ishlanmasdan sanoatning turli tarmoqlarida ishlatiladigan xom ashyo;

-kimyoviy mineral xom ashyolar – kimyoviy qayta ishlash uchun ishlatiladigan minerallar;

-qimmatbaho va rudasiz minerallar – tabiiy holda yoki mexanik qayta ishlangandan so‘ng bezak uchun ishlatiladigan minerallar.

Yonuvchi mineral xom ashyolar yoqilg‘i sifatida ishlatiladigan foydali qazilma boyliklardir. Bularga toshko‘mir va qo‘ng‘ir ko‘mir, torf, yonuvchi slanetlar, neft hamda tabiiy yonuvchi gazlar kiradi. Yonuvchi gazlar, neft va ko‘mir eng arzon hamda foydalanish uchun qulay yoqilg‘igina bo‘lmay, balki kimyo sanoatida qimmatbaho xom ashyo hamdir.

O‘simlik va hayvonot xom ashyolariga yog‘och, zig‘ir, kanop, yog‘lar, o‘simlik moylari, hayvonot terilari va shunga o‘xshashlar kiradi. Bular xalq xo‘jagigida ishlatilishiga ko‘ra, ozuqabop va texnik xom ashyolarga bo‘linadi. Ozuqabop xom ashyolarga ozuqa sifatida ishlatiladigan birikmalar — o‘rmonchilik, baliqchilik va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari kiradi.

O‘simlik va hayvonlardan olinadigan texnik xom ashyolarga yuqorida ko‘rsatilgan xalq xo‘jaligi tarmoqlarining oziq uchun yaramaydigan mahsulotlari kiradi. Ularni mexanik va kimyoviy qayta ishlab, ulardan turmushda va sanoat ishlab chiqarishida ishlatiladigan xom ashyolar olinadi.

Bunday xom ashyo turlarini kimyoviy qayta ishlab, turli mahsulotlar olish mumkin. Manbalari ko‘pligi, amaliy jihatdan bitmas-tuganmas zaxiraga egaligi ular asosida ko‘pgina yangi kimyoviy korxonalar tashkil etishga imkon beradi.

Umuman, ilm-fan, texnika va texnologiyaning nihoyatda tezlik bilan rivojlanishi yangidan-yangi materiallarni, shuningdek, yangi xom ashyo materiallarini qidirib topish masalasini dolzarblashtirmoqda. Bu masala asosan olti yo‘l bilan amalga oshiriladi:

-iloji boricha arzon xom ashyolarni qidirib topish va ishlatish;

- xom ashyodan kompleks foydalanish;
- konsentrlangan xom ashyo va mahsulotlar ishlatish;
- juda toza mahsulotlar ishlatish;
- texnika maqsadlari uchun ishlatiladigan ozuqabop xom ashyolarni noozuqabop xom ashyo bilan almashtirish;
- iloji boricha mahalliy xom ashyolardan foydalanish.

Hozirgi vaqtda kimyo va kimyoviy texnologiya yutuqlari muhim texnika-xo'jalik mahsulotlarini noozuqabop xom ashyolardan olishga imkon beradi. Bunday xom ashyolar sifatida toshko'mir, torf, slanet, neft, tabiiy gaz, yog'och, o'simlik va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining chiqindilari ishlatilmoqda. Masalan, sovun yuvuvchi mahsulotlar, izolyatorlar ishlab chiqarishda, to'qimachilik sanoatida, rezina mahsulotlari ishlab chiqarishda, charm sanoatida, korroziyaga qarshi kurashishda, betonlarni suv o'tkazmaydigan qilishda, metallarni silliqdashda, qirqishda sovutgichlar sifatida har yili bir necha ming tonnalab qimmatbaho ozuqabop moylar ishlatiladi.

Sanoatning ko'pgina tarmoqlarida keng miqyosda ishlatiladigan etil spirti ishlab chiqarish uchun ham juda ko'p miqdorda yuqori sifatli don va kartoshka ishlatiladi. Un, kraxmal, sut kabi mahsulotlardan texnik maqsadlar uchun foydalaniladi. Masalan, kazein-oqsil modda sutda bo'ladi, kazein elim ishlab chiqarishda, qog'oz va charm sanoatida bo'yoqchilikda hamda muqovalar qilishda asosiy mahsulot sifatida ishlatiladi. Bu maqsadda kazein ishlab chiqarish uchun har yili bir necha yuz ming tonna yog'sizlangan sut sarflanadi.

Kraxmal to'qimachilik sanoatida, rezina va kimyo sanoatida, gugurt sanoatida, elektrodlar olishda keng qo'llaniladi. Hozir sanoatda kraxmal poliakrilamid hamda sellyulozaning suvda eruvchan efilari – karboksilmetil sellyuloza (KMK) bilan muvafaqqiyatli almashtirilgan. Shu bilan birga KMK ko'p miqdorda kraxmal o'rnida to'qimachilik, qog'oz va gugurt sanoatlarida esa ozuqabop un o'rnida ishlatilmoqda.

Hozir etilendan va yog'ochdan olinayotgan sintetik etil spirt tarkibi va sifati jihatidan ozuqabop xom ashyolardan olinadigan etil spirdan farq qilmaydi va ancha arzon hisoblanadi. Shuning uchun xalq xo'jaligining ko'p tarmoqlarida bunday etil spirt ko'p ishlatilmoqda. Shuningdek, gaz va neftni qayta ishlash mahsulotlaridan sirka kislota, glitserin va yog'lar ishlab chiqarilmoqda. Mahsulotlarni bu yo'l bilan ishlab chiqarishda ko'p miqdorda ozuqabop xom ashyolar tejab qolinadi va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxi birmuncha arzonlashadi.

Sanoatni yanada rivojlantirish, texnika taraqqiyoti sur'atlarini jadallashtirish va sanoat mahsulotlarining turlarini ko'paytirish vazifalari sun'iy materiallar ishlab chiqarishni intensiv rivojlantirishni taqozo etadi.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarish va ularni sanoatda qo'llash quyidagi hollarda iqtisodiy samarali hisoblanadi:

a) sun'iy material yagona xom ashyo bo'lgan tarmoqda ishlab chiqarishning jadal sur'atlari bilan va keng ko'lamda rivojlantirishga;

b) qayta ishlovchi tarmoqlar texnika bazasining mukammallashuviga;

v) iste'molchi tarmoqlar mahsulotining sifatini yaxshilashga va assortimentni kengaytirishga;

g) qayta ishlash tarmoqlarida texnologik jarayonlarni jadallashtirishga va uskunalarni mukammallashtirishga;

d) tayyor sanoat mahsuloti ishlab chiqarish uchun sarflanadigan xarajatlarni kamaytirishga sabab bo'lsa;

s) sun'iy materiallardan ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxini kamaytirs.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarish va qo'llashning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda vaqt omilini, ya'ni qisqa vaqt ichida kerakli miqdorda sanoat mahsuloti ishlab chiqarishga erishish mumkinligini e'tiborga olmoq lozim.

Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, sun'iy materiallar behad afzalliklarga ega, chunki tabiiy xom ashyo bo'lgan paxta, jun, teri va boshqalarni ishlab chiqarishga oylab vaqt ketsa, sun'iy materiallarni ishlab chiqarishga atiga bir necha kun va soat kifoya qiladi.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarishga tabiiy materiallarga nisbatan ancha kam ijtimoiy mehnat sarflanadi. Masalan, 1 tonna yuvilgan jun ishlab chiqarishga 7000 kishi/soat sarflansa, sintetik tolaga 225-1400 kishi/soat sarf etiladi.

Sun'iy materiallar sanoatning qo'shimcha xom ashyo ba'zasi bo'lib xizmat qiladi. Ular ishlab chiqarishda jarayonlarni kimyolashtirish, ayniqsa, organik sintezni rivojlantirish katta rol o'ynaydi. Turli tarmoqlarda kimyoviy usullarni qo'llash tabiatda ko'p tarqalgan mahsulotlardan sifati tabiiy materiallarnikidan ancha ustun bo'lgan juda ko'p yangi tur sun'iy materiallar ishlab chiqarish imkonini beradi.

Zamonaviy texnika sintetik materiallarga turlicha talablar qo'yadi. Ular o'ziga xos qator afzalliklarga ega: uzoq vaqt o'ta yuqori va o'ta past haroratga, yuqori bosim va juda katta elektr kuchlanishlariga chidamli. Sun'iy materiallar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar, shu jumladan sanoatni rivojlantirish va sanoat xom ashyo bazasini kengaytirishning asosiy vositalaridan biridir.

Sanoatni rivojlantirishda plastmassalar, sintetik kauchuk, sun'iy va sintetik tolalar, sun'iy charmlar va charm o'rnini bosuvchi materiallar, sintetik yuvish vositalari va ozuqa xom ashyosi o'rnini bosuvchi sun'iy materiallar muhim rol o'ynamoqda.

Plastmassalar – keng nomenklaturaga ega bo'lgan sun'iy polimer mahsulotlardir. Ular sifat jihatidan tabiiy materiallar bilan tenglashibgina qolmay, balki ko'p hollarda ulardan ustunlik ham qiladi: o'ta mustahkamlik, elektr o'tkazmaslik, engillik, qattqlik, egiluvchanlik, tiniqlik, korroziyaga, kislotaga, issiqlikka chidamlilik, kam yediruvchanlik kabi sifatlarga ega va mexaniq ishlashning turli usullariga yengil moslashadi.

Mamlakatimiz plastmassalar ishlab chiqarish uchun keng xom ashyo resurslariga ega, chunki plastmassalar uchun tabiiy va neft gazi, neftni qayta ishlash va koksokimyo sanoati chiqindilari, yog‘ochni kimyoviy ishlash mahsulotlari, yengil va oziq-ovqat sanoati, qishloq xo‘jaligining turli xil chiqindilari xom ashyo bo‘lib xizmat qiladi.

Sun‘iy va sintetik tolalar sanoatning xom ashyo bazasini kengaytirish bilan birga, turli texnik va kiyim-kechak gazlamalari, elektr izolyatsiya materiallari, kabellar va kanatlar, baliq tutish to‘rlari va boshqa buyumlar ishlab chiqarishda keng qo‘llaniladi.

Iqtisodiyotda charm o‘rnini bosuvchi sun‘iy materiallar katta ahamiyatga ega. Poyabzal sanoatining o‘sish sur‘atlarini amalga oshirish uchun tabiiy charm resurslari yetarli bo‘lmagan sharoitda bu juda ham muhim. Sun‘iy charm va charm o‘rnini bosuvchi materiallardan poyabzalning ayrim bo‘laklarini ishlab chiqarish mumkin.

## **11.2.Sanoat ishlab chiqarishning mineral xom ashyo manbai**

Mineral xom ashyo – konlardan qazib chiqariluvchi turli foydali qazilmalardir.

O‘zbekistonning yer qa‘ri foydali qazilma turlariga juda boy. Hozirgacha saqlangan ko‘xna konlar va ularning qoldiqlari O‘zbekiston hududida konchilik qadimdan rivojlanganidan dalolat beradi<sup>1</sup>.

Hozirgi kungacha mamlakatda 3000 dan ortiq foydali qazilma koni aniqlangan bo‘lib, ularning 1100 tasi qazib olishga tayyor, xususan olganda, ularning 50 tasi asl, 41 tasi rangli, nodir radioaktiv va qora metallar, 187 tasi yoqilg‘i-energetika, 19 tasi kon-kimyo, 45 tasi konchilik xom ashyosi, shuningdek,

---

<sup>1</sup> O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 12 -- jild. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-yil. 17-bet.

qurilish materiallari, yer osti suvlari va boshqa foydali qazilma konlaridan iborat.

O'zbekiston yer osti boyliklari istiqboli juda ulkan. Respublika hududining faqat 20-25% maydonida geologik qidiruv ishlari olib borilgan.

O'zbekiston hududida sanoat ahamiyatiga ega 90 ga yaqin neft konlari ochilgan bo'lib, ulardan 36 tasi neft, 24 tasi neft-gaz va gaz-neft, 26 tasi neft-gaz kondensat konlari toifasiga kiradi. Mamalakatda neft va gaz Farg'ona, Surxondaryo, Hisor, Buxoro, Xiva va Orol-Ustyurt regionlarida topilgan.

Asl metallarga oltin, kumush, ruteniy, radiy palladiy, osmiy, iridiy va platinalar kiradi. O'zbekistonda shulardan faqat oltin va kumush toza holda qazib olinadi, boshqalari esa turli rudalardan ajratib olinadi.

Aniqlangan oltin zaxiralari bo'yicha O'zbekiston jahonda to'rtinchi, qazib olish darajasi bo'yicha to'qqizinchi o'rinda turadi. Bu yerda oltinning 50 dan ortiq konlari qidirib topilgan. Uning asosiy zaxiralari Markaziy Qizilqumdagi Muruntov oltin koni butun Yevroosiyo qit'asida ma'lum va mashhur. Uning rudasi tarkibida oltin miqdori yuqori hisoblanadi.

Keyingi yillarda Toshkent, Samarqand viloyatlarida yangi oltin ruda konlari qidirib topildi. O'zbekistondagi hozirgacha qidirib topilgan oltin zaxiralari 4 ming tonnadan oshadi.

Respublikada umuman olganda 26 ta kumush koni aniqlangan. Ular asosan Qizilqum va Chotqol-Qurama tog'lari hududlarida to'plangan.

Rangli metallarning eng muhim turlari hisoblangan uran va mis zaxiralari bo'yicha O'zbekiston jahonda yettinchi o'rinni egallaydi. Uranning razvedka qilingan zaxiralari aniqlangan, vulkonogen jinslarda topilgan bo'lib, mezozoyning qumtoshli tipiga mansub.

Uran bilan yo'ldosh reniy, skandiy va boshqa metallar uchraydi. Shuningdek, mis, qo'rg'oshin, qalay, volfram va litiy

kabi muhim strategik ahamiyatga ega nodir va rangli metallarning yirik konlari bor.

Respublikamizda har yili 90 ming tonnaga yaqin mis ishlab chiqariladi. Amaldagi ishlab turgan konlar misni yana 40-50 yil, qo'rg'oshin va qalayni 100 yil mobaynida ishlab chiqarishni ta'minlashga qodir.

Rangli metallar zaxiralari asosan Olmaliq kon rayonida joylashgan. Qalmoqqir mis koni noyob hisoblanadi. Bu konning rudasini qayta ishlash mamlakatdagi eng yirik korxonalaridan biri Olmaliq kon-metallurgiya kombinatida amalga oshiriladi. Shuningdek, bu sanoat rayonida mis, molibden, oltin, kumush, reniy, tellur, selen va boshqa katta zaxiralarga ega bo'lgan Dal'niy koni bor.

Mamlakat hududida 100 dan ortiq qo'rg'oshin va rux konlari mavjud bo'lib, ular asosan Olmaliqdagi Qo'rg'oshin, Jizzax viloyatidagi Uchquloq va Surxondaryo viloyatidagi Xondiza konlaridan olinadi. Bu konlarda yana yo'ldosh metallar – mis, kumush, kamdiy, selen, oltin va indiy ham uchraydi. O'zbekistonda molibdenli formatsiyalar ham bor. Chotqol-Qurama tog'lari vismutga boy. Janubiy Farg'ona belbog'ining o'zidan 100 dan ortiq simob va 10 dan ortiq surma rudalanishlar aniqlangan.

Respublika nodir metallarning eng muhim turi hisoblanadigan volframning 7 ta koni va 200 dan ziyod ruda belgilari mavjud yerlari aniqlangan. Volfram obyektlari Toshkent oldi, Samarqand va Qizilqum hududlarida to'plangan.

Qora metallardan eng ko'p tarqalganlari temir, titan, marganet, magniy, xrom va boshqalardir. Temirning bir necha konlari va ruda ko'rinishlari aniqlangan. Ular orasida muhimi Qoraqalpog'iston Respublikasida Tebinbuloq titan-magniy koni hisoblanadi. Marganet konlari Zarafshon, Qoratepa, Lolabuloq va boshqa joylarda mavjud. Magmatik xrom Qizilqumda, Farg'onada, ayniqsa, Tomditov va Sulton Uvaysda ko'plab uchraydi.



O'zbekistonda nometall xom ashyo – glaukonit, dala shpati, vallastonit, grafit, asbest, talk, talk toshi, abrazivlar, qimmatbaho va ishlov beriladigan toshlar konlari ko'p. Vollastonitning 5ga yaqin ko'rinishi va konlari aniqlangan. Grafitning 30 dan ortiq ruda – rudalanishi va konlari ma'lum. Qimmatbaho va ishlov beriladigan toshlardan topaz, feruza, ametist, tog' xrustali, xaltdon, yashma, nefrit, lazurit, amazonit, rodonit, agalmatalit, marmar oniksi va boshqalarning ancha yirik zaxiralari qayd etilgan.

Geologik tadqiqotlar natijasida Buxoro-Qarshi, Surxondaryo, Ustyurt va Farg'ona artezian havzasining yer osti suvlarida yod, brom, litiy, teziy, strantiy va boshqa sanoat konsentratsiyalari aniqlangan. 2005-yildan boshlab Kruk konida yod olinmoqda.

O'zbekiston hududida 500 dan ziyod g'isht, sement, gips, ahoktosh, beton to'ldiruvchiliklari va boshqa qurilish materiallari konlari razvedka qilingan va ulardan keng foydalanish yo'lga qo'yilgan.

Potensial resurslardan oqilona foydalanish va foydali qazilmalarni qazib olishning iqtisodiy samarali usullarini qo'llash uchun konlar zaxirasining miqdorini iqtisodiy jihatdan to'g'ri aniqlash va sanoat ko'lamida ekspluatatsiya qilish navbatini belgilash alohida ahamiyatga ega.

Zaxiralarni o'rganish va aniqlash geologiya-qidiruv ishlari davlat rejasi asosida olib boriladi. Sanoatning mineral xom ashyoga bo'lgan talabini aniqlashda konlarning o'rganilganlik darajasi muhim o'rin tutadi.

Mineral xom ashyo zaxiralarni qidirish va sanoat ekspluatatsiyasiga tayyorlik darajalari bo'yicha bir necha kategoriyalarga bo'linadi.

Ular ma'lum bir davr uchun texnik-iqtisodiy jihatidan foydalanish mumkinligi darajasiga qarab balansdagi va balansdan tashqaridagi zaxiralarga bo'linadi.

Balansdagi zaxiralarga sanoat talablariga va foydalanishning texnik shartlariga javob beruvchi va hozirgi kunda ularni qazib chiqarish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lgan zaxiralar kiradi. Balansdan tashqari, zaxiralarga esa tarkibida foydali komponentlari, qazilmalar miqdori kam bo'lgan yoki ekspluatatsiya sharoitlari og'ir bo'lgan, xom ashyosini sanoat usullari bilan qayta ishlash hozircha mumkin bo'lmagan zaxiralar kiradi.

Korxonada faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etish va rejalashtirish ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish va uni tashkil etishning turli norma va normativlarini tuzishga asoslanadi. Norma va normativlar asosida ishlab chiqarishga kerakli xom ashyo va materiallar, jihoz va asbob-uskunalar miqdori aniqlanadi, ishlab chiqarish jarayonida xodimlar joylashtiriladi va ishlab chiqarish resurslarining ratsional zaxiralari rejalashtiriladi. Mahsulot sifati bo'yicha qo'yiladigan shartlar ham normalarning bir turi hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishida xom ashyo va materiallarni tejashning asosiy yo'llari quyidagilardan iborat:

- mashina va mahsulotlar konstruksiyasini yaxshilash;
- yangi texnika va progressiv texnologiyani joriy etish;
- texnologik jarayonlarni yaxshilash;
- xom ashyoni kompleks qayta ishlash usullarini rivojlantirish;
- ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash.

Istiqlol va bozor iqtisodiyotiga kirib borish mamlakatning xom ashyo resurslarini ko'paytirishga va uning boyliklaridan oqilona foydalanishga keng yo'l ochdi. Davlatning respublika sanoati xom ashyo bazasi borasidagi xo'jalik siyosati qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarining yuqori sur'atlar bilan taraqqiy etishini ta'minlovchi xom ashyo resurslarining jadallashtirilgan rivojlanishini ta'minlashdir.

Sanoat xom ashyo bazasi rivojining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- yangi xom ashyo manbalarini aniqlash bo'yicha geologik-qidiruv ishlarini kengaytirish;
- undiruvchi sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash;
- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining sanoat uchun yetarli darajada mahsulot yetishtirishini va uning tovarдорlik qobiliyatini kuchaytirish;
- sun'iy materiallar va ular o'rnini bosuvchi turli xil buyumlari yaratish va h.k.lar.

### **11.3. Resurslar tejamkorligi strategiyasi va taktikasi**

Ma'lumki, har bir davlat va xo'jalik yurituvchi subyekt uchun resurslar tekin emas. Ular o'z maqsadlariga erishishda strategiya va taktikadan foydalanadilar. Bundan ko'zlangan maqsad, ishlab chiqarish uchun sarflanadigan xom ashyo xarajatlarini kamaytirish va shu orqali foydani ko'paytirishdir. Izlanishlar qo'llanilgan strategiya va taktikaning xom ashyo xarajatlarini kamaytirishdagi so'nggi bosqichi va muqobil yo'li resurslar tejamkorligi ekanligini ko'rsatmoqda.

Resurslarni tanlash muqobilligi undan foydalangan sohalarda quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- xarajatlarning kamayishi va ishlab chiqarilgan mahsulot sifatining oshishi;
- alohida tovarlar va mahsulotlar assortimenti bilan bozorga kirib borish va o'z o'rnini egallash;
- mahsulot sifatida aniq ustunlikka erishish;
- iqtisodiyotdagi kabi texnologiyada ham peshqadamlik mavqeining o'sishiga intilish;
- dinamikani hisobga olgan holda mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish va xo'jalik faoliyatidan foyda olish.

Muqobillik (bir-biriga zid ikki yo'ldan birini - yo unisini, yo bunisini tanlab olish zaruriyati) shuningdek, resurslardan foydalanish strategiyasi va taktikasining tarkibiy qismi

hisoblanib, ishlab chiqarishda iqtisodiy tejamkorlik va samaradorlik oshishiga olib keladi.

Modomiki, strategiya va taktika har qanday ishda, shuningdek, moddiy, moliyaviy va boshqa resurslardan foydalanishda birinchi navbatda, xodimlardan tegishli bilim va ish malakani, resurslardan foylanishda mas'ullikni, bozor iqtisodiyoti sharoiti shartlarini va fan-texnika yangiliklaridan voqiflikni, ilmiy tadqiqot va ularning yechimlarini teran anglashni talab qiladi.

Rejali iqtisodiyot sharoitida resurslar davlatga qarashli bo'lib, ularni bepul va qaytarib olmaslik qoidasi asosida hududlarga, tarmoqlarga va korxonalariga taqsimlanardi. Bozor iqtisodiyoti sharoiti resurslarga va ulardan foydalanishga bo'lgan talab kuchayotganligi bois bunday vositalarni tejamkorlik bilan ishlatishni taqozo etmoqda.

Sobiq ittifoqda barcha resurslar davlat tomonidan bepul taqsimlanganligi uchun resurslar amaliyotda emas, balki hujjatlarda «tejalardi». Endilikda bu masala oldingidek, «yuqori»ning ko'rsatmasi bilan emas, har bir xo'jalik yurituvchi subyektning samaradorlikni oshirishga bo'lgan qiziqishi asosida hal etilmoqda.

Hozirgi sharoitda qaysi mahsulotni, qancha va kimga ishlab chiqarishgina emas, shu bilan birga bu mahsulotni ishlab chiqarishga qancha resurs va mablag' talab qilinishi ham ko'pgina korxonalar uchun asosiy masalaga aylanmoqda. Bu har bir korxonani bir tomondan, talabni qondirish, ikkinchi tomondan esa, resurslar xarajatining kam chiqimli yo'llarini axtarishga undaydi. Bulardan tashqari, har bir korxonaga uchun xarakterli bo'lgan normalashtirish va resurslarning pulliligi ham aynan shuni taqazo etadi.

Xom ashyodan ratsional foydalanish – sanoat xom ashyo bazasini kengaytirish va mustahkamlashning muhim manbaidir. Iqtisodiy nuqtai nazardan xom ashyodan maqsadga muvofiq va ratsional foydalanishda ko'p jihatdan qayta ishlovchi sanoat

tarmog‘i yoki korxonada uchun xom ashyoni to‘g‘ri tanlash katta ahamiyatga ega.

Xom ashyo mahsulot xususiyatini va sifatli texnologik jarayonni tanlashga va uning progressivlik darajasiga, mashinalardan va vaqtdan foydalanish darajasiga, ishlab chiqarish siklining uzunligi va umuman ishlab chiqarishning barcha texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlariga ta‘sir ko‘rsatadi.

Hozirgi paytda har bir sanoat tarmog‘ida bir necha turdagi xom ashyo qo‘llaniladi. Ayrim tarmoq uchun qaysi xom ashyoni tanlash maqsadga muvofiq ekanligini aniqlash uchun turli xom ashyolarni quyidagi ko‘rsatkichlar bo‘yicha solishtirmoq zarur: solishtirma kapital xarajatlari; mehnat unumdorligi; mahsulot tannarxi; mahsulot sifati; mahalliy xom ashyodan maksimal foydalanish; kamyob bo‘lmagan xom ashyodan foydalanish; ishlatilmaydigan chiqindilardan foydalanish mumkinligi; sun‘iy materiallardan foydalanish mumkinligi; xom ashyoning progressiv texnologiya talablariga javob berishi; xom ashyoning bo‘lg‘usi tayyor mahsulot sifat ko‘rsatkichlariga javob berishi; ma‘lum davrda muayyan tarmoqda qo‘llashning iqtisodiyot nuqtai nazaridan maqsadga muvofiqligi; ayrim hududlarning o‘ziga xos xususiyatlari; ayrim tarmoqlardagi texnika taraqqiyoti va innovatsion faoliyat.

Xom ashyodan to‘liq va har tomonlama foydalanib, uning turli qismlaridan turli xil mahsulotlar olish uchun undan kompleks foydalanmoq kerak.

Xom ashyo resurslarini kengaytirish va tejashning yana bir yo‘li – xom ashyo va materailardan qayta foydalanishdir. Masalan, yedirilgan mashinalar, binolar va eski texnikalarning metall qismlari, qog‘oz materiallari va boshqalardan sanoatda qayta foydalanish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2008-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar

Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasida asosiy e'tibor yer, suv, gaz va energetika resurslaridan samarali foydalanish asosiy masalalardan biri ekanligiga qaratgan edi. Hozirda respublikada ulardan foydalanishning zamonaviy tizimlari yaratildi. Resurslar tejamkorligi bo'yicha yaratilgan tizim va yangi usullar natijasida ko'pgina sohalarda yuqori samaradorlikka erishildi. Ammo bu usullarni amaliyotga tadbiiq etish hamma joyda ham bir hil emas. Shu sababli Respublika Prezidentining "Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari" asarida "...qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish ustuvor vazifalardan biri...",<sup>1</sup> ekanligi alohida ta'kidlandi. Davlat rahbari bu borada hali yechimini to'la topmagan muammolar borligiga yana bir bor e'tibor qaratib, mamlakati-timizni 2013-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2014-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasida shunday deydi: "Hech kimga sir emaski, ishlab chiqarish xarajatlarining yuqori ekani, tayyorlanayotgan mahsulotlarning material va energiyani ko'p talab qilishi va avvalo, iqtisodiyot real sektori tarmoqlarining texnologik jihatdan qoloqligi bugungi kunda raqobatbardoshlikni oshirishda jiddiy to'siq bo'lmoqda"<sup>2</sup>.

Iqtisodiyot tizimining raqobatbardoshligini yanada oshirish, aholi farovonligini yuksaltirish, birinchi navbatda, xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, elektr va energiya resurslaridan tejamli foydalanilishiga bog'liqdir.

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. "Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari" – T.: O'zbekiston, 2009-yil, 33-bet.

<sup>2</sup> Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. – // Xalq so'zi, 2014-yil, 18-yanvar.

## **Qisqacha xulosalar**

O‘zbekiston sanoati o‘zining juda katta xom ashyo bazasiga ega, Mustaqillik va bozor iqtisodiyotiga o‘tish mamlakatning xom ashyo resurslarini yanada ko‘paytirishni va mavjud tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishni talab etadi.

Sanoat xom ashyo bazasi rivojining asosiy yo‘llari quyidagilardan iborat: xom ashyo yangi manbalarini aniqlash bo‘yicha geologik-qidiruv ishlarini kengaytirish, undiruvchi sanoat tarmoqlarini tezlik bilan rivojlantirish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining sanoat uchun yetarli darajada mahsulot yetishtirishini ta‘minlash va tovarlorlik qobiliyatini kuchaytirish, sun‘iy materiallarning turli xillarini yaratish va h.k.lar.

Xom ashyo resurslaridan foydalanishda tejamkorlik tamoyilidan to‘la-to‘kis foydalanish hozirgi davrning eng muhim muammosi hisoblanadi. Shu sababli, xom ashyodan oqilona foydalanish maqsadida uni qayta ishlash jarayonida tegishli sanoat tarmog‘i uchun maqsadga muvofiqligini aniqlash, xom ashyo materiallarini dastlabki qayta ishlash va boyitish, xom ashyodan kompleks foydalanish, materiallardan ikkinchi marta foydalanish bo‘yicha tadbir-choralar amalga oshirilishi zarur. Bu chora-tadbirlarni amalga oshirishda fan-texnika taraqqiyoti, ayniqsa, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, kimyolashtirish va yangi zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, tashkilotchilik, tejamkorlik va uni rag‘batlantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Xom ashyo tushunchasi va uni guruhlash.
2. O‘zbekiston sanoatining xom ashyo bazasi va uning rivoji.
3. Mineral xom ashyo konlarini iqtisodiy baholash.
4. Sun‘iy materiallar ishlab chiqarishning rivoji.

5. Sanoat xom ashyosidan foydalanishning oqilona usullari nimalar?

6. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tejamkorlik tamoyili va uning talablari nimalar?

7. Sanoat xom ashyo bazasini mustahkamlashda xorijiy hamkorlikning roli.

### **Asosiy adabiyotlar**

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni. // Xalq so‘zi, 2007-yil, 15-mart.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

3. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. // Xalq so‘zi, 2010-yil, 13-noyabr.

4. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. – // Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.

5. O‘zbekiston Milliy entiklopedyasi, 12 jild, 17-bet. Davlat ilmiy nashriyoti. – T.: 2006-yil.

6. Ortiqov A. “Sanoat iqtisodiyoti” (Darslik). – T.: TDIU, 2004-yil, 256 bet.

7. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

8. <http://www.gov.uz> – «Hukumat sayti».

9. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»



## **XII bob**

# **SANOAT ISHLAB CHIQRISHNING AYLANMA MABLAG‘LARI**

### **12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati**

Sanoat sohasida turli mahsulotlarni tayyorlash jarayonida moddiy va moliyaviy mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojlar doimo oshib boradi. Sanoat korxonalarida asosiy fondlar bilan bir vaqtda mehnat buyumlari ham harakatda bo‘ladi. Shu sababli ularni aylanma fondlar deb aytiladi. Aylanma fondlar – ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashib, o‘z qiymatini tayyor mahsulotga o‘tkazib, o‘z shaklini ham o‘zgartiradigan, butunlay yo‘qotib yuboradigan mehnat buyumlaridir.

Aylanma fondlarga ishlab chiqarish jamg‘armalari va ishlab chiqarishdagi mablag‘lar, tugallanmagan ishlab chiqarish va kelgusi davr xarajatlari kiradi.

Ishlab chiqarish jamg‘armalari aylanma fondlarning asosiy qismini tashkil etadi. Ular korxonalariga keltirilgan, lekin ishlab chiqarish jarayonida hali foydalanilmagan mehnat buyumlari, xususan, xom ashyo, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg‘i, asosiy va yordamchi materiallar, energiya, ta‘mirlash uchun ehtiyot qismlar, xo‘jalik jihozlari va tez yemiriluvchi buyumlardan iborat.

Aylanma fondlarning yana bir qismini tugallanmagan ishlab chiqarish tashkil etadi. Ular ishlab chiqarish jarayoniga allaqachon tushgan, lekin ishlov berish tugamagan mehnat buyumlaridir. Bularga korxonalar o‘zi yaratgan, lekin chala tayyor mahsulotlar va tugallanmagan ishlab chiqarishlar kiradi.

Aylanma fondlarning yana bir qismi kelgusi davr xarajatlari hisoblanadi. Ular yangi turdagi mahsulotlarni loyihalash, tayyorlash va o‘zlashtirish, mutaxassislarni o‘qitish va qayta tayyorlash xonalarini ijaraga olish, tog‘- sanoat korxonalariga

taalluqli xarajatlardan iboratdir. U xarajatlarning hammasi tayyor mahsulotning tannarxiga kiritish evaziga qoplanadi.

Aylanma fondlarning tarkibi turli tarmoqlarda turlicha bo‘ladi. Ularni iqtisodiy tahlil etish va ularning tarkibiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash hamda ularning ta’sir kuchi natijalarini topish sanoat taraqqiyotini belgilashga katta yordam beradi.

## **12.2. Aylanma mablag‘lar va ularning aylanishini tezlashtirish**

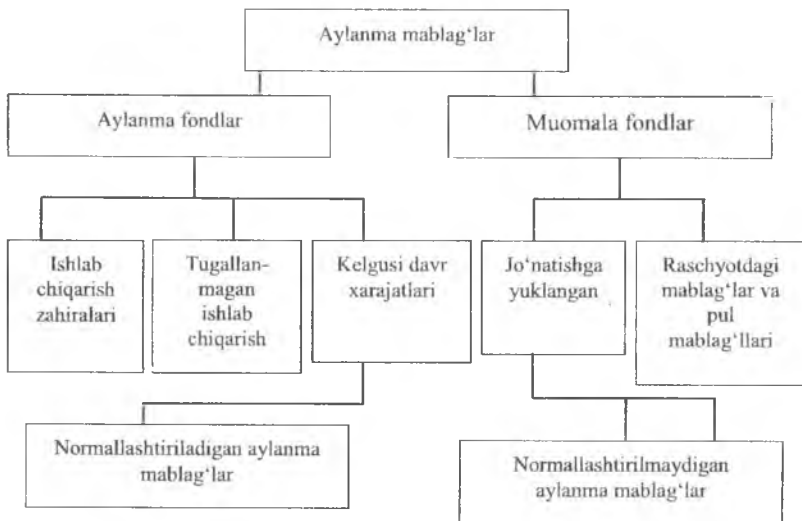
Sanoat korxonalari faoliyatining asosiy va aylanma fondlar hamda aylanma mablag‘lar bilan uzviy bog‘liqligi alohida ahamiyat kasb etadi. Muomaladaga ishlab chiqarish fondlari- ning yig‘indisi aylanma mablag‘larni ifodalaydi. Aylanma mablag‘lar 2 ta fondni o‘z ichiga oladi:

- aylanma fondlar;
- muomala fondlari.

Aylanma fondlar, o‘z navbatida ishlab chiqarish jam- g‘armasi, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va omborlardagi tayyor mahmulotlardan iborat bo‘ladi.

Muomala fondlariga jo‘natishga yuklangan mahsulotlar va banklardagi pul mablag‘lari kiritiladi.

Aylanma mablag‘larning tarkibini 7-chizmada ko‘rish mumkin.



7-chizma. Aylanma mablag'lar (sanoat ishlab chiqarishi bo'yicha).

Aylanma mablag'lar doimo harakatda bo'lib, pul va ishlab chiqarilgan tovar shaklida ro'y berishi mumkin. U quyidagi ifodalanadi:



Bunda: P – korxonaning pul shaklidagi mablag'lari; ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun (Iv) va ish haqi (Ih), so'm hisobida.

Ich– ishlab chiqarish vositalarining unumli iste'moli, so'm hisobida;

T – ishlab chiqarish vositalarining ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinishi natijasida ishlab chiqarilgan tovarlar qiymati, so'm hisobida;

P<sup>1</sup> – ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish natijasida hosil bo'lgan pul, so'm hisobida.

Korxonaning aylanma mablag'lari kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Chunki ular ishlab chiqarish jarayoning uzluksizligiga sharoit yaratib beradilar. Agarda sanoat korxonalarining aylanma mablag'lari kamayib ketsa, ular bankrotlikka yuz tutadilar

### **12.3. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish**

Sanoat ishlab chiqarishining uzluksiz va barqaror rivojlanishini ta'minlash, yuqori sifatli va arzon xilma-xil mahsulotlarni ko'plab ishlab chiqaradigan korxonalarining raqobatbardosh bo'lishiga erishish, ularning moliyaviy ahvolini yaxshilash ko'p jihatdan aylanma mablag'larning hajmiga, sifatiga va ulardan oqilona foydalanishga bog'liq. Shu sababli ham Respublikamiz Prezidenti Islom Karimov 1997-yil 9-iyulda "Aylanma mablag'larning saqlanishi va o'z vaqtida to'ldirib turilishi uchun ma'suliyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi maxsus farmonga qo'l qo'ydi.

Ushbu farmonda Respublikaning ayrim vazirliklari, idoralari va korxonalarida moliyaviy ahvol qoniqarsiz bo'lib qolayotganligi, o'z aylanma mablag'larini saqlashga e'tiborsiz bo'lishi, shuningdek katta miqdordagi mablag'lar debitorlik qarzlariga ishlatib yuborilayotgani, tayyor mahsulotning normativdan ortiqcha qoldiqlari tarzida o'lik holatga keltirilayotganligi qayd etildi.

Keyingi 15 yil ichida bu kamchiliklarga barham berildi. Natijada aylanma mablag'larning aylanishi tezlashtirildi va ulardan samarali foydalanishga erishildi.

Kelgusida yalpi ichki mahsulotning yuqori sur'atlar bilan o'sishiga erishish, diversifikatsiya qilingan va raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish va uning rivojini jadallashtirish aylanma mablag'lardan yanada yaxshiroq foydalanishni taqozo etadi.

Bu borada sanoat ishlab chiqarishi oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish quyidagilarni amalga oshirishni talab qiladi:

- fan-texnika taraqqiyoti va innovatsion faoliyat natijalarini keng qo'llashni;
- ishlab chiqarishning barcha jarayonlarida ilmiy jihatdan asoslangan me'yor va me'riylar (normativlar) tizimini yaratishni;
- korxonalar o'rtasidagi uzoq muddatli xo'jalik aloqalarini yanada yuqori darajaga ko'tarish va ishlab chiqarish kooperatsiyasidan keng foydalanishni;
- korxonalarining moddiy-tovar boyliklarida band bo'lgan yirik miqdordagi pul mablag'larini tegishli va adresli maqsadlarga saflashni;
- ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil etishni takomillashtirish optimal shakllarini keng qo'llashni;

### **Qisqacha xulosalar**

Sanoat ishlab chiqarishida asosiy fondlar bilan bir vaqtning o'zida aylanma mablag'lar ham harakatda bo'ladi. Aylanma fondlarning ashyoviy mazmunini asosiy va yordamchi materiallar, tugallanmagan ishlab chiqarish, yarimfabrikatlar, ehtiyot qismlar, kam baholi hamda tez to'ziydigan buyum va inventarlar, turli idishlar (taralar) tashkil etadi. Aylanma mablag'larga esa tayyor mahsulot, yo'ldagi mahsulot va hisobdagi pullar ham kiradi.

Aylanma mablag'lardan foydalanishni yaxshilash mavjud xom ashyo va materiallar bilan ishlab chiqarish ko'lamini yuqori darajaga ko'tarish, tarmoqlar o'rtasida yuqori tejamli nisbatlarni (proporsiyalarni) belgilash, mehnat unumdorligini oshirish va mahsulot tannarhini pasaytirishga imkon yaratadi. Ishlab chiqarishni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish xom ashyo va materiallardan, yoqilg'i va elektr energiyasidan oqilona foydalanishni talab etadi.

Moddiy resurslarni tejash maqsadida ko'p omillardan foydalanish mumkin. Resurslarni tejashning asosiy omillariga

ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik yangilash va diverfikatiya qilish, innovatsion texnologiyalarni keng jalb etish, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishni yaxshilash, tejamkorlikni rag‘batlantiruvchi dastak va stimullardan keng foydalanish kiradi.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Aylanma mablag‘larning mohiyati, ahamiyati va mazmuni nimalardan iborat?

2. Aylanma fondlar asosiy fondlardan qaysi xususiyatlari bilan farqlanadi?

3. Aylanma mablag‘larning tarkibi va tuzilmasi to‘g‘risida nimalarni bilasiz?

4. Aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish mexanizmi nimalarni o‘z ichiga oladi?

5. Aylanma mablag‘larning aylanish tezligini oshirishning ahamiyati nimalardan iborat?

6. Aylanma mablag‘larning aylanishini tezlashtirish yo‘llarini izohlab bering.

7. Bu mavzu bo‘yicha yechimi topilmagan qanday muammolar mavjud?

## Asosiy adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni. // Xalq so‘zi, 2007-yil, 15-mart.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aylanma mablag‘larning saqlanishi va o‘z vaqtida to‘ldirib turilishi uchun ma’suliyatni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi maxsus Farmoni. 1997-yil 9-iyul.

3. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi. O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

4. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. // Xalq so‘zi, 2010-yil, 13-noyabr.

5. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - // Xalq so‘zi, 2014 yil, 18-yanvar.

6. Ortiqov A. “Sanoat iqtisodiyoti” (Darslik).–T.:TDIU, 2004-yil, 256 bet.

7. O‘zbekiston Milliy entiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. – T.: 2006-yil, 12 jild, 17 bet.

8. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

9. <http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».

10. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»

## XIII bob

# SANOAT MAHSULOTINING SIFATI VA UNING RAQOBATBARDOSHLIGI

### 13.1. Sifat tushunchasi va sifatni oshirish zaruriyati

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti ishlab chiqariladigan mahsulot sifatiga qat'iy talablar qo'yadi. Chunki hozirgi zamon-da har qanday korxonaning omon qolishi, uning tovarlar va xizmatlar bozoridagi mustahkam mavqei raqobatbardoshlik darajasi bilan belgilanadi. Raqobatbardoshlik ikki ko'rsatkich – baho va mahsulot sifatining darajasi bilan bog'liqdir.

Ishlab chiqarishni erkinlashtirish davrida ikkinchi omil birinchi o'ringa ko'tarilmoqda. Chunki sifat korxonaning obro'si va yanada gullashi hamda sifatni boshqarish – bu, barcha xodimlar, rahbardan tortib aniq ish bajaruvchi uchun ishning alfa va omegasi, ya'ni avvali va ohiridir. Shu tufayli davlatning iqtisodiy, shu jumladan, sanoat siyosatida sifat masalasi muhim o'rin egallaydi. Mahsulot sifatini oshirish – bu, oqibat-natijada uning miqdori, resurslarni tejash, ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarni to'laroq qondirish masalasi hisoblanadi. Ya'ni, har qanday mahsulot eng yuqori texnikaviy-iqtisodiy va estetik hamda boshqa bir qator talablarga muvofiq kelishi, jahon bozorida raqobat qilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Agar sifat muammosi hal etilmasa, ijtimoiy ishlab chiqarish va aholining tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirib bo'lmaydi.

Sifat nima?

Mahsulot (ish, xizmat) sifati – muayyan shu mahsulotning har tomondan foydalanishga mukammal ekanligini belgilovchi xususiyatlar yig'indisidir.

Mahsulot sifati – bu, shu mahsulotdan ma'lum maqsadda foydalanish uchun uning yaroqlilik darajasi, mahsulotning xalq xo'jaligi ehtiyojlarini, iste'molchilarning talab va didlarini qondirish qobiliyatidir.



Sanoat mahsuloti sifati tarmoqning, korxonalar (firma)ning faoliyatini rejalashtirishda va uni aniqlashda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Unda mehnatni tashkil qilish, uning jihozlanish darajasi, mutaxassislarining malakasi, ishlab chiqarishni boshqarishning holati ifodalanadi. Mahsulot sifati iqtisodiy jihatdan iste'mol qiymatining o'lchovi va foydalanish darajasi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Mahsulot sifati iqtisodiy kategoriya bo'lib, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning munosabatlarini, sifatli mahsulot ishlab chiqarish, reja topshiriqlarini bajarish hamda mahsulotga baho belgilash bo'yicha korxonaning davlat bilan munosabatlarini ifoda etadi. Undan tashqari, mahsulot sifati korxonalar o'rtasidagi sifatli mahsulot uchun moddiy rag'batlantirish va sifatsiz mahsulot ishlab chiqarilgani uchun moddiy javobgarlikka tortish buyicha munosabatlarni ifodalaydi.

Mahsulot sifati texnika taraqqiyotining sur'atlarini, mehnat unumdorligini va shu orqali ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ta'riflovchi iqtisodiy kategoriyadir. Mahsulot sifatini muntazam ravishda yaxshilash iqtisodiyotni rivojlantirishning zarur sharti, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xalq farovonligini o'stirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Mahsulotning miqdori va sifati o'zaro dialektik bog'liqdir. Yuqori sifatli mahsulot sifatsiz tayyorlangan mahsulotga nisbatan jamiyat ehtiyojlarini yuqoriroq darajada qondirishga qodir. Demak, mahsulot sifatini yaxshilash ishlab chiqarish hajmini qo'shimcha xarajatlarsiz oshirish, demakdir. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifati va miqdorining o'zaro bog'liqligi mahsulot sifatini oshirish, jamiyat ehtiyojlarini to'la qondirishga imkon beradi, mamlakatimiz ishlab chiqaruvchi kuchlari o'sishining muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

Sifatli mahsulot doimo o'z xaridorlariga ega. Hozirgi davrda mazkur talab qondirilgandagina mahsulotni dunyo bozoriga

chiqarish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatga eksportdan keladigan valyuta tushumini ko'paytirish orqali yangi texnika va texnologiyalar sotib olish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, samaradorligini oshirish imkonini beradi. Yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishga va uni sotishga erishgan korxonalar o'z ishlab chiqarish salohiyatini yanada yuksaltirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunday subyektlarning ko'payishi esa mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Mamlakat iqtisodiyotining taraqqiy etishi esa, uning aholisini daromadlari va demak, turmush darajasining ham yuksalishiga olib keladi. Natijada sifatli mahsulot va yuqori darajada ko'rsatilgan xizmatlarga talab ko'payadi. Ya'ni, sifatli mahsulot (taklif) o'zining sifatli iste'molchisi (talab)ni yaratadi. Pirovardida jamiyatda yanada yuqoriroq darajada iqtisodiy o'sish ta'minlanadi.

### **13.2. Mahsulotning sifat ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari**

Sanoat ishlab chiqarishi o'z mahsulotlarining g'oyat turli-tumanligi bilan tavsiflanadi. Bu mahsulotlar tabiiy xususiyatlariga ko'ra, har xil me'yor va xilma-xil sifat ko'rsatkichlariga ega. Lekin, ma'lum sanoat mahsulotlarining muayyan guruhi uchun umumiy ko'rsatkichlar ishlatilishi, boshqa guruhi uchun esa o'ziga xos ko'rsatkichlar qo'llanilishi mumkin.

Mahsulot sifatiga va uning texnikaviy xususiyatlariga baho berish uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi:

Iste'mol qilish xususiyatlari bo'yicha talabni qondirish ko'rsatkichlari. Bunday ko'rsatkichlar mahsulotdan tayinli, belgilangan ravishda foydalanish natijasida kerakli (zaruriy) samarani tavsiflaydi. Ishlab chiqarish – texnik vazifani bajaruvchi mahsulot uchun mehnat unumdorligi ko'rsatkichi xizmat qilishi mumkin. U baholanayotgan mahsulot yordami bilan qanday hajmdagi mahsulotni tayyorlash yoki ma'lum davr

ichida qanday hajmdagi ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatishi mumkinligini ifodalaydi.

Mustahkamlik ko'rsatkichlari - buyumlarning buzilmasligi, yaxshi saqlanishi, ta'mirlashga qulayligi, shuningdek, chidamliligidir. Mashina va o'lchov asboblarning sifati ularning mustahkamligiga va uzoq ishlash qobiliyatiga qarab aniqlanadi. Har bir buyumning mustahkamligi mo'ljallangan muddatda, o'z xizmat parametrlarini o'zgartirmay, zimmasiga yuklatilgan vazifalarni boshqarish, vositaning, ya'ni qurolning ishlash muddati – mo'ljallangan vaqtda ishlash qobiliyatini o'zgartirmaslik xususiyatidir.

Texnologik ko'rsatkichlar mahsulotni tayyorlash va ta'mirlash jarayonida yuqori mehnat unumdorligini ta'minlash uchun konstruktor-texnologik yechimlar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlardir. Aynan texnika va texnologiya yordamida mahsulot ishlab chiqarishning ommaviyligi, material xarajatlarini, mablag'lar, mehnat va vaqtni oqilona taqsimlash ta'minlanadi.

Standartlashtirish va unifikatsiyalash ko'rsatkichlari – mahsulotning standartli, unifikatsiyalashgan va original, ya'ni ajoyib, ajralmas qismlar bilan qondirilganligi, to'ydirilganligi, shuningdek, boshqa buyumlarga nisbatan unifikatsiyalashganlik darajasi. Ular traktorni boshqarish uchun kerak bo'lgan kuchlar, muzlatgichda dastakning joylashishi, harorat, namlik, yorug'lik, shovqin, vibratsiya, nurlanish, yonuvchi mahsulotlarda uchar gazi va suv bug'ining yig'ilishi bo'lishi mumkin.

Ergonomik ko'rsatkichlar insonning buyum bilan munosabatini va bu buyumdan foydalanishda ro'y beradigan gigienik, fiziologik va ruhiy xususiyatlar majmuini aks ettiradi.

Estetik ko'rsatkichlar buyumlarning badiiy-konstruktorlik xususiyatlarini ifodalaydi. Ular buyumning tovar qiyofasi jonliligini, shaklining ma'qulligini, kompozitsiyaning butunligini, mukammal bajarilganligini va barqarorligini tavsiflaydilar.

Transportabellik ko'rsatkichlari mahsulotning tashish uchun moslashganligini ifodalaydi.

Patent-huquqiy ko'rsatkichlar mahsulotning patentli himoyasini va patentli sarxilligini (asilligini) tavsiflaydi va raqobatbordoshligini aniqlashda muhim omil hisoblanadi. Patent-huquqiy ko'rsatkichlarni aniqlashda buyumlarda yangi texnik omillar borligini, shuningdek, mamlakatda patentlar bilan himoyalangan yechimlarni hisobga olish kerak bo'ladi.

Ekologik ko'rsatkichlar atrof-muhitga xavfli ta'sir ko'rsatish darajasi. U mahsulotni ekspluatatsiya qilish yoki iste'mol qilishda yuzaga keladi. Masalan, zararli qotishmalarning bo'lishi, mahsulotni saqlash, tashish va iste'mol qilishda zararli qismlar, gazlar va nurlarni chiqarish mumkinligi.

Xavfsizlik ko'rsatkichlari – xaridor va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning xavfsizligi uchun mahsulot xususiyatlarini tavsiflaydi, ya'ni mahsulotni montaj qilish, xizmat ko'rsatish, ta'mirlash, saqlash, tashish, iste'mol qilishda xavfsizlikni ta'minlaydilar.

Yuqorida qayd qilib o'tilgan ko'rsatkichlarning yig'indisi mahsulot sifatini tashkil etadi. Buyum mustahkam (pishiq), estetik jihatdan ko'zni qamashtiradigan, o'z vazifasini yaxshi bajaradigan bo'lishi lozim. Lekin, yuqorida qayd etilgan ko'rsatkichlardan tashqari buyumning bahosi ham muhim. Chunki iqtisodiy optimal sifat masalasi baho bilan chambarchas bog'liqdir. Xaridor buyum sotib olganda buyum bahosi u ega bo'lgan xossalar to'plamini qoplashini bilish uchun ularni doimo taqqoslaydi.

Iqtisodiy muqobil sifat deganda, sifat va xarajat nisbati yoki sifat birligining bahosi tushuniladi va u quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$IMS = \frac{Bs}{Xe},$$

Bu yerda: IMS - iqtisodiy muqobil sifat;

$B_s$  – buyum sifati;

$X_e$  – buyumni sotib olish va ekspluatatsiya qilish xarajatlari, so‘m.

Formulaning maxrajini aniqlash murakkab emas, chunki u buyumning sotish bahosini, ekspluatatsiya, ta‘mirlash va utilizatiya qilish xarajatlarini o‘z ichiga oladi. Formula suratini aniqlash esa, qiyinroq kechadi, chunki buyumning sifati juda ko‘p va turli-tuman ko‘rsatkichlardan iborat. Bu bilan alohida fan «Kvalometriya» shug‘ullanadi. U sifatni son jihatdan, ya‘ni bir so‘mlik xarajatta buyum sifati birligi o‘‘sishini baholashning etarli darajada ma‘qul usulini ishlab chiqqan.

Demak, hozirgi zamon ishlab chiqarishi sharoitida mahsulot sifati – korxonalar samaradorligining, rentabelligining muhim tarkibiy qismidir. Shu sababli unga doimo e‘tibor bermoq zarur. Sifat bilan barcha korxonalar direktoridan tortib, aniq ish bajaruvchigacha shug‘ullanishi kerak.

Sifatni ta‘minlash, loyihalash, saqlash bo‘yicha barcha jarayonlar sifatni boshqarish tizimiga birlashtirilgan.

### **13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo‘llari**

Har qanday ishlab chiqarishni rivojlantirish va yuksak darajaga ko‘tarish uchun uni boshqarish kerak. «Boshqarish» iborasini mahsulot sifatiga qo‘llaganda, mahsulot sifati va uning raqobatbardoshligini doimiy nazorat qilish, uning belgilovchi shartlari va omillarini maqsadga muvofiq ta‘sir qildirish yo‘llari bilan mahsulot sifatini loyihalashtirish, ishlab chiqarish va foydalanishda uning zarur darajada o‘rnatilishini, ta‘minlanishini va saqlanishini tushunmoq kerak.

Mahsulotning sifatini boshqarish operatsiyalari muhandis-texnik, tashkiliy-texnologik, nazorat va boshqa jarayonlarning

o‘zaro bog‘liqligi majmuasini tashkil etuvchi tartib doirasida olib boriladi.

Mahsulot sifatini boshqarish jarayoni quyidagi operatsiyalardan iborat:

- mahsulot sifati darajasini belgilash;
- mahsulot sifatiga ta’sir ko’rsatuvchi buyum va uni ishlab chiqarish jarayonining faoliyati to‘g‘risidagi axborotlarni yig‘ish va o‘rganish;
- mahsulot sifatini boshqarish to‘g‘risida qaror qabul qilish va obyektga ta’sir ko‘rsatishga tayyorlanish;
- boshqaruvga tegishli buyruqlarni berish;
- boshqarish natijasida mahsulot sifatining o‘zgarishi haqidagi axborotlarni yig‘ish va tahlil qilish.

Mahsulot sifatini boshqarishda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- mahsulotning texnikaviy darajasi va sifatini uzoq muddatlarga chamalash;
- mahsulot sifatini oshirishni rejalashtirish va bashorat qilish;
- mahsulot sifatini attestatsiya qilish;
- mahsulot loyihasini chizish va ishlab chiqarishga joriy etish;
- mahsulot sifatini moddiy-texnik tomondan ta’minlash;
- ishlab chiqarishni texnologik tayyorlash;
- mahsulot sifatini o‘lchashni tashkil etish;
- mutaxassislarni tanlash, joylashtirish, o‘qitish va tarbiyalash;
- sifatli mahsulot ishlab chiqarish darajasini bir tekisda olib borish;
- ishlab chiqarish vositalarini saqlash, ta’minlashni tashkil etish;
- mahsulot sifatini oshirishni rag‘batlantirish;
- mahsulot sifatini nazorat qilish;

- standartlarga, o'lchash vositalariga va texnik shartlarga rioya qilish;

- mahsulot sifatini boshqarish huquqini ta'minlash.

Mahsulot sifatini boshqarish uning xossalari, texnologik jarayonlarning ixtisoslashtirish xususiyatlari, ishlab chiqarishni tashkil etish shakllari va usullarini hisobga olgan holda bajariladi.

Mahsulot sifatini yaxshilashga oid vazifalar va tadbirlar tuzilayotganda ularni amalga oshirish imkoniyatlari va maqsadga muvofiqligi texnikaviy-iqtisodiy jihatdan asoslanadi.

Buning uchun quyidagilar asos qilib olinadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot sifatiga bo'lgan talablar va kelgusida uni takomillashtirish imkoniyatlari;

- mahsulotning sifat darajasini baholash;

- ishlab chiqarilgan mahsulotda uchragan nuqsonlarni yuzaga chiqarish va tahlil etish;

- laboratoriyadan o'tkazilgan sinov natijalari, iste'molchilar tomonidan yuborilgan norozilik hujjatlari, texnikaviy nazorat va ma'lumotlar;

- ilg'or korxonalarining mahsulotlari bilan taqqoslash.

Mahsulot sifatini yaxshilashga oid tadbirlar majmuasiga quyidagilar kiradi:

- mahsulotning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan asosiy tajriba va loyihalashtirish ishlari hamda tashkiliy-texnikaviy tadbirlar;

- ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasini takomillashtirishga oid tadbirlar;

- xom ashyo va materiallar sifatini oshirish bo'yicha ta'minlovchilarga qo'yiladigan talablar;

- mahsulot sifatini oshirish bo'yicha o'tkaziladigan ilmiy-tadqiqot, tajriba va loyihalashtirish yuzasidan ilmiy-tekshirish, loyihalashtirish tashkilotlariga beriladigan topshiriqlar;

- texnikaviy hujjatlarni yaxshilash tadbirlari:

- texnologik intizomga rioya qilishni tekshirish sharoiti, ishlab chiqarishni o'ldiruvchi asboblari bilan ta'minlash, ularning aniq ishlashini kuzatib turish tadbirlari;

- standartlarni o'zlashtirish, ularga rioya qilish, buyumlarni unifikatsiyalashtirish, yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish, nuqsonlarning oldini olish va iste'molchilar tomonidan bo'ladigan noroziliklarni kamaytirish bo'yicha tadbirlar.

Bu kabi tadbirlar o'z vaqtida bajarilishini to'la-to'kis ta'minlash uchun ularning bajarilish muddatlari, mas'ul kishilar, muayyan xarajatlar va ularning iqtisodiy samaradorligi, raqobatbardoshligi hamda boshqa ko'rsatkichlar aniqlanadi.

Ma'lumki, raqobat va raqobatbardoshlik o'rtasida dialektik aloqadorlik mavjud bo'lib, biri ikkinchisidan kelib chiqadi. Raqobat korxonalarini raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga va xizmatlar ko'rsatishga undaydi.

Raqobatbardoshlik nisbiy o'ldiruvchi bo'lib, xususiyati shundan iboratki, uni raqobat predmeti (mahsulot raqobatbardoshligi)ga nisbatan ham qo'llash mumkin.

Mahsulotning raqobatbardoshligi deganda, iste'molchining aniq ehtiyojlarini qondirish va uni xarid qilish hamda keyinchalik undan foydalanish uchun sarflanadigan xarajatlar darajalari bo'yicha uni, ya'ni mahsulot boshqa shunday tovarlardan ajralib turadigan tavsiflar yig'indisi tushuniladi.

Mahsulotning raqobatbardoshligi – biror bir firma tomonidan ishlab chiqarilgan, raqobatchi firmalarning xuddi shunday tovarlariga qaraganda yaxshiroq iste'mol xususiyatlari va texnik-iqtisodiy parametrlariga ega bo'lgan tovarlarning iste'molchilar tomonidan ajratib olinish «qobiliyati»dir.

Raqobatbardoshlik aynan bozorda ko'zatiladi va tovarlarning iste'molchi ehtiyojlariga muvofiq kelishi solishtirib va tekshirib ko'riladi. Ana shunda tovarning raqobatbardoshligi real xaridni amalga oshirayotgan xaridor uchun jozibadorlik darajasini ko'rsatadi.



### **13.4. Standartlashtirish, sertifikatlashtirish, attestatsiya va nazorat qilish**

Mahsulot sifati muammosiga tegishli masalalardan biri standartlashtirishdir.

Standartlashtirish – standartlarni belgilash va qo'llash jarayoni. U normal ijodiy faoliyat bo'lib, sifatning optimal ko'rsatkichlarini, mahsulotning parametrik qatorlarini, nazorat qilish, sinash usullari va hokazolarni ishlab chiqishni va qat'i belgalashni o'z ichiga oladi.

Standartlashtirish mahsulot sifatini boshqarishning tashkiliy va normativ asosi hisoblanadi. U barcha normalarni standart, yo'riqnoma, mahsulotni asoslash uchun kerakli shartlar usuli kabi hujjatlarda aks ettiradi.

Standartlashtirishdan maqsad – mahsulot va xizmatlarning xavfsizligini, raqobatbardoshligini ta'minlash, iste'molchilar va davlat manfaatlarini himoya qilishdir.

Standartlashtirishning eng muhim ahamiyati shundaki, u ishlab chiqarishning rivojlanish sur'ati va darajasiga zaruriy ta'sir ko'rsatadi. Buning uchun esa standartlash fan va texnika hamda amaliy tajribalarning oxirgi yutuqlariga tayanadi.

O'zbekistonda standartlashtirish milliy iqtisodiyotni boshqarish va tashkil etish bilan chambarchas bog'liq. Standartlashtirishdan maqsad – mahsulot va xizmatlarning xavfsizligini, raqobatbardoshligini ta'minlash, iste'molchilar va davlat manfaatlarini himoya qilishdir. Standartlashning asosiy, eng muhim vazifasi xalq xo'jaligi, aholi, mamlakat mudofaasi uchun tayyorlanadigan mahsulotlarga yuqori talablar belgilovchi normativ-texnik hujjatlar tizimini yaratish hamda ushbu hujjatdan to'g'ri foydalanishni nazorat qilishdan iborat.

Harakatdagi, mavjud standartlashtirish tizimi quyidagilarni ishlab chiqishga va doimiy faol holatda bo'lishiga imkoniyat yaratadi:

- yagona texnik til;

- mahsulotning muhim texnik tavsifining unifikatsiyalashgan qatorlari, ya'ni o'lcham ayirmasi (qo'yim va tushish, kuchlanish, tez-tez qaytalanish va boshqalar);

- umum mashinasozlikda ishlatiladigan buyumlarning tiporazmer qatorlari va namunali konstruksiyalari (podshipniklar, krepej, kesuvchi asboblari va boshqalar);

- texnik-iqtisodiy axborotlar klassifikatorlari tizimi;

- materiallar va moddalar xossalari to'g'risida aniq ma'lumotlar beradigan dalillarni.

O'zbekiston standartlash tizimi xalqaro, regional va milliy tizimlar bilan uyg'unlashishi va quyidagilarni ta'minlashi lozim:

- sifat va mahsulot nomenklaturasi, xizmat va jarayonlar, insonlarning hayoti va sog'lig'i, atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari bo'yicha iste'molchilar va davlat manfaatlarini;

- mahsulot mos kelishining o'zaro almashuvi, ya'ni bir-birini almashtira olishini;

- mehnat va moddiy resurslarni tejashga ko'maklashish hamda ishlab chiqarishning iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilashni;

- ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar va yirik loyihalarning normativ-texnik bazasini yaratishni;

- ishlab chiqarishda va savdoda texnik to'siqlarni bartaraf etishni, dunyo bozorida mahsulot raqobatbardoshligini, xalqaro mehnat taqsimotida samarali qatnashishini va h.k.larni ta'minlashi kerak.

Standartlashtirish bir qator tamoyillarga asoslanadi:

- tarmoqlanish - umumiy xususiyatga ega bo'lgan narsalar, jarayonlar, munosabatlar tatbiq etish mumkin bo'lgan obyektlar doirasini aniqlaydi;

- variantlilik - oqilona xilma-xillik, rang-baranglikni yaratish - standartlashgan obyektga kiruvchi standart elementlarning oqilona turlari minimumini ta'minlaydi;

- tizimlilik - standartga tizim elementi sifatida qaraydi;

- o‘zaro almashuvchanlik – texnikaga muvofiq turli vaqt-makonning turli nuqtalarida tayyorlangan bir xil detallarni yig‘ish yoki almashtirishni nazarda tutadi.

Standart deganda nima tushuniladi?

Standart inglizcha «standard» so‘zidan olingan bo‘lib, norma, namuna, o‘lcham ma’nosini bildiradi. U boshqa obyekt-larni taqqoslash uchun dastlabki obyekt deb qabul qilingan namuna, etalon, model, standartlanadigan obyektga quyiladigan va vakolatli idoralar tomonidan tasdiqlangan normalar, qoidalar, talablarni belgilovchi normativ-texnik hujjat. Standart inson faoliyatining barcha sohasiga, ilm-fanga, texnikaga, sanoat, qishloq xo‘jaligiga, qurilishga, transport va aloqaga, ta’lim va boshqa sohalarga taalluqlidir.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasining Davlat standartlash tizimi (DST) shakllandi va u O‘zbekistonda standartlar tuzish, izohlash va tarqatish jarayonlarini tartibga keltirdi. Bu borada O‘zbekiston Standartlashtirish, meteorolo-giya va sertifikatlashtirish agentligi («O‘zstandart») olib borayotgan keng ko‘lamli ishlarni alohida e’tirof etish joiz.

«O‘zstandart» agentligi bozor iqtisodiyoti sharoitida mah-sulotning sifat darajasini belgilovchi, ko‘rsatkichlar raqo-batdoshligini ta’minlovchi, ishlab chiqaruvchilarga yetarli miqdorda axborotlar yetkazib beruvchi markazdir.

«O‘zstandart» agentligi tomonidan ishlab chiqilgan «Sifat menejmenti va mahsulotlarni sinash» tizimi mahsulot sifat ko‘rsatkichini baholash bilan birga me’yoriy hujjatlar asosida to‘g‘ri ma’lumotga ega bo‘lish talablarini o‘rnatadi.

Hozirgi kunda Davlat standartlash tizimi (DST) beshta asosiy standartni o‘z ichiga oladi:

1. O‘zbekiston Respublikasi standartlashtirish tizimi. Asosiy qoidalar;

2. Tarmoq standartlari;

3. Texnik shartlarni kelishish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi;

4. Korxonaning standartlari. Umumiy qoidalar;
5. Xalqaro (davlatlararo, mintaqaviy) standartlar.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan Xalqaro standartlashtirishning roli, ahamiyati beqiyos darajada kuchaydi. Chunki, xalqaro standartlashtirish ilmiy-texnika va iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga katta imkoniyat yaratadi. Ular xalqaro aloqalarni kengaytirishga, mavjudlarini takomillash-tirishga yordam beradi. Hozirgi kunda jahonda 400 dan ortiq Xalqaro va regional (hududiy) tashkilotlar mavjud (2000-yil). Standartlashtirish sohasida yirik xalqaro tashkilotlar – BMTga qarashli Yevropa iqtisodiy komissiyasi (EEKOON), standartlashtirish bo'yicha Xalqaro tashkilot (ISO) ishlab turibdi.

Mahsulot sifati nazariyasi va amaliyotida mahsulotni sertifi-katlashtirish masalasi muhim o'rin tutadi.

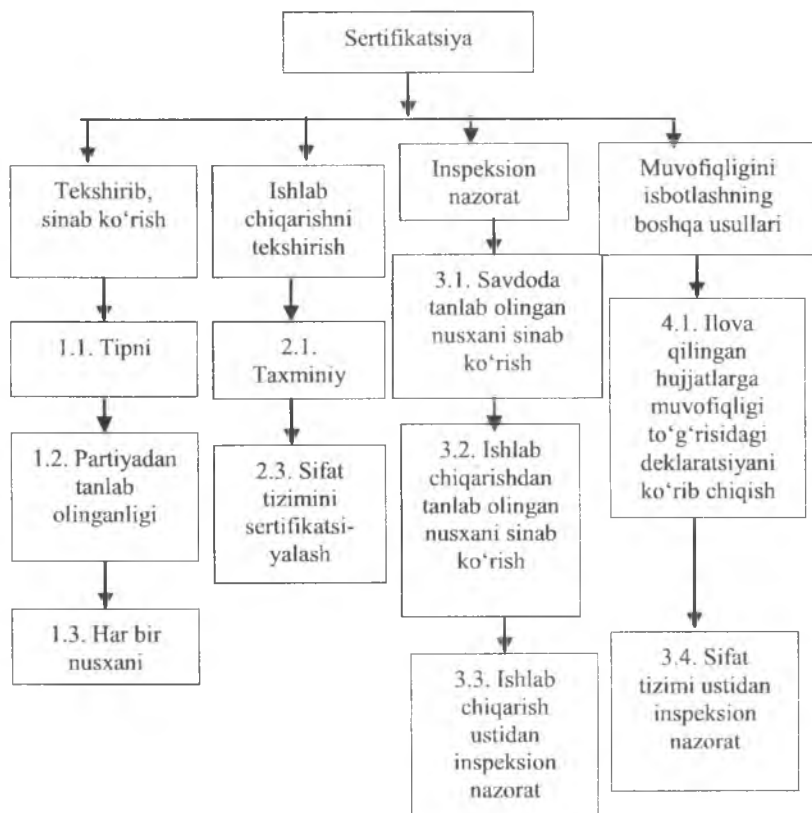
Mahsulotni sertifikatlashtirish uning aniq belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlash usullaridan biri hisoblanadi.

Mahsulot yoki bajarilgan ishning belgilangan talablarga muvofiqligiga oid faoliyat uchun tegishli hujjat beriladi. Uni «sertifikat» deb ataydilar.

Sertifikat lotincha «certificatis» so'zidan olingan bo'lib, tasdiqlangan degan ma'noni bildiradi. Birinchidan, u biror faktni tasdiqlovchi hujjat (masalan, malaka oshirilganligi to'g'risidagi hujjat); ikkinchidan, maxsus obligatsiyalar va aktsiyalarning nomi; uchinchidan, sug'urta shartnomasida uning shartlari yoziladigan hujjat; to'rtinchidan, maxsus idoralar (savdo palatasi, Davlat inspeksiyasi va boshqalar) beradigan va mahsulot, tovar, buyum, mol sifatini tasdiqlaydigan hujjat; beshinchidan, qishloq xo'jaligida urug'lik navini va sifatini tasdiqlaydigan hujjat. Sertifikati bo'lmagan taqdirda urug'lik (oddiy) navsiz don sifatida qabul qilinadi.

Muvofiqligini tasdiqlash jarayonida bajariladigan operat-siyalar, ya'ni har bir ayrim ish faoliyatlarini quyidagi chizmada ko'rish mumkin:

Respublikada sertifikatlash ishlarini yaxshilash maqsadida 1993-yilning 28-dekabrida Oliy Majlis tomonidan «Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida»gi qonun qabul qilingan. Mazkur qonun sertifikatlashtirishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini, shuningdek, majburiyatlar va javobgarliklarni belgilab beradi. Ushbu qonun 4 ta bob va 23 moddadan iborat bo'lib, ularda umumiy qoidalar, sertifikatlashtirish faoliyatiga doir umumiy talablar, mahsulotlarni majburiy va ixtiyoriy sertifikatlashtirish, nizolarni qarab chiqish, sertifikatlashtirish to'g'risidagi qonun hujjatlarini bo'zganligi uchun javobgarlik masalalari bayon etilgan.



8-chizma. Sertifikatlashtirish.

Standartlashtirish va sertifikatlashtirish ishlarini tashkil etish, muvofiklashtirish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi ho‘zuridagi O‘zbekiston Davlat standartlash, metrologiya va sertifikatsiya agentligi «O‘zstandart», Davlat arxitektura va qurilish qo‘mitasi, tabiatni muhofaza qilish Davlat qo‘mitasi va O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash va Mudofaa vazirliklari zimmasiga yuklatilgan.

### **Qisqacha xulosalar**

Mahsulot sifati sanoat ishlab chiqarish xo‘jalik faoliyatining asosiy, eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Mahsulot sifati mahsulotning iste‘mol xususiyatlari majmui bo‘lib, uning xalq xo‘jaligi va aholining muayyan ehtiyojlariga yaroqliligini ifodalaydi.

Mahsulot sifati tayyorlangan mahsulotning mustaqilligi, qulayligi, ishonchliligi, chidamliligi, tejamkorligi, go‘zalligi va boshqa bir qator xususiyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli mahsulot sifati yaxshilash jamiyatga juda katta samara keltiradi: mablag‘larni tejaydi, tannarxni kamaytirish, foydani ko‘paytirish va shu asosda mamlakat xazinasini to‘ldirishga imkon beradi.

Mahsulot sifati yaxshilash va uning raqobatbardoshligini ta‘minlash davlat siyosatining eng muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Shu sababli qonunlarda, Prezident farmonlarida va hukumat qarorlarida mahsulot va ish sifati oshirishga alohida e‘tibor berilib, ularda barcha turdagi mahsulotlarning texnik darajasi, tejamliligi va sifati oshirilsin deyiladi, yangi o‘zlashtiriladigan mahsulotlar o‘zining sifat va texnik-iqtisodiy tavsiflari jihatidan jahon fan-texnika va texnologiyasi erishgan ilg‘or yutuqlarga mos bo‘lishi kerakligi to‘g‘risida va boshqa bir qator ko‘rsatmalar berilgan.

Mahsulot sifati muammosiga tegishli masalalardan biri standartlashtirishdir. Yana bir muhim masala – sertifikatlashtirishdir. Bu ikki faoliyat fan-texnika, amaliy tajribalarning

oxirgi yutuqlariga tayangan holda ishlab chiqarish rivojiga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda Respublikamizda sanoat mahsulotlarining sifati va raqobatbardoshligini ta'minlashga qaratilgan tizimlar va ularni boshqarishning milliy modellari yaratildi.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti va sifat siyosati.
2. Sifat kategoriyasining mohiyati va ahamiyati nimalardan iborat?
3. Mahsulot sifati ko'rsatkichlari.
4. Sifat, baho va baholash.
5. Mahsulot sifatini boshqarish.
6. Standartlashtirish va standartlar.
7. Sertifikatlash va sertifikatlar.
8. Sifat va xorijiy tajribalar.
9. Mustaqillik yillarida mahsulot sifatini va uning raqobatbardoshligini oshirish borasidagi yutuqlar va istiqboldagi vazifalar.

### **Asosiy adabiyotlar**

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni. // Xalq so'zi, 2007-yil, 15-mart.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

3. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohatlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. // Xalq so'zi, 2010-yil 13-noyabr.

4. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘shish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - // Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.

5. Ortiqov A. “Sanoat iqtisodiyoti” (Darslik). –T.: TDIU, 2004-yil, 256 bet.

6. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 12 - jild, 17-bet., Davlat ilmiy nashriyoti. – T.: 2006-yil.

7. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

8. <http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».

9. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»



## XIV bob

### SANOATDA TANNARX, FOYDA VA ISHLAB CHIQRISH RENTABELLIGI

#### **14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari**

Iqtisodiyot nazariyasida qiymat va tannarx masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, qiymat tushunchasi borasida bir qator munozarali fikrlar mavjud. Ayrim iqtisodchi olimlar tovarning qiymatini uning natijaliligi bilan bog'lasalar, ayrimlari tovar qiymati – tovar ishlab chiqaruvchilarning tovarda gavdalangan va unda moddiylashgan ijtimoiy mehnati, deb hisoblaydilar. Boshqalari esa, tovarning qiymatini ushbu tovarga bo'lgan talab va taklif, ya'ni tovarning noyobligi belgilaydi, deyiladi.

Umuman olganda, tovarning qiymati uning boshqa tovarga ayirboshlana olish darajasini aniqlash uchun zarurdir. Narx (baho) va qiymat tushunchalari orasida deyarli farq yo'q. Faqatgina narx (baho) – bu, tovar qiymatining puldagi ifodasidir xolos.

Iqtisodiyotda mahsulot ishlab chiqarish tannarxi kategoriya-sidan ham keng foydalaniladi. Qiymat va ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut ishlab chiqarish subyekting daromadi yoki foydasi hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi – mahsulotni ishlab chiqarish, ya'ni ishlab chiqarish texnologiyasi bilan bog'lik bo'lgan xarajatlarning puldagi ifodasidir.

Sanoat oldida turgan asosiy vazifalardan biri – mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishdir. Bu vazifaning bajarilishi natijasida ishlab chiqarishni rivojlantirishga va aholining turmush darajasini oshirishga imkoniyat yaratiladi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha resurslardan bekamu-ko'st foydalanish bu ko'rsatkichlarning rolini oshirishni

taqozo etadi. Shu sababli «tannarx» atamasining mohiyati, ahamiyati, mazmuni va shakllarini yaxshi bilish hamda uni pasaytirish masalasiga katta e'tibor berish kerak.

Biron-bir mahsulot ishlab chiqarish uchun ma'lum miqdorda xom ashyo va materiallar, mehnat va ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan boshqa yuklama xarajatlar sarflanadi. Mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot ishlab chiqarish tannarxi deb ataladi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichi ishlab chiqarishni rivojlantirishda va uni tashkil etishda muhim rol o'ynaydi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish ishlab chiqarish rentabelligini oshirish, ya'ni foydani ko'paytirishning, mavjud resurslar bilan ishlab chiqarish hajmini o'stirishning muhim omili hisoblanadi. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichi ishlab chiqarish sifat ko'rsatkichlari orasida alohida o'rin tutadi.

Ishlab chiqarishni va mehnatni tashkil etish, texnika va materiallardan foydalanish, moddiy-texnika ta'minotini takomillashtirish, mahsulot sifatini yaxshilash borasidagi hamma o'zgarishlar xarajatlar darajasida aks etadi. Shu sababli ham biz mahsulot tannarxi ishlab chiqarish samaradorligining sifat ko'rsatkichlari tizimida muhim o'rin egallaydi, deya olamiz. Binobarin, shuning uchun ham mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra guruhlash muhim ahamiyat kasb etadi.

#### **14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash**

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini aniqlash va uni hosil qiluvchi xarajatlarni turkumlash mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni

ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom»ga muvofiq amalga oshiriladi.

Mahsulot (ishlar, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra, quyidagi elementlar bilan guruhlariga ajratiladi:

- ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarilib tashlangan holda);

- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;

- ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;

- asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;

- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

## **I. Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlar**

Ularga quyidagilar tegishli bo'ladi:

1.1. Ishlab chiqariladigan mahsulot asosini tashkil etib, uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlar ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan chetdan sotib olinadigan xom ashyo va materiallar.

1.2. Normal texnologiya jarayonini ta'minlash va mahsulotlarni o'rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish), ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan, xarid qilinadigan materiallar, shuningdek, asbob-uskunalarni tuzatish uchun ehtiyot qismlar, instrumentlar, moslamalar, inventar, priborlar laboratoriya asbob-uskunalari va asosiy fondlarga kirmaydigan boshqa arzonbaho ashyolarning eskirishi.

1.3. Sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi subyektda montaj qilinadigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar.

1.4. Tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan, faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan, lekin ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar.

Ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lgan ishlar va xizmatlarga mahsulot tayyorlash bo'yicha ayrim operatsiyalarni bajarish, xom ashyo va materiallarga ishlov berish, iste'mol qilinayotgan ashyo va materiallar sifatini aniqlash uchun sinovlar o'tkazish, belgilangan texnologik jarayonlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini tuzatish va boshqalar tegishli bo'ladi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt ichida tashqi yuridik shaxslarning transport xizmatlari (xom ashyo, materiallar, detallar, instrumentlar, inventarlar, yuklarning boshqa turlarini bazis (markaziy) ombordan sexga keltirish va tayyor mahsulotni saqlash uchun omborga keltirish) ham ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlarga tegishli bo'ladi.

1.5. Tabiiy xom ashyo (yer rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yerni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, sanoat korxonalarini tomonidan suv xo'jaligi tizimidan belgilangan limitlar doirasida va undan ortiqcha olinadigan suv uchun haq to'lash. Sanoatning xom ashyo tarmoqlari uchun – yog'och-taxta materiallardan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga huquqlarning amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari.

1.6. Texnologik maqsadlarga, energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo'jalik yurituvchi

subyektlarning transporti tomonidan bajariladigan ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari.

1.7. Xo'jalik yurituvchi subyektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish hamda xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya. (Xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyasi va energiyaning boshqa turlariga, shuningdek, xarid qilinadigan energiyani iste'mol joyigacha transformatiya qilish va o'zlash xarajatlari xarajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi).

1.8. Ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo'qolish normalari doirasida va ulardan ortiqcha yo'qotilishi, yaroqsizlanishi va kam chiqishi.

1.9. Xo'jalik yurituvchi subyektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni yetkazish bilan bog'liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagacha kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to'lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar).

1.10. Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan moddiy resurslarni yetkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi.

1.11. Mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o'rash-joylash materiallari qiymati ularning amalda sotilishi, foydalanishi, ishlatilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi.

1.12. «Moddiy xarajatlar» elementi bo'yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, jumladan, barter bitishuvlarida, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to'lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, xususan, brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig'implardan, transportda tashishga haq to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan

amalga oshiriladigan saqlash va yetkazib berishga haq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi.

## **II. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:**

2.1. Xo'jalik yurituvchi subyektda qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajariladigan narxnomalar, tarif stavkalari va lavozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan, amalda bajariladigan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ish haqi, shu jumladan, bajarilgan ishni hisobga olish bo'yicha dastlabki hujjatlarda nazarda tutilgan rag'batlantiruvchi tUSDagi to'lovlar.

2.2. Kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar.

2.3. Ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatiya tusidagi to'lovlar, shu jumladan:

- texnologik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari vaqtda, dam olish va bayram (ishlanmaydigan) kunlarida ishlaganlik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar va qo'shimcha haq;

- ko'p smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo'shib olib borganlik va xizmat ko'rsatish zonalarini kengaytirganlik uchun ustamalar;

- hukumat tomonidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro'yxati bo'yicha og'ir, zararli, alohida zararli mehnat va tabiiy-iqlim sharoitlarida ishlaganlik uchun ustamalar, xususan, ushbu sharoitlardagi uzluksiz ish staji uchun ustamalar;

- aloqa, temir yo'l, dars, avtomobil' transporti va katta yo'llar xodimlari doimiy ishi yo'lda o'tadigan yoki qatnov tusiga ega bo'lgan boshqa xodimlarning ish haqiga, xo'jalik yurituvchi subyekt joylashgan joydan jo'nagan paytadan boshlab shu joyga qaytib kelgan paytigacha to'lanadigan yo'lda o'tgan har bir sutka uchun to'lanadigan ustamalar;

- qurilishda, rekonstruksiya qilishda va mukammal ta'mirlashda bevosita band bo'lgan, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda vaxta usuli bilan ishlarni bajargan xodimlarga ishning ko'chma va qatnov xususiyata uchun ustama;

- doimiy ravishda yer osti ishlarida band bo'lgan xodimlarga ularning shaxtada (konda) ish joyiga jo'nab ketishlaridan va orqaga qaytishlarigacha o'tadigan normativ vaqt uchun qo'shimcha haq;

- mehnatga haq to'lashning rayonlar bo'yicha tartibga solinishiga, shu jumladan, rayon koeffitsiyentlari va amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq cho'l, suvsiz va yuqori tog' joylarida ishlaganlik uchun koeffitsiyentlar bilan belgilangan to'lovlar;

- xo'jalik yurituvchi subyekt joylashgan joydan (yig'ilish punktidan) ish joyiga va orqaga qaytadigan yo'lda o'tadigan kunlar uchun vaxtada ishlash jadvalida nazarda tutilgan, shuningdek, xodimlarning meteorologiya sharoitlariga kura va transport tashkilotlari aybi bilan yo'lda tutilib qolingun kunlar uchun tarif stavkasi.

2.4. Ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlagan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to'lash.

2.5. Ishlamagan vaqt uchun haq to'lash:

- amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq navbatdagi (har yilgi) va qo'shimcha ta'tillar, navbatdagi (har yilgi) foydalanilmagan va qo'shimcha ta'tillar uchun kompensatsiyalar, o'smirlarning imtiyozli soatlari, bolani ovqatlantirish uchun onalar ishidagi tanaffuslar, shuningdek, tibbiy ko'rikdan o'tash bilan bog'liq vaqt uchun haq to'lash;

- majburiy ta'tilda bo'lgan xodimlarga asosiy ish haqini qisman saqlab qolgan holda haq to'lash;

- donor xodimlarga qonini tekshirish, topshirish kunlari uchun va qon topshirilgan har bir kundan keyin beriladigan dam olish kunlari uchun haq to'lash;

- davlat vazifalarini bajarganlik uchun (harbiy yig'inlar, favqulodda vaziyatlar bo'yicha yig'inlar va boshqalar) mehnat haqi to'lash.

2.6. Xo'jalik yurituvchi subyekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tisdagi tuzilgan shartnomalar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan amalga oshirilsa, pudrat shartnomasi ham shu jumlagi kiradi.

2.7. Belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jaryonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to'lash fondiga kiritiladigan to'lovlarning boshqa turlari.

**III. Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.** Ularga quyidagilar kiradi:

3.1. Qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash fondiga ijtimoiy tisdagi majburiy ajratmalar.

3.2. Nodavlat pensiya jamg'armalariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va ixtiyoriy sug'urtaning boshqa turlariga ajratmalar.

**IV. Asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi.** Ularga quyidagilar kiradi:

4.1. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki (tiklash) qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi (hisoblangan eskirish), lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan normalar, qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan jadallashtirilgan amortizatsiya ham shu jumlagi kiradi.

4.2. Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi har oyda xo'jalik yurituvchi subyekt



tomonidan dastlabki qiymati va ulardan foydali foydalanish muddatidan (biroq xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi. Foydali foydalagann muddatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish normasi besh yil hisobiga belgalanadi, biroq xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas.

**V. Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar.** Ularni hisobga olishning navbatdagi kompleks moddalari I, II, III, IV-bandlarda keltirilgan xarajatlar elementlari bo'yicha ajratiladi.

5.1. Ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatish xarajatlari:

- ishlab chiqarishni xom ashyo, materiallar, yonilg'i, energiya, instrument, moslamalar va boshqa mehnat vositalari va buyumlari bilan ta'minlash xarajatlari;

- asosiy ishlab chiqarish fondlarini ish holatida saqlash xarajatlari (texnik ko'rik va qarov, joriy va mukammal tuzatish xarajatlari). Asosiy ishlab chiqarish vositalarini barcha turda (joriy, o'rtacha, mukammal) tuzatishlarni xo'jalik yurituvchi subyektning o'z kuchi bilan o'tkazish xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlari (moddiy xarajatlar, mehnat haqi to'lash xarajatlari va boshqalar) bo'yicha mahsulot (ishlar, xizmat)lar tannarxiga kiritiladi.

Zarurat bo'lganda ayrim tarmoqlarning xo'jalik yurituvchi subyektlari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining ruxsati bilan mukammal tuzatish ishlarini o'tkazish uchun mablag'lar zaxirasini tashkil qilishlari mumkin. Ushbu zaxiraga ajratmalar «Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi va ko'zda tutilayotgan xarajatlar qiymati hamda asosiy vositalar har bir obyektini mukammal tuzatishlarning davriyligidan kelib chiqqan holda aniqlanadi. Zaxiraga ajratmalar normasi har bir hisobot yili ohirida qayta ko'rib chiqiladi va zarur bo'lganda yangi moliya yili uchun ajratmalar

miqdori ko'paytirilishi yoki kamaytirilishi mumkin. Agar mukammal tuzatishga zaxira mablag'lari summasi ushbu ob'ektni tuzatishga qilingan haqiqiy xarajatlar summasidan oshib ketsa, oshib ketgan summa bo'iicha tuzatish kiritilishi kerak: agar haqiqiy xarajatlar zaxiradagidan oshib ketsa, u holda oshib ketgan summa «Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi.

- yong'indan saqlash va qo'riqlashni hamda xo'jalik yurituvchi subyektlarni texnikaviy foydalanish qoidalari, nazarda tutilgan boshqa maxsus talablar bilan ta'minlash ular faoliyatini nazorat qilish xarajatlari.

Idoradan tashqari, qo'riqlash xarajatlari bunday qo'riqlash mavjud bo'lishini talab qiluvchi mazkur ishlab chiqarishga maxsus talablar mavjud bo'lgan taqdirda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritilishi mumkin.

- ishlab chiqarish faoliyatiga tegishli bo'lgan asosiy vositalarni joriy ijaraga olish bilan bog'liq xarajatlar;

- tabiatni muhofaza qilish maqsadlaridagi fondlarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq joriy xarajatlar, jumladan, ifloslantiruvchi moddalarni atrof-muhitga yo'l qo'yiladigan normalar doirasida va undan ortiqcha chiqarganlik uchun to'lovlar;

- ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan mehnatning normal sharoitlari va texnika xavfsizligini ta'minlash xarajatlari;

- xodimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashishi bilan bog'liq bo'lgan sog'liqni muhofaza qilish tadbirlari;

- tekin ko'rsatiladigan kommunal xizmatlar, oziq-ovqat, ayrim tarmoqlar xodimlariga oziq-ovqatlar qiymati, xo'jalik yurituvchi subyekt xodimlariga beriladigan tekin uy-joy haqini to'lash xarajatlari (yoki uy-joy, kommunal xizmatlar va boshqalar uchun pul kompensatiasi summasi).

- amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tekin beriladigan va shaxsiy foydalanishda qoladigan buyumlar qiymati (shu jumladan, formalı kiyim-bosh, mahsus ovqatlar yoki ular pasaytirilgan narxlar bo'yicha sotilishi munosabati bilan imtiyozlar summasi);

- ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan boshqaruvning texnik vositalarini, aloqa uzellarini, signalizatiya vositalarini, boshqaruvning boshqa texnik vositalarini, hisoblash markazlarini saqlash va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;

- qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarni tibbiy ko'rikdan o'tkazganlik uchun tibbiy muassasalarga haq to'lash.

5.2. Ishlab chiqarish xodimlarini belgilangan ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan xizmat safarlariga yuborish bo'yicha normalar doirasida va ulardan ortiqcha xarajatlar.

5.3. Ishlab chiqarish ishchilarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy sug'urta qilish xarajatlari.

5.4. Brak tufayli kelib chiqadigan yo'qotishlar.

5.5. Ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko'ra bekor turishlar tufayli yo'qotishlar.

5.6. Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko'rsatish xarajatlari.

5.7. Mahsulot (xizmatlar)ni majburiy sertifikatlash qilish xarajatlari.

5.8. Ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yo'qotilishi munosabati bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz to'lanadigan nafaqalar.

5.9. Umumiy foydalaniladigan yo'lovchilar transporti xizmat ko'rsatmaydigan yo'nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog'liq xarajatlar.

Mahsulot tannarxi nazariyasida **mahsulot tannarxi strukturalari** degan muhim tushuncha mavjud. U ayrim xarajatlarning mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflanadigan jami xarajatlar

summasidagi nisbatini ko'rsatadi. Odatda, struktura foiz hisobida o'lanadi.

Tannarx strukturasi tarmoqlar va korxonalarining xususiyatiga, ishlab chiqarish texnologiyasi va ishlab chiqarishning tashkil qilinishiga bog'liqdir.

Mahsulot tannarxining strukturasi o'zgarmas miqdor hisoblanmaydi. Sanoatning o'sishi, texnika va ishlab chiqarish texnologiyasi takomillashishi, asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning yaxshilanishi, ish haqi miqdorining o'zgarishi, iste'mol buyumlari baholarining tartibga tushishi va transport tariflarining o'zgarishi bilan mahsulot tannarxi strukturasi ham o'zgaradi.

Mahsulot tannarxida qaysi guruhdagi xarajatlar asosiy o'rin tutishiga qarab, sanoat tarmoqlari bir-biridan fark qiladi – ko'p mehnat, ko'p material, ko'p energiya, ko'p mablag' talab qiladigan bo'ladi. Buni 20-jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rish mumkin.

## 20-jadval

### O'zbekiston sanoat tarmoqlari bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishga ketgan barcha xarajatlar (foiz hisobida)

	Jami xarajatlar	Shu jumladan			
		Ishlab chiqarish material xarajatlari	ish haqi va undan ajratma	Amort izatsiy a	Boshqa xarajatlilar
<b>Hamma sanoat</b>					
2001-y.	100	81,6	9,9	4,8	3,7
2012-y.	100	79,1	10,5	5,8	4,6
<b>Elektroenergetika</b>					
2001-y.	100	79,1	10,2	1,8	8,9
2012-y.	100	75,2	9,6	4,0	8,9
<b>Yoqilgi sanoati</b>					
2001-y.	100	89,0	5,2	3,4	2,4
2012-y.	100	76,1	7,9	11,4	4,6
<b>Qora metallurgiya</b>					
2001-y.	100	84,4	14,2	1,3	0,1
2012-y.	100	78,4	14,3	4,1	3,2
<b>Rangli metallurgiya</b>					
2001-y.	100	64,0	21,0	11,0	4,0
2012-y.	100	57,8	25,6	11,0	5,0

Kimyo va neftkimyo sanoati					
2001-y.	100	79,0	14,3	1,9	4,8
2012-y.	100	77,3	15,8	4,0	2,6
Mashinasozlik va metalni qayta ishlash					
2001-y.	100	69,3	27,1	0,4	3,2
2012-y.	100	86,0	6,3	2,2	6,9
O'rmonchilik, yogoch ishlash sanoati					
2001-y.	100	80,7	14,7	2,1	2,5
2012-y.	100	69,6	21,7	4,8	3,9
Qurilish materiallari sanoati					
2001-y.	100	76,3	15,5	1,6	6,6
2012-y.	100	78,4	13,1	6,7	1,8
Yengil sanoat					
2001-y.	100	87,7	7,7	1,8	2,8
2012-y.	100	87,7	6,9	3,3	2,1
Oziq-ovqat sanoati					
2001-y.	100	87,8	6,8	2,3	3,1
2012-y.	100	88,2	6,1	3,3	2,4

Manba: Statistik to'plamlar. 2002-2013-yillar.

Ishlab chiqarishning tarmoq xususiyatlarini hisobga olish, tannarx strukturasi va ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy tahlil qilish ishlab chiqarishda yuz beradigan asosiy texnik-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish, ishlab chiqarishdagi chiqimlarni kamaytirishning asosiy yo'llarini belgilashga imkon beradi.

### 14.3. Foyda va rentabellik

Sanoat va uning barcha bo'g'inlari ishini tavsiflovchi muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri foyda va rentabellikdir. Foyda bozor munosabatlarining muhim kategoriyasi sifatida iqtisodiyotda ma'lum funktsiya (vazifa)larni bajaradi:

- ishlab chiqarish faoliyatining natijasidan olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi, chunki u so'nggi moliyaviy natijani ifodalaydi;

- turli darajadagi byudjetlarni shakllantiradi;

- xodimlarning manfaatlarini himoya qiladi va bu borada iqtisodiy dastak va stimullarni o'ynaydi;

- ilmiy – texnikaviy, tashkiliy va ijtimoiy ishlarni amalga oshirishga imkoniyat beradi.

Foyda sanoat, tarmoq va korxonaning hamma ishlab chiqarish xo‘jalik faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi ko‘rsatkichdir. Balansdagi foyda yoki foydaning umumiy summasi – korxonada balansidagi mavjud ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari, xo‘jaliklarning moliya-xo‘jalik faoliyatlari natijasida olingan foyda summasidir. Foydaning umumiy summasi tovar mahsulotini sotishdan, ishlab chiqarishdan tashqari, bajarilgan ishlar va xizmatlardan olingan daromadlardan, korxonada yordamchi xo‘jaliklarining mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlardan, realizatsiyadan tashqari foyda va uy-joy kommunal xo‘jaligi, har xil jarimalar, penya va hokazolardan tashkil topadi.

Xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning quyidagi ko‘rsatkichlari bilan tavsiflanadi:

- mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda (YaF), bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o‘rtasidagi tafovut sifatida aniqlanadi:

$$YaF = SST - MIT,$$

Bu yerda:  $YaF$  – yalpi foyda;

$SST$  – sotishdan olingan sof tushum;

$MIT$  – sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

- asosiy faoliyatdan ko‘rilgan foyda – bu, mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o‘rtasidagi tafovut va qo‘shimcha asosiy faoliyatdan ko‘rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

$$AFF = YaF - DX + BD + BZ,$$

Bu yerda:  $AFF$  – asosiy faoliyatdan olingan foyda;

$DF$  – davr xarajatlari;

*BD* – asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;

*BZ* – asosiy faoliyatdan ko‘rilgan boshqa zararlar.

- xo‘jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zarar) – bu, asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plyus moliyaviy faoliyatdan ko‘rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida hisoblab chiqiladi:

$$UF = AFF + MD - MX,$$

Bu yerda: *UF* – umumxo‘jalik faoliyatidan olingan foyda;

*MD* – moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

*MX* – moliyaviy faoliyat xarajatlari.

- soliq to‘lagungacha olingan foyda – bu umumxo‘jalik faoliyatidan olingan foyda, plyus favqulodda (ko‘zda tutilmagan) vaziyatlardan ko‘rilgan foyda va minus zarar sifatida aniqlanadi:

$$STF = UF + FP - FZ.$$

Bu yerda: *STF* – soliq to‘lagungacha olingan foyda;

*FP* – favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;

*FZ* – favqulodda vaziyatlardan ko‘rilgan zarar.

*UF* – yilning sof foydasi – bu, soliq to‘langandan keyin xo‘jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoladi, o‘zi dadaromadi (foydasi)dan to‘lanadigan soliqni va minus qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to‘lovlarni chiqarib tashlangan holda soliqlar to‘lagunga qadar olingan foydani ifodalaydi:

$$SF = STF - DS - BS.$$

Bu yerda: *SF* – sof foyda;

*DS* – daromad (foydadan) to‘lanadigan soliq;

*BS* – boshqa soliqlar va to‘lovlar.

Har bir korxonada yashashi va ravnaq topishi uchun foyda olishi kerak. Korxonada foydani o'z rivojini ta'minlovchi birinchi muhim omil deb biladi. Foydani maksimallashtirish bilan shug'ullanmaydigan korxonaning yashab ketish imkoniyati kam bo'ladi. Makroiqtisodiyot sohasida uzoq muddatga foydani maksimallashtirish masalasiga katta e'tibor berilishi shundan iboratki, shu asosda firma faoliyati oldindan bashorat qilinadi,

Mulk egasini o'zi boshqaradigan, unchalik katta bo'lmagan korxonada, ularni yuritish bilan bog'liq bo'lgan hamma qarorlarda foydani ko'paytirish asosiy o'rin tutadi. Juda katta va yirik korxonalarda rahbar (boshqaruvchi)lar kundalik qarorlarni qabul qilishda mulk egalari har doim ham boshqaruvchilar faoliyatini nazorat ostida saqlay olmaydilar. Shuning uchun boshqaruvchilarda va korxonaga rahbarlik qilishda ma'lum darajada erkinliklar bo'lib, ular foydani maksimallashtirish bilan yetarli shug'ullanmasliklari, mulk egasi bo'lmaganliklari uchun uzoq muddatli manfaat o'rniga qisqa manfaatni afzal ko'rishlari mumkin. Boshqaruvchilar ko'pincha foydani maksimallashtirish o'rniga daromadni ko'paytirish yoki aksiyadorlarni qiziqtirish uchun dividendni oshirishga harakat qilishlari mumkin. Bundan tashqari, ular yuqori lavozimga erishish yoki katta mukofotlar olish maqsadida foyda keyinchalik kamayib ketsa ham hozirgi kunning o'zida oshirishga harakat qiladilar. Shu tufayli bunday rahbarlar o'z lavozimlaridan chetlashtirilishi va korxonani boshqa rahbarlarga topshirish zaruriyati yuzaga keladi.

Yuqorida keltirilgan foyda turlaridan tashqari, uning yana bir qancha turlari mavjud:

- haqiqiy foyda;
- o'rtacha foyda;
- monopol foyda yoki iqtisodiy renta;
- maksimal foyda.

Haqiqiy foyda – bu, haqiqatda hisobot ma'lumotlari, ya'ni haqiqiy xarajatlar asosida aniqlangan foyda hisoblanadi. Bu



foyda korxonada moliyaviy faoliyatini tashkil etishda asosiy manbadir.

Oʻrtacha foyda deganda, boshqa hamma korxonalar kabi sarflangan kapitalga bir xil foyda olish yoki bir xil rentabellikka ega boʻlish tushuniladi. Oʻrtacha foyda korxonasi (firma)ning faoliyat koʻrsatayotgan sohada, tarmoqda qolishini taʼminlaydi. Bunday foydani yuzaga kelishi bozorning uzoq muddatli barqarorlikka erishganidan dalolat beradi. Oʻrtacha foydani koʻpincha iqtisodiy foyda deb ataydilar.

Monopol foyda yoki iqtisodiy renta – bu, cheklangan ishlab chiqarish omillaridan foydalanish natijasida sodir boʻlgan foyda hisoblanadi. Masalan, ikkita korxonasi bir xil yerga ega boʻlib, yerni olish bilan bogʻliq xarajatlar bir xil boʻlishgan sharoitida birinchi yer transport tarmogʻiga yaqin boʻlganligi uchun mahsulotni tashishga 10 mln. soʻm kam sarf qilinishi mumkin, ana shu 10 mln. soʻm uning qoʻshimcha foydasi hisoblanadi. Iqtisodiy renta ishlab chiqarish omillari cheklanganligidan kelib chiqadi va u yoki bu ishlab chiqarish omiliga berish holatini bildirgan baho bilan shu omilning eng kam bahosi oʻrtasidagi farkdan iborat boʻladi.

Maksimal foyda – bu, bir birlik qoʻshimcha mahsulotni sotishdan olingan daromadni shu bir birlik qoʻshimcha mahsulotga qilingan xarajat miqdori bilan bab-barobar kelishi natijasida olingan foyda. Shu holda rentabellikning eng yuqori darajasiga erishilgan boʻladi. Shunga koʻra, foydani maksimallashtirish degani, eng yuqori rentabellikni taʼminlash, deganidir.

Rentabellik sanoat va uning tarmoqlarining moliyaviy faoliyatini ifodalovchi muhim koʻrsatkichlardan biri hisoblanadi.

Rentabellik nazariyasida uning bir qancha turlari mavjud. Ulardan eng muhimi mahsulot rentabelligi koʻrsatkichi hisoblanadi va quyidagicha ifodalanadi:

$$Pa = \frac{\text{Maqsulot\_sotishdan\_olingan\_foйда}}{\text{Maqsulot\_ishlab\_chiqarish\_xarajatlari}} \\ (\text{ishlab\_chiqarish\_xarajati})$$

21-jadvalda respublika sanoati va uning tarmoqlarining moliyaviy jihatdan foydaliligi, natijaliligi, ya'ni iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi rentabellik ko'rsatkichlari keltirilgan.

**21-jadval**

**O'zbekiston sanoatida ishlab chiqariladigan mahsulotning rentabellik darajasi, foizda**

Tarmoq	2000-y	2005-y	2010-y	2011-y	2012-y
Butun sanoat	33,3	42,1	36,6	34,9	35,9
ulardan: elektroenergetika	5,3	27,4	18,6	24,5	25,4
yoqilg'i sanoati	71,4	105,5	84,2	67,2	89,5
qora metallurgiya	-	-	38,1	39,4	40,6
rangi metallurgiya	-	-	65,8	60,5	57,0
kimyo va neft kimyo	27,1	27,2	26,0	33,5	31,7
mashinasozlik va metallni qayta ishlash	38,2	15,8	21,9	18,7	17,9
o'rmon, yog'och va qog'oz sanoati	47,5	42,9	24,6	37,2	22,4
qurilish materiallari sanoati	31,7	47,5	85,1	95,0	92,9
yengil sanoat	17,4	10,8	15,3	12,9	14,9
oziq-ovqat sanoati	26,9	23,9	44,0	43,0	47,8

\*Manba: 1991-2013-yillarga taalluqli statistik to'plamlar.

Rentabellik darajasi ko'rsatkichining yuqori bo'lishi korxonada ixtiyoridagi asosiy va aylanma fondlardan oqilona foydalanilayotganini va korxonaning ma'lum miqdorda foyda (daromad) olayotganligini ko'rsatadi.

Rentabellik darajasini ko‘tarish uchun sanoatning barcha tarmoqlari va korxonalari sotilgan mahsulot hajmini oshirishga, uni ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari zarur.

#### **14.4. Mahsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari**

Mehnat unumdorligini oshirish, xom ashyo va material, yoqilg‘i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish, xizmat ko‘rsatish va boshqarish sarflarini qisqartirish, ishlab chiqarishdan tashqari, xarajatlarni kamaytirish sanoat mahsuloti tannarxini pasaytirishning eng muhim manbalari hisoblanadi.

Mehnat unumdorligini oshirish uchun esa ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish hamda ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil etishning ilg‘or usullarini joriy qilish orqali har bir ishchi tomonidan tayyorlanayotgan mahsulotni ko‘paytirish kerak. Bu holda har bir mahsulot birligiga sarflanadigan ish haqi qisqaradi, ammo ishchining umumiy ish haqi esa ortib boradi. Mehnat unumdorligi ish haqiga nisbatan jadal o‘sgandagina tannarx pasayadi.

Mehnat unumdorligining o‘shish mohiyati shundan iboratki, bunda mahsulot ishlab chiqarishga ketadigan jonli mehnat ulushi kamayadi, ilgari sarflangan mehnatning ulushi esa ortadi, biroq mahsulot birligi uchun ketadigan mehnat sarfi qisqaradi.

Material, yoqilg‘i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish uchun ularni tejab sarflash, qimmatbaho materiallarni arzon, lekin yaxshi materiallar bilan almashtirish, ularni sotib olish va korxonaga keltirish bilan bog‘liq bo‘lgan sarflarni qisqartirish kerak bo‘ladi.

Xizmat ko'rsatish va boshqarish uchun ketadigan xarajatlarni qisqartirishga esa tarmoq va korxonalaridagi ma'muriy-boshqaruv apparatining sarflarini kamaytirish, asbob-uskuna, bino va inshootlarni saqlash, yoritish, isitish uchun ketadigan mablag'larni tejab-tergab sarflash orqali erishiladi.

Unumsiz xarajatlarni (jarima to'lash, penya va hokazolar) tugatish mahsulot tannarxini pasaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Texnika taraqqiyoti ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ishlab chiqarish va mehnatni korxonaning ichida uyushtirishni yaxshilash mahsulot tannarxini pasaytirishni ta'minlovchi omillar hisoblanadi. Masalan, texnika taraqqiyoti mahsulot tannarxini pasaytirishning barcha manbalariga ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash hamda kompleks avtomatlashtirish, kimyolash mahsulot tayyorlash uchun sarflanadigan solishtirma xarajatlarni kamaytiradi.

Har bir korxonada mahsulot tannarxini pasaytirish darajasini hisoblash uchun, eng avvalo, undagi zaxira, foydalanilmayotgan imkoniyatlarni aniqlash kerak. Ular ko'zga tashlanadigan, yuzaki, juda murakkab, ko'z ilg'amaydigan bo'lishi mumkin. Faqat chuqur, har taraflama iqtisodiy-texnik tahlildan keyin ularni aniqlash, topish mumkin bo'ladi.

Zaxiralar har xil belgilarga qarab guruhlarga ajratilishi mumkin. Ular, eng avvalo, to'planish joyiga ko'ra, ichki ishlab chiqarish va tashqi rezervlarga ajraladi.

Tashqi rezervlarga tarmoqlar bo'yicha rezervlar, regional (hududiy) va tabiiy-ekologik rezervlar kiradi.

Rezervlar safarbar etilishi muddati bo'yicha joriy va istiqbolli rezervlarga ajraladi.

Rezervlarni ishlab chiqarish jarayonlarining elementlari bo'yicha ham guruhlarga bo'lish mumkin. Bunday rezervlarga

mehnat, moddiy va asosiy fondlardan foydalanish rezervlari kiradi.

Korxonalar yoki tarmoq faoliyatini tahlil etish uchun rezervlarni ikkiga bo'lib ko'rish mumkin:

- tashkiliy-texnikaviy rezervlar;
- ijtimoiy - iqtisodiy rezervlar.

Yuqorida keltirilgan barcha rezervlar, ya'ni foydalanilmayotgan imkoniyatlarni safarbar etish, ishga solish hamda shu asosda tannarxni keskin pasaytirish uchun bir qator omillardan keng foydalanish va ularni hisoblab chiqish kerak. U ishning metodikasi, usulini «Korxonalar faoliyatini tashkil etish, rejalashtirish va boshqarish» fani bo'yicha ma'ro'zalarda, amaliy mashg'ulotlarda chuqurroq va har tomonlama tushuntirib beriladi.

Mahsulot tannarxini rejalashtirish mehnat, moddiy va moliyaviy mablag'lardan oqilona foydalanish asosida ishlab chiqarishning yuqori samaradorligiga erishishga qaratilgandir. Tannarx rejasi quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Mahsulot tannarxini pasaytirish rejasi;
2. Mahsulot tannarxini kal'kulyakiyalash;
3. Ishlab chiqarish xarajatlari smetasi;
4. Tovar va sotiladigan mahsulot tannarxining hisobi.

Tannarx rejasi, ikki bosqichda ishlab chiqiladi. Birinchi bosqichda, eng avvalo, hisobot yilida rejalarning bajarilishi tahlil etiladi, mahsulot tannarxini pasaytirish, foyda va rentabellikni oshirish rezervlari aniqlanadi va aniqlangan rezervlardan foydalanish tadbirlari belgilanadi, reja loyihasi ishlab chiqiladi. Ikkinchi bosqichda esa rejaning uzil-kesil loyihasi ishlab chiqiladi va bu reja topshiriqlari korxonalar bo'limlariga yetkaziladi.

Mahsulot tannarxi va uni pasaytirish topshiriqlari davlat va korxonalar rejasida yuqoridan belgilanmaydigan, aksincha, korxonalarining o'zida hisob qilinadigan ko'rsatkich hisoblanadi. Shunga qaramay, mahsulot tannarxi sanoat ko'rsatkichlaridan

biri bo‘lib qolaveradi. Chunki sanoat mahsuloti tannarxini pasaytirish ishlab chiqarishning rentabellik darajasini oshirish rezervlaridan biri hisoblanadi. Mahsulot tannarxi qanchalik past bo‘lsa, albatta, boshqa shart-sharoitlar bir xil bo‘lgan holda (masalan, xuddi o‘sha mahsulotning narxi barqaror bo‘lganda) uni sotishdan kelgan foyda ham shunchalik ko‘p bo‘ladi.

Shu sababli yaqin va uzoq kelajakda ham ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxining pasaytirish inqirozga qarshi choralar dasturida belgilangan vazifalardan biri hisoblanadi.



9- chizma. Tannarxni pasaytirishning asosiy yo‘nalishlari

Respublika Prezidenti o‘zining “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari” asarida bu fikrni davom ettirib yana bir muhim masalaga e‘tibor berish kerakligini ta’kidlaydi: “Shuningdek, tannarxni kamaytirish bo‘yicha belgilangan parametrlarga

erishish uchun rahbar va mas'ul xodimlarni rag'batlantirishning ta'sirchan mexanizmini ishlab chiqish ko'zda tutilmoqda"<sup>1</sup>.

Buning uchun har bir xo'jalik yurituvchi subyekt o'z faoliyat yo'nalishi bo'yicha tannarxni pasaytirish omillari to'g'risida keng va chuqur tasavvurga ega bo'lishi lozim. Umumiy holda, mamlakatimiz korxonalarida tannarxni pasaytirishning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir (9-chizma).

### **Qisqacha xulosalar**

Mahsulot tannarxi sanoat korxonalari faoliyatining muhim ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, u mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishga sarflangan mablag'lardan tashkil topadi. Shu sababli mahsulot tannarxini arzonlashtirishning ahamiyati beqiyosdir. Uni pasaytirish foyda (daromad)ning oshishiga, narxlarning pasayishiga imkoniyat yaratadi.

Foyda (daromad) korxonada faoliyatini umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir. U moddiy ishlab chiqarishda yaratilgan sof daromadning bir qismi bo'lib, davlat byudjeti daromadlarining shakllanishida asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Ishlab chiqarish rentabelligi sanoat ishlab chiqarishi, uning tarmoqlari va korxonalarining iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir.

Shuni ta'kidlash kerakki, 22 yillik mustaqil taraqqiyotimiz mobaynida sanoat ishlab chiqarishining usluksiz rivojlanishi tufayli nafaqat mahsulotlarning hajmi ko'paydi va sifati yaxshilandi, balki ularni tayyorlash uchun sarflangan xarajatlar miqdori keskin kamaydi va oqibat natijada sanoat tarmoqlarining rentabellikligi yuqori darajaga ko'tarildi.

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009-yil, 33-34-betlar.

## **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Tannarx va qiymat muammolari.
2. Tannarxning tarkibi, strukturasi va uni pasaytirish yo'li-lari.
3. Foyda va uni maksimallashtirish masalalari.
4. Rentabellik va uni hisoblash usullari.
5. Inqirozga qarshi chora-tadbirlar dasturida tannarx masalalariga berilgan e'tibor nimalardan iborat?



## Asosiy adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlaishi ragbatlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni. // Xalq so‘zi, 2007-yil, 15-mart.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009 yil, 56 bet.

3. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. //Xalq so‘zi, 2010-yil 13-noyabr.

4. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - // Xalq so‘zi, 2014-yil 18-yanvar.

5. Ortiqov A. “Sanoat iqtisodiyoti” (Darslik).–T.:TDIU, 2004-yil, 256 bet.

6. Промышленность Республики Узбекистан. Статистические сборники. Т.: - 2000 – 2009 гг.

7. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

8. <http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».

9. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»

## XV bob

# SANOAT ISHLAB CHIQRARISHIDA BAHO VA BAHOLASH

### 15.1. Baho - bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi

Baho kuchli ijtimoiy yo'naltirilgan bozor kategoriyasi bo'lib, tovarlar ayirboshlanganda yuz beradigan munosabatlarni anglatadi. Oqilona, ilmiy jihatdan asoslangan baho va baholash iqtisodiyotning ilmiy va amaliy vositalaridan biri hisoblanadi.

Baho siyosati davlat iqtisodiy siyosati va iqtisodiy strategiyasining muhim ajralmas qismidir. Shu sababli ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirishda, mehnatkashlarning tashabbusi va omilkorligini rivojlantirishda baho belgilash siyosati alohida o'rin egallaydi. Bahoni xo'jalik mexanizmi va o'zini o'zi pul bilan ta'minlashning ustuni deyish mumkin. Jamoaning va ayrim xodimning daromadlari, ular iqtisodiy manfaatlari narxning, ya'ni bahoning to'g'ri belgilanishiga bog'liq.

Baho bamisoli barometr kabi bozor holatini ko'rsatib turadi, u pasayib ketsa, tovar bozori kasodga uchraydi, tovar nafsiz bo'lib, uni boshqa tovar bilan almashtirish yoki sifatini yaxshilash zarurligi kun tartibiga qo'yiladi.

Baho pul muomalasi holati, kreditlash samaradorligi va iqtisodiyotning moliyaviy sog'lomligi bilan bog'liq. Davlatning, korxonalar va ularda ishlovchilarning, umuman, aholining o'zaro bog'lanishi baho yordamida amalga oshiriladi, ijtimoiy resurslardan foydalanish ta'minlanadi, yalpi ichki mahsulotni hisobga olish va taqsimlash amalga oshiriladi. Bahoni tovar qiymati belgilaydi, ammo bozor iqtisodiyoti sharoitida u aniq qiymatdan yuqori yoki kam bo'lishi mumkin. Bu esa, bozordagi o'sha mahsulotga bo'lgan talab va taklifga bog'liq. Tovar bahosining darajasi, shuningdek, tovarning ijtimoiy foydaliligi

darajasi va boshqa tovarlar o'rnini bosa olishi, muomaladagi pulning xarid quvvatiga ham bog'liq bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho yordamida korxonalar ishlab chiqarishini tashkil etishning asosiy muammolaridan biri, nima ishlab chiqarish foydali ekanligini hal etishdir. Baho tovar taklifi, aholining to'lov qobiliyati, ishlab chiqarish resurslarining oshib yoki kamayib ketishi to'g'risida korxonaga egalariga axborot beruvchi vosita hamdir. Bahoning yana bir vazifasi qiymat o'lchovidir.

Nazorat jihatdan olib qaralganda, baho-tovar qiymatining puldagi ifodasidir. Amaliy jihatdan qaralganda esa baho-muhim iqtisodiy vosita, dastak hisoblanadi.

Bunda qilingan xarajatlar va olingan natija ma'lum bir narx yordamida hisob-kitob qilinadi.

Ma'lumki, qiymat ishlab chiqarish kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishdagi mehnat sarflanishi bilan bog'liq munosabatlarni ifoda etadi. Tovarning yaratilishida moddiylashgan va jonli mehnat sarf etiladi. Ularning majmuasi - qiymatdir. Ammo qiymat har qanday mehnat sarfi emas. Qiymat tovarni yaratishga ketgan ijtimoiy zarur mehnat sarfi, aniqrog'i, ehtiyojni qondira olgani sababli bozorda tan olingan mehnat sarfidir, chunki mehnatning bir qismini, agar u kerakli bo'lmasa, bozor inkor etadi va shu qismi qiymatni yaratishda ishtirok etmaydi. Muayyan baho sharoitida ko'proq foyda olish uchun xarajatlarni kamaytirish zarur.

Baholar tovar-pul munosabatlari muomalasining shakli va sotiladigan mahsulot turiga ko'ra farqlanadi. Bahoning turlari bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ular yagona tizimni tashkil etadi. Mazkur tizimning muhim elementlari quyidagilardir:

- *ulgurji baholar.* Ular firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi. Ulgurji baho korxonalarga ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashni, zarur foyda olishni ta'minlanishi zarur;

▪ *chakana baholar.* Ulardan tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi. Bu baholarga davlat savdosi, xususiy shaxsiy mulk egalari do'konlari va bozorda yuzaga kelayotgan baholar kiradi. Chakana baho darajasi aholining real daromadlari bilan belgilanadi.

▪ *xarid baholari* qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

▪ *dunyo baholari* xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

Baholar tovar ishlab chiqarishning rivojlanishiga o'z vazifalari orqali ta'sir etadi. Bozorda turli mehnat sarflari umumiy, ya'ni ijtimoiy zarur mehnat sarfiga keltiriladi va shu sarfning pulda ifodalanishi bahoni hosil qiladi.

Bozorda sotuvchi bilan xaridor o'rtasidagi iqtisodiy munosabat bo'lganidan narxning shakllanishida har ikki tomon ishtirok etadi. Xaridor deganda, biz tovar va xizmatlarni iste'mol etuvchilar - fuqarolar, ishlab chiqarishni yurgizish uchun resurslarni sotib oluvchi korxonalarni tushunamiz. Baholarning shakllanishida tovarni ishlab chiqarishdan tortib, iste'molga yetgungacha bo'lgan mehnat sarflari ishtirok etadi. Jamiki xarajatlar baho tarkibiga kiradi.

Bahoni shakllantiradigan asosiy omillar esa quyidagicha:

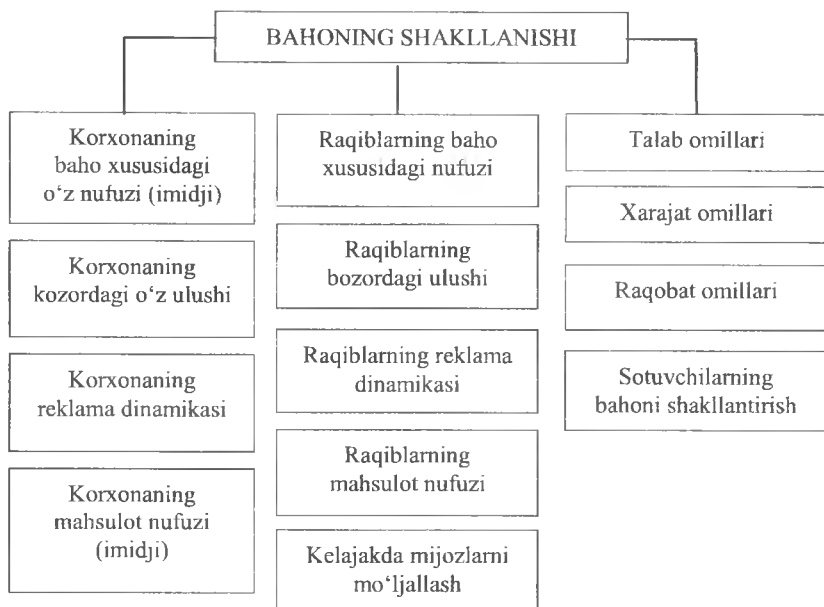
- Iqtisodiy xarajat darajasi;
- Tovarlarning naflilik darajasi;
- Tovarga bo'lgan talab va uning taklifi;
- Raqobat shakllari va usullari;
- Tovarni iste'mol qilish vaqti.

Raqobat cheklangan bozorlarda (sof monopoliya, monopolistik raqobat, oligopoliya) ishlab chiqaruvchilarning o'rni bozor narxlarini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi. Monopoliya sharoitida bozorda bir turdagi mahsulotlar taklif qilinishi sababli baho ustidan to'liq nazorat amalga oshiriladi. Bu degani monopolist ishlab chiqaruvchilarning narx belgilashdagi hukmronligi, iste'molchi

daromadlari cheklanganligi bilan to‘qnash qiladi. O‘rmini bosuvchi tovarlarning mavjudligi ham ularning baho belgilashdagi mutlaq imkoniyatini cheklaydi.

Oligopoliya sharoitida esa alohida ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) bir-biriga bog‘liq bo‘lganliklari sababli baholarni mustaqil belgilashga botina olmaydilar. Faqat baho belgilashda yashirincha kelishishlari mumkin.

Bahoning shakllanishini quyidagicha ifodalash mumkin:



10-chizma. Bahoning shakllanishi

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayonida bahoning roli va ahamiyati beqiyosdir. Ma’lumki, hozirgi zamon iqtisodiyoti bozor iqtisodiyotidir. Bu iqtisodiyot er yuzidagi ko‘pgina davlatlarda turli darajada va o‘ziga xos xususiyatlar bilan rivojlanib bormoqda. Uning mohiyat belgilarini eng rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida ko‘rish mumkin. Shunday

belgilaridan biri, narxlarning liberallasuvi, narx-navoning erkin shakllanishidir. Tovarlar narxini davlat yuqoridan belgilamaydi. U bozordagi talab va taklifga qarab, xaridor bilan sotuvchining savdolashuvi asosida yuzaga keladi. Kelishilgan narxlar esa bozor munosabatlariga xizmat qiladi. Narx pul bilan o'lanadi. Bozor iqtisodiyoti pulsiz bo'lishi mumkin emas. Pul esa, iqtisodiy munosabatlarning asosiy vositasi bo'lib, iqtisodiyotda o'ta muhim rol o'ynaydi. Pul munosabatlari bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Pul oboroti, pul emissiyasi, qadr-qimmati, inflyatsiya, valyuta kursi kabi hodisalar iqtisodiy vaziyatning ko'zgusi hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotida tovar taqchilligi bo'lmaydi, shu sababdan bozorda ishlab chiqaruvchi emas, balki iste'molchi (xaridor) o'z izmini o'tkazadi, tovar va xizmatlarni sifati va narxiga qarab tanlab olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Baho shakllanishida raqobat muhim o'rin tutadi. Raqobatda yutib chiqish yoki yutqazish bahoni belgilashga ham bog'liq. Raqobatlashuv jarayonida xaridor ko'p bo'lsa, yuqori narx tashkil topadi. Agar sotuvchilar ko'p bo'lib, ular raqobatlashishsa, past baholar vujudga keladi.

Raqobat kurashida xarajatlarni qoplamaydigan, binobarin, zarar keltiradigan o'ta past baholar ham paydo bo'ladi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xo'jalikni oqilona yuritish esa moliyaviy aloqalar va qiymat qonunlaridan foydalanishni talab qiladi.

Ayrim buyumlarning bahosini o'zgartirish evaziga davlat ularga bo'lgan ehtiyojni hamda ularni xarid qilishni boshqaradi. Jumladan, inson sog'lig'iga putur yetkazuvchi mahsulotlarning narxini oshirish evaziga ularning xarid qilinishini chegaralash va aksincha, ba'zi oziq-ovqat mahsulotlarining narxini me'yorda ushlab turish orqali ehtiyojlarni to'laroq qondirish mulohazamizga dalil bo'la oladi.

## 15.2. Bahoning funksiyalari va turlari

Bahoning iqtisodiy mazmunini uning funksiyalari yaqqol ko'rsatib beradi. Baho nimaga tegishli bo'lishidan qat'i nazar (tovar, xizmat, ish kuchi, qarz puli narxini – buning farqi yo'q) besh asosiy funksiyani bajaradi:

1. **Bozor muvozanatini ta'minlash funksiyasi.** Bunda baho bozordagi talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi.

2. **Hisob-kitob, o'lchov funksiyasi.** Baho qiymatning puldagi ifodasi, chunki bajarilgan ish xajmi, foyda-zararning barchasi baho asosida hisob-kitob qilinadi.

3. **Iqtisodiy regulyator funksiyasi.** Baho bozor iqtisodiyotining asosiy vositalaridan biridir. Undagi o'zgarish bozor holati (konyukturasi)ni bildiradi.

4. **Raqobat vositasi funksiyasi.** Raqobat bozor iqtisodiyotini harakatga keltiruvchi kuch, baho vositasida bellashuv raqobatning asosiy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Korxonalar o'z raqiblarini engish, ularni bozordan siqib chiqarish uchun bahoni o'zgartirib turadilar.

5. **Ijtimoiy himoya funksiyasi.** Baho ayrim aholi toifalarini kambag'allikdan saqlash vazifasini o'taydi. Odatda, aholining nochor va muhtoj qatlamlariga tovarlar arzonlashtirilgan baholarda sotiladi.

Bular ijtimoiy dotatiyalangan baholar bo'lib, ularni moliyaviy jihatdan davlat byudjeti yoki byudjetdan tashqari mablag'lar ta'minlaydi. Dotatiyalangan baholarni davlat belgilaydi.

Bozor iqtisodiyotining o'ziga xos tizimi borki, u o'zaro bog'langan, bir-birini taqozo etuvchi, ammo turli maqsadlarda qo'llanuvchi baholar majmuasidan tashkil topadi. Bahoning shakllanish jarayoni murakkab bo'lib, uning ishtirokchilari g'oyat ko'pchilikni tashkil etadi. Baholar turli vazifalarni bajarganligi sababli ham ularning turi ko'p.

Baholarning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

1. Ulgurji baholar. Tovarlar ko'tarasiga katta miqdorda sotilganda bu baholardan foydalaniladi. Bunday bahoni asosan ulgurji savdo-sotiq olib boriladigan savdo markazlarida uchratish mumkin.

2. Chakana baholar. Tovarlar bevosita iste'molchilarga sotilganda foydalaniladi. Bu baho o'z ichiga tovar ulgurji narxini, chakana savdo tashkilotchilarining xarajati va foydasini oladi.

3. Nufuzli baholar. Bu baholardan obro' talab iste'molchilarga tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda foydalaniladi.

4. Dotatiyali baholar. Bunda tovarlar davlat byudjeti hisobidan arzonlashtirilgan baholarda olinadi.

5. Davlat baholari. Bu ishlab chiqaruvchilarga davlat tomonidan buyurtma berilganda qo'llaniladi.

6. Mavsumiy baholar. Bu mavsumiy ishlab chiqariladigan tovarlarga belgilanadi.

7. Milliy va jahon baholari—alohida tovarning baynalminal xarajatlari. Bunda jahon bozoridagi talab va taklif nisbati hisobga olinadi.

8. Standart baholar. Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar qo'llaniladi.

9. Preyskurant baholar. Bu baholar sotuvchi uchun mo'ljal baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi.

10. Ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun muzokaralarga tayyorgarlik ko'rish mobaynida tadbirkor eng avvalo, o'zi uchun maqbul bo'lgan baho ko'rsatkichlarini aniqlashga harakat qiladi. Shu maqsadda u bahoni uchga ajratadi. Ya'ni maksimal (eng yuqori), minimal (eng past) va obyektiv baho.

Maksimal baho – (sotuvchi nuqtai nazaridan) – bu muzokaralarni shu bahodan boshlash mumkin bo'lgan ko'rsatkichidir.



Minimal baho – (qo‘shilishi mumkin bo‘lgan eng past baho)  
- bu tovar narxining shunday ko‘rsatkichiki, tadbirkor muzokaralar davomida undan tushmaslikka harakat qiladi.

Ob‘ektiv baho – bu, tarkibida o‘rtacha sifat ko‘rsatkichlariga ega bo‘lgan u yoki bu tovarning o‘rtacha bahosidir.

Bahoning iqtisodiyotdagi o‘rni beqiyos bo‘lganidan uning har bir turidan oqilona foydalanish tadbirkorlik uchun muhim ahamiyatga ega. Shu sababli korxonalar va firmalar narx belgilashga katta e‘tibor beradilar. Ular o‘zlarining narx strategiyasini ishlab chiqishda quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydilar:

- tovar sotishni ko‘paytirish;
- ko‘proq foyda olish;
- o‘rnini, muayyan mavqeini saqlab qolish.

Tovar sotishni ko‘paytirishdan uch natija kutiladi: a) tovar sotishni ko‘paytirish orqali bozorda o‘z xissasini oshirish, imkon bo‘lganda bozorni o‘z nazoratiga olish; b) har bir tovarni (tovar birligini) sotishdan tushadigan foydaning kamayishiga rozi bo‘lgan holda tovarlarni ko‘plab sotish orqali keladigan yalpi foydani oshirish; v) tovarni ko‘p sotish natijasida uning hajmiga nisbatan savdo-sotiq xarajatlarini qisqartirish.

Bozordan raqiblarni surib chiqarib, o‘z mavqeini mustahkamlash uchun firmalar maxsus narx qo‘llaydilar, uni bozorga kirib olish narxi yoki demping narx deb ataladi.

Bu narx raqibni sindirishga qaratilganligidan davlat uni ta‘qiqlaydi, shu sababli firmalar uni yashirin qo‘llaydilar va bu ish rasmiy narxning bir qismini kechib yuborish shaklida bo‘ladi. Bunday narx raqibni sindirishga qaratilganligidan uni davlat ta‘qiqlaydi. Baholash borasidagi kamchilik va nuqsonlarga barham berish uchun narx belgilashning yagona tizimini yaratish zarurligini hisobga olib Vazirlar Mahkamasi 2010-yilning 28-oktyabrda “tovar (ishlar, xizmatlar)ga tartibga solinadigan narxlar (tariflar)ni deklarativlash (tasdiqlash) va belgilash

tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorni qabul qildi.

O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi, moliya vazirligi va mahalliy idoralar tomonidan ushbu qaror ijrosi yuzasidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar tufayli narxlarni tartibga solishning yagona tizimi amal qila boshladi.

Shu sababli mustaqillik yillarida narxlarni erkinlashtirish, baholash mexnazimini takomillashtirish va bozor regulyatori bo'lgan bahoning rolini mustahkamlash borasida ham nazorat, ham amaliy ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, oxirgi o'n yil mobaynida baholashning metodologiyasi va metodikasini takomillashtirish tufayli moliyaviy menedjerlar ishlab chiqarishning samaradorligini variantli tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ldilar, faoliyat turlari bo'yicha xarajatlarni chuqur detalizatiyalash asosida bahoni aniq hisoblashga erishdilar. Oqibat natijada 2010-yilga kelib narx belgilashning yagona tizimi yaratildi.

### **Qisqacha xulosalar**

Sanoat iqtisodiyotining eng muhim muammolaridan biri bu tarmoq korxonalarida tayyorlanadigan mahsulot bahosini belgilashdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho sanoat tarmoqlari va korxonalarining moliyaviy ahvoriga etarli (sezilarli) ta'sir etuvchi eng muhim sintetik ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Mahsulot bahosi juda ko'p omillarga bog'liq: mahsulotga bo'lgan talab, ishlab chiqaruvchining taklifi, davlatning narx siyosati, xarajatlar, raqobat va h.k.lar.

Fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishda, mahsulot hajmini ko'paytirishda va uning sifatini oshirishda, iste'molchilar chtiyojini qondirishda baho bilan rag'batlantirishning roli beqiyosdir.

## Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Baho siyosati - davlat iqtisodiy siyosatining ajralmas qismidir.
2. Baho va baholashning mohiyati, ahamiyati va mazmuni.
3. Baho funksiyalari.
4. Bahoning turlari.
5. Sanoat ishlab chiqarishida baholash tizimini yaxshilash yo‘llari nimalardan iborat?
6. Xorijiy mamlakatlarda baho va baholash.

## Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: “O‘zbekiston”, 2009-yil, 56 bet.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlanishi rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni. Xalq so‘zi, 2007-yil 15-mart.

3. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi, “Xalq so‘zi”, 2010-yil 13-noyabr.

4. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. - // Xalq so‘zi, 2014-yil 18-yanvar.

5. Воронин С. А. Узбекистан: механизм регулирования ценообразования и тенденции его развития – Т.: Издательство «Фан», 2008 год, 168 с.

6. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

7. <http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».

8. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti».

### 16.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

Sanoatni mamlakat hududida oqilona joylashtirish – jamiyat qurilishining eng muhim vazifalaridan biri bo‘lib, respublika va har bir iqtisodiy rayon xo‘jaligini yuqori darajaga ko‘tarish va rivojlantirishning zaruriy shartidir.

Ma‘lumki, ishlab chiqaruvchi kuchlar va uning eng muhim elementi bo‘lgan sanoatni joylashtirishning asosiy qonuniyatlari ishlab chiqarish usuli bilan belgilanadi. Shu sababli hozirgi bozor munosabatlarini shakllantirishda, uning barcha tarmoqlarini joylashtirishda iqtisodiy islohotni davlat amalga oshirmoqda va bu uning tarkibiy qismi hisoblanadi hamda uni amalga oshirish milliy iqtisodiyotimizning hozirgi holati va strategik vazifalari bilan belgilanadi.

Sanoatni joylashtirish deganda, uni yer shari hududida, shuningdek, ayrim mamlakat yoki iqtisodiy rayonlarda taqsimlanishi tushuniladi.

Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish uning hududiy tashkil etish shakllarini ifodalaydi va korxonalarni ma‘muriy va iqtisodiy rayonlarda joylashtirishda namoyon bo‘ladi.

Milliy iqtisodiyotning bu real sektorini joylashtirish ham bevosita hududiy mehnat taqsimoti bilan bog‘liq. Ijtimoiy mehnat taqsimoti unsuri bo‘lgan hududiy mehnat taqsimoti (HMT) soddaroq qilib aytganda, turli joylarning: mamlakat yoki viloyatlar, tumanlar, shaharlarning har xil mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashishidir. Natijada ana shu joylarning iqtisodiy «bashorati» shakllanadi va ularning hududiy tizimdagi o‘rni o‘z ifodasini topadi.

HMT keng ma‘noda – bu ishlab chiqarish soha (tarmoq)larini hududning tabiiy sharoiti va boyliklari, aholisi, mehnat va boshqa resurslari kabi hamda mintaqa bozorining hajmi, aholisining sotib olish qobiliyati, infratuzilma va

komunikasion tizimining rivojlanganlik darajasi kabi omillarga qarab joylashtirilishini nazarda tutadi.

Sanoat ishlab chiqarishini oqilona joylashtirish – kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini yuqori sur’atlarda amalga oshirish, mamlakat tabiiy boyliklaridan har tomonlama samarali foydalanish va buning natijasida ijtimoiy mehnat unumdorligini yuksaltirish, har bir korxonada mahsulot tannarxini pasaytirish, mamlakat barcha iqtisodiy hududlarini bir tekis rivojlantirish, shahar va qishloq hamda sanoat va qishloq xo‘jaligi o‘rtasidagi tafovutni yo‘qotish, mamlakat mudofaa qobiliyatini oshirish imkonini beradi.

Sanoatning oqilona joylashishi transport va qishloq xo‘jaligining joylashishiga hamda yangi shahar va qishloqlarning paydo bo‘lishiga, ayrim iqtisodiy hududlarning muayyan mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha ixtisoslashuviga olib keladi.

Sanoatni iqtisodiy hududlar bo‘ylab joylashtirish ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ishlab chiqarish jarayoniga o‘zluksiz erishish, tejamkor ijtimoiy mehnat unumdorligi o‘sishi hamda aholining moddiy va madaniy faravonligi ko‘tarilishi sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi mezonidir.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning fundamental tamoyillari mavjud bo‘lib, ular ishlab chiqarish kuchlarini, xususan, sanoatni mamlakat bo‘yicha oqilona joylashtirish, iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- sanoat ishlab chiqarishini avvalambor xom ashyo, yoqilg‘i-energetika manbalariga yaqin va nihoyat, sanoat mahsulotlarini iste’molchi hududularga tobora yaqinroq joylashtirish;

- iqtisodiy hududlar o‘rtasida mehnatni oqilona taqsimlash va iqtisodiy hududlar xo‘jaligining majmual rivojlanishini ta’minlash;

- har qaysi viloyat va tumanning iqtisodiy rivojlanish darajasini baravarlashga intilish;

- sanoat tarmoqlarini joylashtirishda respublikaning mudofaa strategiyasiga asoslanish;

- mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarda o‘zaro teng manfaatli munosabatlarni o‘rnatish, xalqaro mehnat taqsimoti negizida samaradorlikka erishish, jahon xo‘jalishga integrasiyalashuvni jadallashtirish;

- sanoat korxonalarini joylashtirishda hududning ekologik vaziyatini hisobga olish, atrof-muhitga chiqindilar chiqarishning me‘yoriy normalariga asoslanish va hokazo.

Yuqorida keltirilganlardan ma‘lum bo‘ladiki, sanoat ishlab chiqarishini xom ashyo manbaiga va iste‘molchi hududlarga yaqin joylashtirish sanoatni oqilona joylashtirishning eng muhim tamoyillaridan biri hisoblanadi. Sanoatning xom ashyo bazasiga yaqin bo‘lishi qayta ishlashning barcha tadrijiy bosqichlarida ushbu resursni qayta ishlashdan tortib, yarimfabrikatdan tayyor mahsulot olishga qadar, mehnatning eng kam sarflash imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, elektroenergetika ko‘pincha suv yoki yoqilg‘i bazasida rivojlanadi, to‘qimachilik sanoati xom ashyo manbaiga yaqinlashtiriladi, oziq-ovqat sanoati esa ko‘proq iste‘molchi hududlarda joylashtiriladi. Sanoatni xom ashyo va yoqilg‘i-energetika manbaiga yaqinlashtirish hududlarda mavjud resurslarni qayta ishlash sohasiga jalb etish, korxonalarining oqilona o‘lchamini (razmerini) belgilash imkoniyatini beradi. Xomashyo, yoqilg‘i va tayyor mahsulotni uzoq masofaga tashishni kamaytiradi va shu asosda ijtimoiy mehnatni anchagina tejashga olib keladi.

Sanoatning xomashyo, yoqilg‘i-energetika manbalari va iste‘molchilarga yaqin joylashtirilishi sanoat ishlab chiqarishi mamlakat bo‘ylab bir tekis taqsimlanishini ta‘minlamaydi. Chunki mamlakat bo‘ylab ishlab chiqarish resurslari notekis taqsimlangan.

Sanoatni bir tekisda joylashtirish sanoat taraqqiyotining bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos sifat xususiyatidir. Lekin uning barcha sohalarini duch kelgan hududga majburan joylashtirish tavsiya etilmaydi. Hududlarning sanoat rivojlanishi orasida bunday tenglikka erishish ko'p xollarda bir qator sanoat korxonalarini ularga tegishli shart-sharoitlar yo'q hududlarga sun'iy ravishda joylashtirishga, ijtimoiy mehnatning ortiqcha xarajatlariga olib kelishi mumkin.

Sanoatni xom ashyo va yoqilg'i-energetika manbaiga yaqinlashtirish va ishlab chiqarishni mamlakat hududi bo'ylab bir tekis joylashtirish intensiv ravishda ruy beradigan fan-texnika taraqqiyotiga imkoniyat tug'diradi. Elektronizatsiyalashtirishning har taraflama rivojlanishi, ishlab chiqarishni kompyuterlashtirish, yangi texnologiyalardan keng foydalanish, sanoat ishlab chiqarishining tabiiy-jug'rofiy (geografik) muhitga tobeligini susaytiradi, sanoatni joylashtirish punktlarini ancha erkin puxta tanlab olishga moddiy-texnik shart-sharoitlar yaratib beradi. Elektronizatsiyalash va kimyolashtirish ishlab chiqarish sohasiga yangidan-yangi materiallarni, ishlab chiqarish chiqindilarini, ikkilamchi resurslarni jalb etadi. Xomashyodan majmualiy foydalanish turli xildagi ishlab chiqarishlarni birlashtiradi.

Fan-texnika taraqqiyoti va inovasiyalar geologik-qidiruv ishlarini kengaytirishga, mamlakatning turli hududlarida mineral xom ashyoning yangi konlarini ochishga imkoniyat tug'diradi. Sanoatni joylashtirish rejasi, yangi korxonalar va hududiy ishlab chiqarish majmualari joylashtiriladigan hududlar va punktlari tanlanishining har tomonlama iqtisodiy asoslanishini talab qiladi.

Uning iqtisodiy samaradorligi ijtimoiy mehnat unumdorligida namoyon bo'ladi.

Iqtisodiy rayonlar o'rtasida mehnatni oqilona taqsimlash va iqtisodiy rayonlar xo'jaligining majmualiy rivojlanishi sanoatni joylashtirishning muhim tamoyili bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiy rayonlar xo‘jaligi majmuali rivojlanishi hududlarning o‘zaro mehnat taqsimoti natijasida o‘ziga xos ixtisoslashuviga olib keladi. Ayrim iqtisodiy rayonlarning ixtisoslashuvi ularda mavjud bo‘lgan tabiiy boyliklarga va ushbu boyliklardan xalq xo‘jaligi miqyosida oqilona foydalanish darajasiga bog‘liq bo‘ladi.

Mamlakat ichki resurslaridan to‘liq va samarali foydalanish har bir hududning respublika miqyosida ayrim bir turdagi mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini talab qiladi va shu bilan birga har bir hududda shu hudud talablarini qondiradigan tarmoqlar rivojlanishiga olib keladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning yana bir muhim tamoyili - mamlakatlararo do‘stlik va o‘zaro iqtisodiy yordam asosida tashkil topgan xalqaro mehnat taqsimotidir. Bunday mehnat taqsimoti har bir mamlakatda oqilona iqtisodiyot tarkibini barpo etish va uning rivojlanishi uchun tabiiy va iqtisodiy jihatdan qulay sharoitga ega bo‘lgan sanoat tarmoqlarining ixtisoslashuvini va diversifikasiyasini ta‘minlaydi.

## **16.2. Sanoatni joylashtirish omillari**

Yuqorida qayd qilingan tamoyillarni amalga oshirishda korxonalar va hududiy ishlab chiqarish majmualari joylashtiriladigan joylarni tanlashga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar e‘tiborga olinadi.

Sanoatni joylashtirishga tabiiy va texnik-texnologik, demografik, iqtisodiy, ekologik omillar, ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllari, transport vositalari, ishlab chiqarishni joylashtirish xarakteri ta‘sir ko‘rsatadi.

Tabiiy omillarga: foydali qazilmalar, gidroenergetika va o‘rmon boyliklarining miqdor va sifat ko‘rsatkichlari, hududning iqlim sharoitlari, tabiiy suv yo‘llari hamda mehnat resurslarining joylashishi kiradi. Yuqoridagi barcha omillar ekologik omil bilan hisoblashishlari shart. Hozirgi ekologik vaziyat shuni taqozo etadi. Tog‘-kon sanoati va gidroenergetika



tarmoqlarida tabiiy sharoit korxonalarining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatadi va bu tarmoq korxonalarini joylashtirish foydali qazilmalar va gidravlik resurslar joylanishiga bog'liq bo'ladi. Qora metallurgiya va kimyo sanoati korxonalarining joylashishi asosan suv resurslariga bog'liq.

Aholi va ishlab chiqarishning joylashishi o'rtasida o'zaro mustahkam aloqa mavjud. Mehnat resurslarining geografik joylashishi, avvalo, ko'p mehnat sarflanadigan sanoat tarmoqlarining joylashishiga ta'sir etadi. Shuning uchun aholi siyrak bo'lgan hududlarda ko'p mehnat talab qiladigan sanoat tarmoqlari (asbobsozlik, radiotexnika, yengil sanoat) joylashtirilmaydi.

Sanoat tarmoqlarini joylashtirishda ayrim hududlar mehnat resurslarining tarkibi va tuzilishi hamda malakaviy darajasi muhim ahamiyatga ega. Masalan, mashinasozlikning (avtomobilsozlik, asbobsozlik, aniq mashinasozlik) yuqori malaka talab qiluvchi tarmoqlari shunday malakali kadrlar bor yerda joylashtiriladi, xotin-qizlar mehnatini talab qiluvchi yengil sanoat aholining zich va ayollar ishchi kuchi taklifi yuqori bo'lgan hududlarda rivojlantiriladi.

Fan-texnika taraqqiyoti hamma sanoat tarmoqlarini joylashtirishning asosiy omili hisoblanadi. Kimyolashtirish sanoatni joylashtirishga tobora ko'proq ta'sir ko'rsatmoqda. Kimyoviy usullarni qo'llash sanoatning joylashishiga iqlim ta'sirini kamaytirmoqda, natijada uning respublika hududi bo'ylab bir tekis joylashuviga sharoit yaratmoqda. Sanoatning joylashishiga texnologik jarayonlar xarakteri ham ta'sir etadi. Birinchidan, ishlab chiqarish texnologiyasi talab qilinadigan xom ashyo va energiya xarakteri, ishlab chiqariluvchi tayyor mahsulot turi va xususiyatlari, xom ashyo va tayyor mahsulotni tashish sharoitlarining o'zgarishiga bog'liq. Ikkinchidan, hududning o'ziga xos xususiyatlari joylashtirilayotgan korxonalar

larning texnologik jarayonini tanlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Yer osti boyliklarini qazib chiqarish va xom ashyo hamda yoqilg'ini boyitish texnologiyasining takomillashuvi tog'-kon sanoatini tekis joylashtirish imkonini beradi. Ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks avtomatlashtirish va kompyuterlashtirish mahsulotga sarflanadigan mehnatni kamaytiradi. Shu tufayli kompyuter texnologiyasiga asoslangan korxonalar aholi siyrak hududlarga joylashtirilsa, katta samara olish mumkin.

Sanoatni joylashtirishda mahalliyashtirish, diversifikatsiyalash va kooperativlashtirish kabi ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilishning progressiv shakllari katta rol o'ynaydi.

Ishlab chiqarishning konsentrsiyalashuvi natijasida korxonada iste'mol qilishi uchun juda katta xom ashyo va energetika bazasini vujudga keltirish, korxonada mahsulotini iste'mol qiluvchi hududni kengaytirish talab qilinadi. Korxonalarni joylashtirish nuqtasi va maydonini tanlash masalasi ancha qiyinlashadi. Shu sababli demokratik bozor sharoitiga o'tishning hozirgi bosqichida nafaqat yirik korxonalarni joylashtirish bilan bog'liq omillarni, balki o'rta va kichik korxonalarni rag'batlantirishga bog'liq omillarini ham hisobga olish kerak.

Sanoatni joylashtirishda ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturida belgilangan vazifalarni hal etish masalasiga katta e'tibor berish kerak. Bu dastur o'z mazmuniga binoan barcha xududlarda zamonaviy talabalarga javob beruvchi, sifatli va raqobatbardosh mahsulotlarni, import o'rmini bosuvchi tovarlarni ishlab chiqaradigan korxonalarni tashkil etishni taqozo etadi.

Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish hududlarning xom ashyo va material hamda mehnat resurslardan mavjud korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlaridan keng foydalanishni ta'minlaydi.

Ixtisoslashtirish va diversifikatsiyalashga bog'liq ham sanoatni joylashtirishga xuddi koncentrsiyalash kabi ta'sir

ko'rsatadi. Agar ixtisoslashtirish bir turdagi mahsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirishdan iborat bo'lsa diversifikatsiyalash hududlaridagi korxonalar va tarmoqlarning faoliyat sohasini kengaytiradi. Natijada mahsulotlarning turlari ko'payadi, ularning xilma-xilligiga erishiladi. Hududlarning mahsulot va xizmatlar bozorini kengaytiradi.

Hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish hududdagi korxonalarining nafaqat foyda (daromad) olish imkoniyatlarini yaratadi, balki ularning jahon bozorida yangidan-yangi markalarga erishishlarini ta'minlaydi. Shuning uchun ixtisoslashtirish darajasi oshgan sari transportga talab ortib boradi. Korxonalarini u yoki bu hududga joylashtirishda bunday xarajatlarning miqdorini albatta, hisobga olish kerak.

Korxonalarini kooperativlashtirishning sanoatni joylashtirishga ta'sirini hududiy ishlab chiqarish majmualarini barpo qilish misolida ko'rish mumkin. Hududiy sanoat majmui uzoq vaqt o'zaro kooperativlashgan aloqa qiluvchi har xil sanoat tarmog'iga xos bo'lgan bir qator korxonalardan iborat. Kooperativlash omilini hisobga olmay turib joylashtiriluvchi obyekt yoki majmualarning iqtisodiy samaradorligini to'g'ri aniqlash mumkin emas.

Ishlab chiqarishni kombinatlashtirish sanoatni joylashtirishga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Kombinatlar – yuqori mujassamlashgan korxonalar. Shuning uchun ularni joylashtirish mujassamlashtirishga o'xshashdir.

Respublika mudofaa qobiliyatini yanada yuqori darajaga ko'tarish sanoatni joylashtirishni tashkil etishda, albatta, e'tiborga olinishi kerak bo'lgan muhim omillardan biri hisoblanadi.

Sanoatni joylashtirishga oldindan meros qolgan ishlab chiqarishni joylashtirish xarakteri ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, dastlab tashkil etilgan hunarmandchilik markazlari, ular infratuzilmasini shu yerning o'zida yoki shu hududga yaqin bo'lgan joylarda barpo etilishi zaruratini tug'diradi.

### **16.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar**

Ayrim sanoat tarmoqlarining o'ziga xos iqtisodiy xususiyatlari ishlab chiqarishni joylashtirishga aloqadordir. Shuning uchun ayrim tarmoqlarni joylashtirishni rejalashtirish va iqtisodiy asoslashda ularning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish zarur.

Elektr stansiyalarini joylashtirishda mineral yoqilg'ilarni tashish mumkin bo'lgan holda, suv resurslarini ko'chirish mumkin emasligi hisobga olinadi.

Qora metallurgiya sanoati korxonalarini joylashtirishda uning xom ashyo bazasi, ishlab chiqariladigan mahsulot nomenklaturasi, korxonalar turi, tarmoqning suvga talabi hamda yirik metallurgiya kombinatlarining boshqa tarmoqlar joylashishini va yirik shaharlar paydo bo'lishini e'tiborga olish zarur.

Kimyo sanoatining turli tarmoqlarini joylashtirishda zamonaviy kimyo texnologiyasining o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni kimyo sanoatiga tegishli xom ashyo ko'pligi, energetika resurslari hamda ko'p tarmoqlarning chiqindilarini majmualari tarzida qayta ishlash, bir turdagi xom ashyodan turli va bir turdagi mahsulotlarni har xil xom ashyodan olish, sintetik materiallarni barcha iqtisodiy hududlarda ishlab chiqarish mumkinligi hisobga olinadi.

Mashinasozlik sanoatini joylashtirishda ishlab chiqariladigan mahsulot xususiyatlari, tarmoqning metallga bo'lgan talabi, ularni tashish masalalari, ayrim iqtisodiy rayonlar sanoatining ixtisoslashuvi, iqtisodiy hududlarning industrial rivojlanish darajasi, mashinasozlik korxonalarida ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kooperativlashtirish, mashinasozlik sanoati mahsulotlariga barcha hududlarda talabning doimiyligi e'tiborga olish zarur.

Yengil sanoat, oziq-ovqat sanoatining ko'pgina tarmoqlari mamlakatning barcha iqtisodiy rayonlari, bir qator tarmoqlar esa

muayyan hududlarda joylashadi. Bular – tikuvchilik, trikotaj, poyabzal, qandolat, un-yorma, makaron mahsulotlaridir. Non va alkogolsiz ichimliklar sanoati esa har bir aholi punktida joylashtirilishi kerak.

Yuqorida ko‘rsatilgan tarmoqlar va to‘qimachilik sanoati iste‘mol bozori doirasi keng hududlarda joylashadi. Bunga sabab xom ashyoni tayyor mahsulotga nisbatan tashish osonroq, tayyor mahsulot assortimenti iste‘mol qiluvchi ma‘lum hudud aholisining jinsiy va yosh jihatdan tarkibiga, milliy mentalitetiga bog‘liq bo‘lishidir. Xom ashyo bazasiga yaqin joyda esa shakar, yog‘-moy, konserva, spirt, vinochilik, paxta tozalash va shu kabi tarmoqlar joylashadi. Shunday qilib, korxonalarni joylashtirishni rejalashtirish va iqtisodiy asoslash paytida har bir tarmoqning o‘ziga xos xususiyatlarini to‘g‘ri hisobga olish, ishlab chiqarishni joylashtirishning umumiy tamoyillariga tayanish butun sanoatni joylashtirishning yuqori samaradorligini ta‘minlash imkonini beradi. Natijada ijtimoiy mehnat unumdorligiga oshadi. Bu esa, milliy iqtisodiyotning rivojiga katta ta‘sir ko‘rsatadi.

#### **16.4. Ayrim korxonalarni joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli**

Sanoat korxonasini joylashtirish hududi va joyini tanlash yangi quriladigan korxonalar hajmi va ixtisoslashishini, ularning ishlab turgan, loyihalananayotgan korxonalar bilan aloqalarini aniqlash sanoat korxonalarini faqat jug‘rofiy jihatdan to‘g‘ri joylashtirish uchungina emas, balki yangi va ishlab turgan korxonalarni rekonstruksiya qilishni loyihalash uchun ham muhimdir. Loyihaning yuqoridagi masalalariga bag‘ishlangan qismi qolgan barcha qismlarining ishlashi uchun manba bo‘lib xizmat qiladi. Bu qismda korxonani mazkur joyda qurishning maqsadga muvofiqligi, xom ashyo, yoqilg‘i, energiya va suv manbalari, loyihalananayotgan korxonaning qiymati va texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlari aniqlanadi:

a) korxonalarni joylashtirish hududini tanlash;

Sanoat korxonasini qurish uchun tanlangan hudud (iqtisodiy hudud) quyidagi talablarga javob bermog‘i lozim: hududda xom ashyo, yoqilg‘i, asosiy va yordamchi mahsulotlar mavjud bo‘lmog‘i hamda loyihalashtirilayotgan korxonaga mahsulotiga yetarli talab bo‘lishi zarur. Bundan tashqari, qurilayotgan korxonaga uchun tanlangan hudud ishlab chiqarish kuchlari majmuasi rivojlanishini va mahalliy xom ashyo, energetika resurslaridan to‘la foydalanishni, tanlangan hududda quriladigan korxonalar ular mansub bo‘lgan tarmoqlarning mamlakat hududi bo‘ylab bir tekis joylashishini ta‘minlamog‘i kerak.

b) korxonani joylashtirish punktini asoslash;

Yangi korxonani joylashtirish hududi har tomonlama iqtisodiy asoslanib bo‘lgach, shu hudud ichida korxonaga qurilish o‘rni (punkti) belgilanadi. Korxonani joylashtirish punkti to‘g‘ri tanlanganligi qurilishning qancha davom etishiga, uning qiymatiga va korxonaning istiqbolda iqtisodiy samaradorligiga ta‘sir ko‘rsatadi.

Korxonani joylashtirish punktini asoslashda yirik shaharlarda sanoatning haddan tashqari, mujassamlashtirib ketishiga yo‘l qo‘yib bo‘lmasligiga, korxonalarni yagona energetika va umumiy kommunikatsiyalarga ega bo‘lgan ishlab chiqarish shaklida qurish maqsadga muvofiqligiga, aholi joylarining rivojlanishini hamda qabul qilingan sanitariya-gigiena talablari va normalariga rioya qilinishi zarur.

Tanlangan qurilish punkti transport xarajatlari kam bo‘lishi uchun xom ashyo manbaiga va iste‘mol joylariga maksimal yaqin bo‘lmog‘i lozim. Punktini tanlashda korxonani qurish uchun maydonni tanlash va uni iqtisodiy baholash alohida ahamiyat kasb etadi. Maydon gorizontaal yuzaga ega bo‘lmog‘i lozim. Barcha binolar, inshootlar, korxonaga, transport xo‘jaligini maydonda ratsional joylashtirish, kelajakda kengaytirish, temir yo‘l magistraliga oson qo‘shilish, suv bilan oson ta‘minlanish va ortiqcha suvlarni oqizib yuborish, yaqin oraliqda joylashgan

aholi punktiga ega bo'lgan sanitariya-gigiena talablariga javob berishi zarur.

### **16.5. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi**

Mustaqillik yillarida sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishda yirik o'zgarishlar ro'y berdi. Ayrim hududlar o'rtasida yangidan-yangi aloqalar o'rnatildi, ularning o'zgarishlar davrigacha bo'lgan ixtisoslanishi tubdan o'zgardi. Sanoatda qayta ishlash uchun yangi hududlarda joylashgan bir qator foydali qazilma konlari ishga tushirildi. U yerlarda kuchli sanoat majmualari tashkil topdi. Bu o'zgarishlar yuqorida aytib o'tilgan sanoatni joylashtirish tamoyillari O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasi va taktikasi asosida ro'y berdi va bu ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining oshirilishiga olib keldi.

Sanoatni joylashtirishda ro'y beradigan tub o'zgarishlarning iqtisodiy samaradorligi ko'pgina ko'rsatkichlar yordamida hisobga olinadi. Lekin, bu o'zgarishlarning bir qismini miqdor jihatdan o'lchash mumkin emas, chunki ular siljishlarning sifat jihatidan natijasini ko'rsatadi. Bular qatoriga yangi hududlarning juda katta foydagi qazilma resurslarini sanoatda foydalanish uchun ishga tushirish, ilgari nisbatan qoloq hududlarning industrial va agrar hududlarga bo'linishini yo'qotish va shu kabilar kiradi.

Sanoat joylashishidagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligini miqdor jihatdan hisoblashda birinchi navbatda xalq xo'jaligiga sarflangan kapital mablag'lar samaradorligini oshirish ko'zda tutiladi.

Sanoatni joylashtirishdagi siljishning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning muhim ko'rsatkichlaridan yana biri mehnat unumdorligining oshishidir. Respublikaning markaziy hududlarida joylashgan bir qator tarmoq korxonalari boshqa hududlardagi korxonalariga nisbatan yuqoriroq mehnat

unumdorligiga ega. Lekin boshqa hududlarda qurilayotgan korxonalar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy muammolarni ham hal etadilar.

Sanoatni joylashtirishning iqtisodiy samaradorligini aniqlaydigan yana bir ko'rsatkich – mahsulot tannarxidir. Boshqa hududlarda joylashgan korxonalar mahsulotining tannarxi rivojlangan hududlardagi korxonalarnikidan birmuncha past bo'lishi mumkin. Lekin bunday yuqotish mamlakat miqyosida amalga oshirilayotgan iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot tufayli barham topadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan amalga oshirilgan anchagina siljishlar bilan birga mamlakat sanoatini joylashtirishda yo'l qo'yilgan qator kamchiliklar hali ham to'la barham topgani yo'q. Hududlar ichra va hududlararo kooperativlashtirishda ham bir qator muammolar mavjud. Bularning barchasi sanoat mahsulotlarining asosiy turlarini, xomashyo va yoqilg'ini nihoyatda uzoq va qarama-qarshi taraflarga tashish zaruriyatini tug'dirishi natijasida ijtimoiy mehnat unumdorligi ko'tarilishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois bozor iqtisodiyotining keyingi bosqichlariga o'tish davrida sanoatni oqilona joylashtirish masalasiga katta e'tibor beriladi.

Ma'lumki, 2011-2015-yillarda O'zbekiston sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risidagi dastur tasdiqlandi. Bu dastur asosida mamlakatning chekka tumanlarida bir qator korxonalar joylashtiriladi. Ayniqsa to'qimachilik sanoatiga qarashli eksportdan raqobatbardosh mahsulotlar tayyorlashga yo'naltirilgan, yakuniy ishlab chiqarish shakliga ega bo'lgan yangi zamonaviy komplekslari rivojlanadi. Bu o'z navbatida, paxta tolasini o'zimizda qayta ishlash xolatini 2 barobardan ko'proq, kalava ishlab chiqarishni 2,6 barobar, tayyor trikotaj va tikuvchilik buyumlarini 3 barobar, to'qimachilik



sanoati mahsulotlari eksportini 2 barobarga oshirishni ta'minlaydi<sup>1</sup>.

Sanoatni joylashtirish borasidagi muammolarni hal etish uchun quyidagi masalalarga alohida e'tiborni qaratish zarur:

- respublikada ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish bozor sharoitiga mos ravishda olib borilishi, uning tabiiy boyliklaridan oqilona va samarali foydalanish hamda mahalliyashtirish, diversifikatsiyalash, kooperativlashtirish afzalliklaridan to'la-to'kis foydalanish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka tegishli sanoat korxonalarini qishloqlarda yaratish, ayniqsa, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarini olib kirish maqsadga muvofiq bo'lar edi;

- sanoat obyektlarining qurilish muddatini qisqartirish va ulardan foydalanish xarajatlarini keskin kamaytirish;

- tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish sharoitlarini yaratish va h.k.lar.

Sanoat obyektlarini joylashtirish samaradorligini aniqlashda kapital qo'yilmaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning rasmiy usulidan foydalanish mumkin. Bu usulga binoan sanoat korxonasini joylashtirishning iqtisodiy jihatdan eng qulay loyiha-mahsulot birligiga sarflanadigan ijtimoiy mehnat kamayishini ta'minlovchi variant tanlab olinadi. U quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$X = T + E_k \cdot K,$$

Bu yerda:

$T$  – konkret hudud sharoitida tayyorlanadigan mahsulotning to'la tannarxi;

$E_k$  – kapital qo'yilmaning normativ qiyosiy samaradorlik koeffisienti;

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. / "Xalq so'zi", 2011-yil, 22-yanvar.

K - ishlab chiqarish quvvatini yaratish uchun lozim bo'lgan kapital quyilma miqdori.

Sanoat obyektlarini joylashtirishning qiyosiy samaradorligini aniqlash kapital quyilma va mahsulot tannarxini hisoblashni va boshqa sharoitlarni ham batafsil aniqlash hamda har tomonlama taqqoslashni va barcha imkoniyatlarni nazarda tutishni taqozo etadi.

## **16.6. Rivojlanishning hududiy muvozanati**

Har qanday mamlakatning iqtisodiy salohiyati uning tarkibiy qismi hisoblangan turli darajadagi ma'muriy-hududiy birlashmalarining ijtimoiy-iqtisodiy quvvatlari bilan o'lchanadi<sup>1</sup>. Shu bois O'zbekistonda mamlakat hududlarini barqaror va mutanosib rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda rivojlanishning "O'zbek modeli" tamoyillariga asoslangan holda, o'zimizning milliy hududiy taraqqiyot modeli shakllandi. Uning asosiy maqsadi mamlakat mintaqalarini kompleks va munosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish orqali iqtisodiyotning hududiy muvozanatini ta'minlashga qaratildi, Naitijada eng murakkab o'tish davrida mintaqalarimiz rivojlanish darajasidagi tafovutlar oshib ketishining oldi olindi<sup>2</sup>.

Mustaqillikgacha bo'lgan davrda mamlakat mintaqalari iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha bir-biridan keskin farq qilib, aksariyat viloyatlar, asosan qishloq xo'jaligi xom ashyosi yetishtirishga ixtisoslashtirilgan bo'lib, tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish darajasi juda past edi. Ayrim viloyatlar sanoatining yarmidan ko'pi birgina paxta tozalash sanoati hissasiga to'g'ri kelar edi. Masalan, 1990-yilda respublikada sanoat mahsulot ishlab chiqarishning 60 foizdan ortig'i Toshkent shahri, Toshkent va Farg'ona viloyatlari hissasiga to'g'ri kelgan holda, Sirdaryo, Jizzax, Surxondaryo viloyatlari va Qoraqalpog'iston

---

<sup>1</sup> A.Sodiqov. Taraqqiyotning ulug'vor yo'li / Xalq so'zi, 2014-yil, 13-avgust.

<sup>2</sup> Shu manba.

Respublikasining bu jabhadagi salmog‘i birgalikda atigi 9,7 foizni tashkil qilgan, xolos<sup>1</sup>. Natijada mamlakat ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda nomutanosibliklar kelib chiqqan. Bunday holat respublika mintaqalari iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi darajasidagi tafovutlar va ziddiyatlarni chuqurlashib ketishiga olib kelgan. Shuni hisobga olgan holda mamlakat mintaqalari o‘rtasidagi bunday tafovutlarni oshib ketishini oldini olish hamda ularni kamaytirish chora-tadbirlarini amalga oshirish vazifasini hal etish zarur edi.

Mustaqillik yillarida respublika hududlarining tabiiy-iqtisodiy imkoniyatlarini, iqtisodiy va ijtimoiy salohiyatini hisobga olgan holda, ularning mavjud ishlab chiqarish, tabiiy va mehnat imkoniyatlarini to‘la ro‘yobga chiqara olishlari uchun zarur huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar yaratib berildi. Bu sohaga tegishli qonun va qarorlar, turli tarmoq va hududiy dasturlar doirasida taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi va ular izchil amalga oshirila boshlandi.

Keyingi vaqtda viloyatlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish hududiy dasturlari doirasida sanoat sohasida yangi korxonalarni tashkil etish, mavjudlarini modernizatsiya qilish va kengaytirish hisobiga ko‘plab loyihalar amalga oshirildi. Masalan, 2014-yilning birinchi yarmida 110 ta loyihani amalga oshirish tufayli 59,3 milliard so‘mga teng mahsulot tayyorlandi. Hududiy korxonalar tomonidan 20 million dollar miqdoridagi 32 turdagi mahsulot va xizmatlar 14 davlatga eksport qilindi.

Respublikada hududlarni kompleks rivojlantirish bo‘yicha 2013–2015 yillarga mo‘ljallangan qator hududiy dasturlar ishlab chiqildi. Dasturlarda ko‘zda tutilgan vazifalarni izchil amalga oshirish hududlarning tabiiy va iqtisodiy salohiyatidan kompleks hamda samarali foydalanish hisobiga mavjud tafovutlarni yanada kamaytirish imkonini beradi.

Mamlakat hududlarida ishlab chiqarish korxonalarini modernizatsiya qilish va yangilash, zamonaviy innovatsiyalarga

---

<sup>1</sup> Shu manba.

asoslangan va yuksak samarali texnologiyalarni joriy etish orqali ularning sanoat va eksport salohiyatini oshirish bo'yicha iqtisodiy zonalar tashkil etish tajribasi keng qo'llanilmoqda. Respublikada 2008-2014-yillar davomida uchta shunday hududlar tashkil etildi.

Hududlarda sanoat majmuasini rivojlantirish, uning korxonalari raqobatbardoshligini yuksaltirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 2-dekabrdagi «Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida»gi Farmoni muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

«Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zonasi jahon standartlariga javob beradigan va jahon bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlash, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, Navoiy viloyatining sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish maqsadida tashkil etildi.

Farmonda «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zona hududida xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining asosiy yo'nalishi – zamonaviy xorijiy yuqori unumli asbob-uskunalar va texnika, texnologik liniyalar va modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko'lamda ishlab chiqarishdan iborat etib belgilandi.

«Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zonasi tashkil etilganidan buyon uning hududida umumiy qiymati 100 million dollardan ziyod bo'lgan 19 ta investitsiya loyihasi bo'yicha ishlab chiqarish korxonalari ishga tushirildi. Jumladan, yuksak texnologiyalar asosida modem va televizorlar uchun pristavkalar, elektr energiyani elektron hisoblagichlar, yuqori kuchlanishga chidamli kabellar, issiqlik va suv isitish qozonlari,

mobil va statsionar telefon apparatlari, tayyor dori vositalari va boshqa turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi.

2013-yilda maxsus zonadagi korxonalar tomonidan qiymati 100 milliard so‘mdan ziyod mahsulot ishlab chiqarildi va bu boradagi o‘shish sur‘ati 2012-yilga nisbatan 25,8 foizni tashkil etdi<sup>1</sup>.

Yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ta‘minlaydigan zamonaviy, yuksak texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha qulay shart-sharoitlarni shakllantirish, shuningdek, Toshkent viloyatining ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan kompleks hamda samarali foydalanish, shu asosda yangi ish joylarini yaratish va aholi daromadlarini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 13-apreldagi “Angren” maxsus industrial zonasini barpo etish to‘g‘risida Farmoni qabul qilindi.

«Angren» maxsus industrial zonasi hududida qisqa muddatda umumiy qiymati qariyb 44 million dollar bo‘lgan 5 ta loyiha asosida energiyani tejaydigan diodli yorug‘lik lampalar, turli kattalikdagi mis quvurlar, ko‘mir briketlari kabi yuksak texnologiyalar asosidagi mahsulotlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Shuningdek, shakar ishlab chiqarish bo‘yicha yangi zavod va boshqa korxonalar tashkil etildi<sup>2</sup>.

Respublika iqtisodiyotini modernizatsiya qilishda, yangi sanoat korxonalarini barpo etish va mavjudlarini yanada rivojlantirish maqsadlarini amalga oshirishda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yilning 18-martida e‘lon qilingan “Jizzax” maxsus industrial zonasini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘shish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. / Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.

<sup>2</sup> Shu manba.

Ushbu Farmon “Yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ta‘minlaydigan zamonaviy, yuksak texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha qulay shart-sharoitlarni shakllantirish, Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan kompleks hamda samarali foydalanish, shu asosda yangi ish joylarini yaratish va aholi daromadlarini oshirish maqsadida”<sup>1</sup> tashkil etildi.

2014-yilning o‘zida mazkur zona hududida Xitoy kompaniyalari ishtirokida 100 ming dona mobil telefon ishlab chiqarish, shuningdek, chorva mahsulotlarini qayta ishlash va ozuqa tayyorlash bo‘yicha umumiy qiymati qariyb 6 million dollar bo‘lgan dastlabki 3 ta loyiha amalga oshirildi<sup>2</sup>.

Respublikada tashkil qilingan Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi muhim strategik investitsiya loyihalarni amalga oshirishda mustaqil ravishda hamda xalqaro moliya institutlari va xorijiy kompaniyalar bilan birgalikda faol ishtirok etadi.

Jamg‘arma faoliyat boshlaganidan buyon o‘tgan qisqa vaqt mobaynida 15 milliard dollardan ziyod miqdordagi aktivlarga ega bo‘lgan qudratli moliya institutiga aylandi.

Jamg‘arma o‘z mablag‘lari bilan umumiy qiymati 29 milliard dollardan ziyod 86 ta strategik ahamiyatga molik investitsiya loyihasini hamkorlikda moliyalashtirishda ishtirok etmoqda<sup>3</sup>.

Agar 2010-yilda ushbu Jamg‘armaning qariyb 330 million dollar miqdoridagi mablag‘i o‘zlashtirilgan bo‘lsa, 2013-yilda Jamg‘arma mablag‘lari ishtirokida qiymati 780 million

---

<sup>1</sup> O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jizzax” maxsus industrial zonasini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni / Xalq so‘zi, 2013-yil, 19-mart.

<sup>2</sup> Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘shish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. / Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.

<sup>3</sup> Shu manba.

dollardan ortiq bo‘lgan 33 ta o‘ta muhim loyiha amalga oshirildi.

Mamlakatimizda qabul qilingan Investitsiya dasturi doirasida 2013-yilda moliyalashning barcha manbalari hisobidan umumiy qiymati qariyb 2 milliard 700 million dollardan iborat bo‘lgan 150 ta ishlab chiqarish yo‘nalishidagi loyihani amalga oshirish ishlari nihoyasiga yetkazildi. Bular qatorida Toshkent issiqlik elektr markazida kogeneratsion gaz turbinali texnologiyani joriy etish; Janubiy O‘rtabuloq – Muborak gazni qayta ishlash zavodi gaz quvurini va kompressor stansiyasini barpo etish orqali Somontepa va Janubiy O‘rtabuloq konlarini to‘liq jihozlash; «Angren» konini modernizatsiya qilish orqali Yangi Angren issiqlik elektr stansiyasining 1-5-energiya bloklarini yil davomida ko‘mir bilan ishlashga o‘tkazish; «Angren» maxsus industrial zonasi hududida «Ohangaron» podstansiyasini rekonstruksiya qilish, «Bekobod sement» ochiq aksiyadorlik jamiyatida yangi liniya qurish hisobidan faoliyat ko‘rsatayotgan sement ishlab chiqarish jarayonini modernizatsiya qilish, “Quyuv-mexanika zavodi” sho‘ba korxonasida metall quyishni rekonstruksiya qilish va boshqa yirik loyihalar bor<sup>1</sup>.

Shu bilan birga, Toshkent va Namangan viloyatlarida zamonaviy to‘qimachilik komplekslari, Jizzax va Xorazm viloyatlarida yigiruv va to‘quv, Samarqand viloyatida sport poyabzallari ishlab chiqarish korxonalari tashkil etildi. Oziq-ovqat sanoati bo‘yicha 21 ta korxonada ishlab chiqarish modernizatsiya qilindi va texnik qayta jihozlandi.

Respublikada amalga oshirilgan barcha loyihalar mamlakat hududlarining iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajasidagi tafovutlarni bartaraf etishga xizmat qilmoqda.

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. / Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.

## **Qisqacha xulosalar**

Sanoatni oqilona joylashtirish – ishlab chiqarishni izchil rivojlantirish va mamlakat mudofaasini mustahkamlashning muhim shartlaridan biridir.

O‘zbekistonda erishilgan mustaqillik va uni musktahkamlash mamlakat sanoatini hududlar bo‘yicha jug‘rofiy joylashtirishga tubdan o‘zgartirishlar kiritdi. Sanoatni joylashtirish O‘zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasi va taktikasi, iqtisodiyotning qonuniyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan tamoyillar asosida amalga oshirilmoqda. Sanoatni xom ashyo manbalariga va mahsulotni iste‘mol qiluvchi hududlarga yaqinlashtirish mamlakat tabiiy resurslaridan maqsadga muvofiq foydalanish, xom ashyo va tayyor mahsulotni tashishda juda katta tejamkorlikka erishish, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishga imkoniyat tug‘dirmoqda.

Sanoatning alohida tarmoqlarini joylashtirishning xarakterini aniqlashda tarmoq xususiyatlari, jumladan, ishlab chiqariladigan mahsulot xizmati (ishi, vazifasi), iste‘mol qilinadigan xom ashyo materiallari va ularni qayta ishlash texnologiyasining xususiyatlari, korxonaning tipi, ushbu tarmoqning iqtisodiy rayon ixtisoslashuvi va shaharlar tashkil topishiga ta‘sir darajasi hisobga olinadi.

Sanoatni joylashtirish jarayonida hudud va obyektning qurilish joyini tanlashni asoslashda korxonalar qurilishining va ushbu obyektning kelajakda ishlatishning ham maksimal tejamkorligini nazarda tutish kerak. Ayniqsa, yangidan yaratilayotgan korxonalar uchun maydon tanlash iqtisodiy jihatdan puxta asoslanishi zarur.



## **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishning mohiyati va ahamiyati nimada?
2. Sanoatni joylashtirishning tamoyillari (fundamental qoidalari) nimalardan iborat?
3. Sanoatni joylashtirishga qanday shart-sharoitlar ta'sir etadi?
4. Tarmoqlarni joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishdagi siljishlar va istiqboldagi vazifalar nimalarni ko'zda tutadi?

## **Asosiy adabiyotlar**

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida – T.: “O'zbekiston”, 1995, 73 bet.
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari. – T.: “O'zbekiston”, 1996. Tom 2, 3 – 36 bet.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O'zbekiston, 2000. 352 bet.
4. Karimov I.A. “Mamlakatimizda demokratik islohotlar va fuqorolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi” //Xalq so'zi, 2010-yil, 13-noyabr.
5. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. // Xalq so'zi, 2011-yil, 22-yanvar.
6. Karimov I.A. 2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. //Xalq so'zi. 2012-yil, 20-yanvar.
7. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz – keng ko'lamli islohotlar va modernizasiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. / Xalq so'zi, 2013-yil, 19-yanvar.
8. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini

oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. / Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar.

9. Ro‘ziev A. “Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi”. Termiz: “Surxandaryo”, 2000-yil, 120 bet.

10. Ro‘ziev A., Abirqulov Q. “O‘zbekiston iqtisodiy geografiyasi”. T.: “Sharq”, 2001-yil 144 bet.

11. Ro‘ziev A., Ro‘ziev O., “Iqtisodiy integratsiyaning hududiy-geografik jihatlari”. Termiz: “Surxandaryo”, 2001-yil, 20 bet.

12. Ortiqov A. “Sanoat iqtisodiyoti” (Darslik). – T.:TDIU. 2004-yil.

13. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-2-jildlar.-T.:Davlat ilmiy nashriyoti. 2002-2005 yy.

14. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

15. <http://www.gov.uz> - «Hukumat sayti».

16. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti»

## ATAMALAR LUG‘ATI

**Aksiyadorlik jamiyati** – aksiyadorlar va muassislar mablag‘i evaziga shakllangan kapitalga ega bo‘lgan huquqiy shaxs maqomiga ega kompaniya. Ishlab chiqarishni tashkil qilishning mablag‘larni aksiya sotish yo‘li bilan jalb etishga asoslangan shakli.

**Aksiya** – aksiyadorlik jamiyati tomonidan chiqariluvchi hamda uning egasi, aksiyadorlik jamiyatining a‘zosiga jamiyatni boshqarish va foydadan dividend olish huquqini beruvchi qimmatbaho qog‘oz.

**Biznes** - bozor iqtisodiyoti sharoitlarida sub‘ektning ma‘lum bir mahsulot yoki xizmat turini yaratish va sotish yo‘li bilan foyda olishga mo‘ljallangan iqtisodiy faoliyati.

**Veksel** – qimmatbaho qog‘oz turi, belgilangan tartibda yozma shakladagi qarz majburiyati, o‘z egasiga (veksel oluchiga) veksel beruvchidan ko‘rsatilgan pul miqdorini belgilangan muddatda gap-so‘zsiz to‘lanishini talab qilish huquqini beradi.

**Diversifikatsiya qilish** – bu korxonalar va tarmoqlarning faoliyat sohasini o‘zgartirish va kengaytirish, ishlab chiqariladigan mahsulotlar turini ko‘paytirish va ularning xilma-xilligini ta‘minlash.

**Dividend** – aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismi, har yili soliqlarni to‘lash, ishlab chiqarishni kengaytirish, zahiralarni to‘ldirish, obligatsiyalar bo‘yicha foizlar to‘lash va direktorlarni mukofotlashdan so‘ng aksiyadorlar o‘rtasida taqsimlanadi.

**Ilmiy-texnik salohiyat** – mamlakatdagi fan, texnika va muhandislik ishlarining rivojlanish darajasi, jamiyatning fan – texnika muammolarini hal qilish uchun mavjud resurs va imkoniyatlarning umumiy tavsifnomasi.

**Investitsiya siyosati** – kapital qo‘yilmalarning eng ustuvor yo‘nalishlarini tanlash, iqtisodiyot samaradorligini oshirish, sarflangan har bir so‘mga mahsulot o‘sishi va milliy daromadning eng yuqori ko‘rsatkichlariga erishish.

**Investitsiyalar** – mamlakat ichkarisi va tashqarisida yangi korxonalar yaratish va mavjud korxonalarni zamonaviylashtirish, eng yangi texnika va texnologiyalarni o‘zlashtirish, ishlab chiqarish darajasini oshirish va foyda olish maqsadida uzoq muddatli mablag‘lar kiritilishi.

**Investor** – biron-bir faoliyatga, korxonaga foyda olish maqsadida uzoq muddatli kapital kiritishni amalga oshiruvchi xususiy tadbirkor, tashkilot yoki davlat.

**Innovatsiya** – jamiyat rivojlanishi bilan o‘zgarib boruvchi inson ehtiyojlarini qondirishga oid yangiliklar, ularni yaratish, tarqatish va foydalanish jarayonini majmuasi.

**Infratuzilma** – sanoat (yoki biron- bir boshqa) ishlab chiqarishi hamda aholiga xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jalik tarmoqlari majmuasi. Transport, aloqa, savdo, moddiy-texnik ta‘minot, fan, ta‘lim, sog‘liqni saqlashni o‘z ichiga oladi.

**Ishlab chiqarishning diversifikatsiyasi** – bir tomonlama, ko‘pincha bitta mahsulotga asoslanuvchi ishlab chiqarishni keng nomenklaturada tayyorlanuvchi mahsulotlarga asoslangan ishlab chiqarishga o‘tkazish.

**Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish** – sanoat ishlab chiqarishining turli bosqichlarida import shaklida xarid qilish orqali qo‘llaniluvchi detallar, butlovchi qismlar, yarim tayyor mahsulotlar va tayyor mahsulotlarni mahalliy xomashyo va materiallar asosida ishlab chiqarishga o‘tkazish jarayoni.

**Ishlab chiqarish rentabelligi** – real sektor va uning korxonalarining iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri.

**Konsern** – turli tarmoqlardagi mustaqil korxonalarining ishtirok etish tizimi, qo‘shma tadqiqotlar, patent-litsenziya kelishuvlari, moliyalashtirish, ishlab chiqarish hamkorligi vositasida birlashuvi.

**Kooperatsiya qilish** – yakuniy mahsulotni birgalikda tayyorlash bo‘yicha uzoq muddatli to‘g‘ridan-to‘g‘ri xo‘jalik aloqalarini o‘rnatish.

**Litsenziya** – qonunda belgilangan muayyan xo‘jalik operatsiyalari, jumaladan, tashqi savdo (eksport va import) operatsiyalarini amalga oshirish bo‘yicha, vakolatli davlat idoralarining huquqiy shaxslarga beruvchi maxsus ruxsatnomasi.

**Marketing** – korxonalarining mahsulot ishlab chiqarish, ishlab chiqarish va sotish yoki xizmat ko‘rsatishga oid faoliyatini, bozorni va iste‘molchilar talabiga faol ta‘sir ko‘rsatishni o‘rganish asosida boshqarish tizimi.

**Mahsulotning raqobatbardoshligi** – biror bir firma tomonidan ishlab chiqarilgan, raqobatchi firmalarning xuddi shunday tovarlariga qaraganda yaxshiroq iste'mol xususiyatlari va texnik-iqtisodiy parametrlariga ega bo'lgan tovarlarning iste'molchilar tomonidan ajratib olinish «qobiliyati».

**Mehnat unumdorligi** – insonlar ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligi; xodim moddiy ishlab chiqarish sohasida ish vaqti birligida ishlab chiqargan mahsulotlar miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt bilan o'lchanadi. Mehnatning ijtimoiy unumdorligi ishlab chiqarilgan milliy daromadning moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan har bir xodimga nisbatan hisoblanadi.

**Raqobat** – bozor mexanizmining korxonalar va firmalarning mahsulot va xizmatlarni sotish, kapitalni foydaliroq joylashtirishda raqiblik asosida xo'jalik nisbatlarini shakllantirish bilan bog'liq elementi.

**Raqobatbardoshlik** – o'z faoliyatini bozor munosabatlari sharoitida amalga oshirish va bunda ishlab chiqarishni ilmiy-texnik jihatdan takomillashtirish, xodimlarni rag'batlantirish va mahsulot sifatining yuqori bo'lishini ta'minlashga yetarli bo'lgan foyda olish.

**Sertifikat** – mas'ul idoralar tomonidan mahsulotni ekspertiza qilish asosida beriluvchi, mahsulot sifatini belgilovchi hujjat.

**Fan-texnika taraqqiyoti** – fan, texnika, texnologiyalar rivojlanishi, mehnat predmetlari, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishning uzluksiz rivojlanish jarayoni.

**Xolding kompaniyasi** – o'z kapitalidan boshqa kompaniyalarni boshqarish, ularga rahbarlik qilish va dividend olish maqsadida ularning aksiyalarini sotib olishda foydalanuvchi aksiyadorlik kompaniyasi.

**Xom ashyo** – qazib olish yoki ishlab chiqarish uchun ma'lum darajada mehnat sarflangan va shu mehnat natijasida bir qadar o'zgargan mehnat buyumi. Ishlab chiqarish jarayonida xom ashyo tayyor mahsulot yoki yarim fabrikat hosil qiladi. Natijada xom ashyoning to'la qiymati tovar shaklini olgan yalpi mahsulotga o'tadi.

**Xususiylashtirish** – davlat mulkini boshqa mulkchilik shakllariga, jumladan, jamoa, aksiyadorlik va xususiy mulk o'tkazishda mulkchilik munosabatlarining o'zgarish jarayoni.

## ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi Qonun. Oliy ta'lim me'yoriy hujjatlari to'plami. – T.: Sharq, 2001-yil.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 30-maydagi «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida». PF-3080-sonli Farmoni. // Xalq so'zi, 2002-yil, 31-may.

3. Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. – T.: O'zbekiston, 1993-yil, 42 bet.

4. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari. – T.: O'zbekiston, 1993-yil, 53 bet.

5. Karimov I.A. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. – T.: O'zbekiston, 1993-yil.

6. Karimov I.A. O'zbekiston: siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolning asosiy tamoyillari. – T.: O'zbekiston, 1995-yil, 73 bet.

7. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: O'zbekiston, 1995-yil, 73 bet.

8. Karimov I.A. Yuksak malakali mutaxassislar taraqqiyot omili. – T.: O'zbekiston, 1995-yil, 16 bet.

9. Karimov I.A. Asakadagi «UzDAEWOOavto» qo'shma korxonasining rasmiy ochilish marosimida so'zlagan nutqi. // Xalq so'zi, 1996-yil, 20-iyul.

10. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O'zbekiston, 1997-yil, 328 bet.

11. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. - T.: O'zbekiston, 2000-yil, 352 bet.

12. Karimov I.A. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikkinchi chaqiriq birinchi sessiyasida so'zlagan nutqi. // Xalq so'zi, 2000-yil, 23-yanvar.

13. Karimov I.A. Islohotlar va investitsiyalar bo'yicha idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash yig'ilishidagi ma'ruza. // Xalq so'zi, 2000-yil, 2-fevral.

14. Karimov I.A. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikkinchi chaqiriq to'qqizinchi sessiyasida so'zlagan nutqi. // Xalq so'zi, 2000-yil, 29-avgust.

15. Karimov I.A. Respublika idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash majlisida so'zlagan nutqi. // Xalq so'zi, 2001-yil, 12-yanvar.

16. Karimov I.A. Islohotlar strategiyasi – mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishdir. // Xalq so'zi, 2003-yil, 20-fevral.

17. Karimov I.A. «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari». – T.: O'zbekiston, 2009-yil, 56 bet.

18. Karimov I.A. Yuksak mana'viyat – yengilmas kuch – T.: Ma'naviyat, 2009-yil.

19. Karimov I.A. "Mamlakatimizda demokratik islohotlar va fuqorolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi". // Xalq so'zi, 2010-yil, 13-noyabr.

20. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi qabul qilingan kunning 18 yilligiga bag'ishlangan tantanali yig'ilishda qilingan ma'ruza. // Xalq so'zi, 2010-yil, 8-dekabr.

21. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. // Xalq so'zi, 2010-yil, 30-yanvar.

22. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. / Xalq so'zi. 2011-yil, 22-yanvar.

23. Karimov I.A. 2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. // Xalq so'zi. 2012-yil, 20-yanvar.

24. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz – keng ko‘lamli islohotlar va modernizatsiya yo‘lini qat’iyat bilan davom ettirish. / Xalq so‘zi, 2013-yil, 19-yanvar

25. Karimov I.A. 2014-yil yuqori o‘sish sur‘atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo‘ladi. // Xalq so‘zi, 2014-yil, 18-yanvar

26. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: Sharq, 1997-yil, 64 bet.

27. To‘xliyev N. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti.- T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”. 1998-yil, 240 bet.

28. “Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom. – T.: 1995-yil, 5-fevral.

29.O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-jild. - T.: “Davlat ilmiy nashriyoti”, 2000-yil, 288 bet.

30.Almanax - O‘zbekiston 2010-yil, Iqtisodiy tadqiqotlar markazi. – T.: 2010-yil, 168 bet.

31.Bekmuradov A.Sh. va boshqalar. Ommabop iqtisodiyot mohiyati va asosiy tushunchalari. Ilmiy ommabop qo‘llanma. - T.: Iqtisodiyot, 2009-yil, 92 bet.

32.Abdurahmonov Q.X. «Mehnat iqtisodiyoti» Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik – T.: “Mehnat”, 2009-yil, 512 bet.

33. Ortiqov A. “Sanoat iqtisodiyoti” (Darslik). – T.:TDIU – 2004-yil.

34. MahalliyLashtirish dasturi asosida. // Xalq so‘zi, 2004-yil, 11-yanvar.

35. Maxmudov E. “Korxonalar iqtisodiyoti” (o‘quv qo‘llanma) – T.: TDIU. 2004-yil, 208 bet.

36. Sharifxo‘jayev M., Abdullaev Yo. Menejment: 100 savol va javob. -T.: Mehnat, 2000-yil, 560 bet.

37. Махмудов Э., Рахмонова Ф. Модернизация – стратегический курс страны //Деловой партнёр. 8-14 ноября, 2012 г.



38. Махмудов Э. Промышленность Узбекистана: экономика, размещение, приоритеты развития (вопросы теории и практики). – Т.: Иқтисод, 2013 г.

39. Temur tuzuklari: – Т.: G‘.G‘lom nomidagi “Adabiyot va san’at nashriyoti”, 1996-yil, 24 bet.

40. <http://www.press-service.uz> – «Prezident sayti».

41. <http://www.gov.uz> – «Hukumat sayti».

42. <http://www.tsue.uz> – «Universitet sayti».

# MUNDARIJA

Muqaddima .....	3
-----------------	---

## I bob. «SANOAT IQTISODIYOTI» FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

1.1. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining obykti sanoatning ta'rifi va tavsifi.....	5
1.2. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining predmeti va boshqa fanlar bilan bog'liqligi.....	8
1.3. «Sanoat iqtisodiyoti» fanini o'rganish metodologiyasi va usullari.....	12
1.4. «Sanoat iqtisodiyoti» fanining demokratik bozor iqtisodiyoti sharoitiga va islohotlar talabiga mos vazifalari .....	14

## II bob. SANOAT – MILLIY IQTISODIYOTNING YETAKCHI TARMOG'I

2.1. Sanoatning milliy iqtisodiyot rivojidadagi roli va o'rni .....	18
2.2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi.....	24

## III bob. SANOAT TARMOQ TUZILMASI VA TARKIBIY SILJISHLAR

3.1. Tarkibiy siyosat, uning mohiyati va ahamiyati.....	43
3.2. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi .....	46
3.3. Sanoatning tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar ...	50

## IV bob. SANOATDA ZAMONAVIY BOSHQARUV TIZIMI

4.1. Boshqaruv obyektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida.....	57
--	----

4.2. Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari .....	61
4.3. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi.....	67
4.4. Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari ...	72
4.5. Sanoat ishlab chiqarishini boshqarishda moliya va kredit tizimining roli .....	75

## V bob. SANOAT ISHLAB CHIQRISHINI PROGNOZLASH VA REJALASHTIRISH

5.1. Prognozlash va rejalashtirishning mohiyati, ahamiyati va vazifalari .....	81
5.2. Prognozlash va rejalashtirish tamoyillari va usullari .....	87
5.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi .....	88
5.4. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish .....	93
5.5. Prognozlash varejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari .....	96

## VI bob. SANOAT ISHLAB CHIQRISHINING IQTISODIY VA IJTIMOY SAMARADORLIGI

6.1. Demokratik bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning o‘rni va ahamiyati .....	102
6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezonlari va ko‘rsatkichlari. Xarajatlarning umumiy va qiyosiy samaradorligi.....	104
6.3. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo‘llari .....	112

## VII bob. SANOATDA FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTI

7.1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati .....	116
7.2. Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlari .....	119
7.3. Fan-texnika taraqqiyotining samaradorligini baholash....	129

## VIII bob. ISHLAB CHIQRISHNI IJTIMOY TASHKIL ETISH

8.1. Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o‘zaro bog‘liqligi.....	134
8.2. Konsentratsiyalashtirish, uning mohiyati va ahamiyati ...	135
8.3. Mahalliyalashtirish: uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni.....	136
8.4. Ixtisoslashtirish, uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni	140
8.5. Diversifikatsiya. Uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni.....	142
8.6. Kooperativlashtirish. Uning shakllari va ko‘rsatkichlari .	144
8.7. Kombinatsiyalashtirish. Uning shakllari va ko‘rsatkichlari .....	147

## IX bob. SANOATDA KADRLAR VA MEHNATGA HAQ TO‘LASH

9.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli .....	153
9.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi .....	156
9.3. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo‘yish.....	158
9.4. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ...	161
9.5. Mehnat va unga haq to‘lash .....	162

## X bob. SANOAT ISHLAB CHIQRISHINING ASOSIY FONDLARI VA ISHLAB CHIQRISH QUVVATLARI

10.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi .....	175
10.2. Asosiy fondlarni baholash.....	180
10.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi .....	181
10.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko‘rsatkichlari .....	185
10.5. Ishlab chiqarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo‘llari .....	187

## XI bob. SANOATNING XOM ASHYO MANBAI VA TEJAMKORLIK STRATEGIYASI

11.1. Sanoatda xom ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi .....	192
11.2. Sanoat ishlab chiqarishning mineral xom ashyo manbai .....	199
11.3. Resurslar tejankorligi strategiyasi va taktikasi .....	204

## XII bob. SANOAT ISHLAB CHIQRISHNING AYLANMA MABLAG‘LARI

12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati .....	210
12.2. Aylanma mablag‘lar va ularning aylanishini tezlashtirish.....	211
12.3. Aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish.....	213

## XIII bob. SANOAT MAHSULOTINING SIFATI VA UNING RAQOBATBARDOSHLIGI

13.1. Sifat tushunchasi va sifatni oshirish zaruriyati .....	217
13.2. Mahsulotning sifat ko‘rsatkichlari va ularni baholash usullari.....	219
13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo‘llari.....	222
13.4. Standartlashtirish, sertifikatlashtirish, attestatsiya va nazorat qilish.....	226

## XIV bob. SANOATDA TANNARX, FOYDA VA ISHLAB CHIQRISH RENTABELLIGI

14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari .....	234
14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash.....	235
14.3. Foyda va rentabellik.....	246

14.4. Mahsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari .....	252
---	-----

## XV bob. SANOAT ISHLAB CHIQARISHIDA BAHO VA BAHOLASH

15.1. Baho – bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi .....	259
15.2. Bahoning funksiyalari va turlari .....	264

## XVI bob. SANOAT ISHLAB CHIQARISHINI JOYLASHTIRISH

16.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari .....	269
16.2. Sanoatni joylashtirish omillari .....	273
16.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlar .....	277
16.4. Ayrim korxonalarni joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli .....	278
16.5. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi .....	280
16.6. Rivojlanishning hududiy muvozanati .....	283
Atamalar lug‘ati .....	292
Adabiyotlar ro‘yxati .....	295

ABDURAHIM ORTIQOV

# SANOAT IQTISODIYOTI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi  
tomonidan 5230100 – Iqtisodiyot ta'lim yo'nalishi bo'yicha  
darslik sifatida tavsiya etilgan*

*«Sano-standart» – Toshkent, 2014*

*Muharrir: A.Tilavov  
Texnik muharrir: U.Saidov  
Musahhih: S.Bozorova  
Dizayner: U.Saidov*

Nash.lits. № AI 245. 02.10.2013.

Terishga 04.08.2014-yilda berildi. Bosishga 04.09.2014-yilda ruxsat etildi.

Bichimi: 60x84<sup>1/16</sup>. Ofset bosma. «Times» garniturasida. Shartli b.t. 17,25.

Nashr b.t. 19,0. Adadi 500 nusxa. Buyurtma №24.

Bahosi shartnoma asosida.

«Sano-standart» nashriyoti, 100190, Toshkent shahri,  
Yunusobod-9, 13-54. e-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ bosmaxonasida bosildi.

Toshkent shahri, Shiroq ko'chasi, 100-uy.

Telefon: (371) 228-07-94, faks: (371) 228-07-95.